

ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ
ในสติปัฏฐานสูตร
THE STUDY OF RŪPANĀMA IN DEEP PRACTICE OF
SAMPAJAÑÑABABBA IN SATIPAṬṬHANA SUTTA

พระมหาญาณทัสสน์ ฉพภิญโญ (วงศ์กำภู)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

ศึกษาภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

ในสติปัฏฐานสูตร

พระมหาญาณทัสสน์ ฉ. พิลโย (วงศ์คำภีร์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**THE STUDY OF RŪPANĀMA IN DEEP PRACTICE OF
SAMPAJAÑÑABABBA IN SATIPAṬṬHANA SUTTA**

Phramaha Yannathat Chaḷabhiñño (Wonggumphu)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of

The Requirement for the Degree of

Master of Arts

(Vipassanā Meditation)

Graduate School

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Bangkok, Thailand

C.E.2011

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
นี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา วิชา
ภาวนา

.....

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(.....)

.....กรรมการ

(.....)

.....กรรมการ

(.....)

.....กรรมการ

(.....)

.....กรรมการ

(.....)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระครูใบฎีกาภานันท์ เขมคุตุโต ประธานกรรมการ

พระมหาโกมล กมลโต กรรมการ

อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ในสติปัฏฐานสูตร
ผู้วิจัย	: พระมหาญาณทัสน์ ฉพกิจฺโญ (วงศ์คำภู)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	
	: พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตุโต ศน.บ., M.A., Ph.D.
	: พระมหาโกมล กมล ป.ธ.๘, พธ.บ., ศศ.ม.
	: อาจารย์นิมิตร โพรพัฒน์ ป.ธ.๘
วันสำเร็จการศึกษา	: ๑ เมษายน ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

การศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ สติปัฏฐานสูตรมีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ เพื่อศึกษาสัมปชัญญะบรรพในหมวดคายนุปัสสนา สติปัฏฐานสูตร และศึกษาลักษณะสภาวะของรูปนาม ในการปฏิบัติหมวดสัมปชัญญะบรรพโดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา รวมทั้งข้อมูลจากเอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาเรียบเรียงบรรยายตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ

จากการศึกษาวิจัยพบว่า หลักในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตรนั้น ก็คือหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นการฝึกให้มีสติกำหนดรู้ในอริยาบถทุกๆ อริยาบถ มีการก้าวไป ถอยกลับ การแล การเหลียว การเหยียด การคู้ การนุ่งห่ม การฉน การคืบ การถ่ายอุจจาระ และถ่ายปัสสาวะ การเดินเป็นต้น การกำหนดในอริยาบถเหล่านี้เป็นการฝึกให้เกิดสัมปชัญญะรู้เท่าทันอริยาบถตามสภาพความเป็นจริง

สภาวะรูปในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง สภาวะที่มีความแตกดับไป เมื่อกระทบกับวิโรธและไม่สามารถรับรู้อารมณ์ใดๆ ได้เลย ในขั้น ๕ รูป หมายถึง รูปขั้น สภาวะของนาม หมายถึง สภาวะของจิตที่นุ่มเข้าไปสู่อารมณ์ สามารถรับรู้อารมณ์ได้ ในขั้น ๕ นั้น รูปเป็นรูปขั้น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็น นามขั้น

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามหมวดสัมปชัญญะบรรพนั้น ในขั้นต้นแห่งการปฏิบัติขั้น ผู้ปฏิบัติจะเป็นการฝึกให้เกิดสติสัมปชัญญะ คือรู้ทันอริยาบถตามสภาพความเป็นจริง เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดได้จกข้อ ต่อเนื่องอย่างเท่าทันโดยละเอียดสมบูรณ์ทุกๆ การเคลื่อนไหวใน

อิริยาบถต่างๆ การทำงานของสติในการพิจารณารูปและนามก็ปรากฏชัดตามลำดับของวิปัสสนาญาณซึ่งจะทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นของรูปนามตามสภาพความเป็นจริงดังนั้นผู้ปฏิบัติจึงมีปัญญาเห็นรูปและนามนั้นล้วนตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และเสื่อมสิ้นไป ผู้ปฏิบัติสามารถเห็นประโยชน์เห็นโทษของการเคลื่อนไหวอิริยาบถต่างๆเมื่อผู้ปฏิบัติมีปัญญาพิจารณารูปและนามอย่างนี้ผู้ปฏิบัติจะมีจิตบริสุทธิ์เป็นขั้นๆ ไปจนถึงบรรลุมรรคผลนิพพานได้ในที่สุด

โดยสรุปแล้ว อาการที่ปรากฏทางกายทั้งหมด เช่นอาการรู้ เหยียด เป็นต้นจัดเป็นรูปสภาวะที่เข้าไปรับรู้อาการนั้นๆ เรียกว่านาม ทั้งรูปและนามนี้ ล้วนตั้งอยู่ในไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

Thesis title : The Study of Rūpanamā in Deep Practice of
Sampajaññababba in Satipaṭṭhana Sutta

Researcher : Phrama Yannathat Chaḷabhiñño (wonggumphu)

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakhru Baidika Manit Khemagutto B.A., M.A., Ph.D

: Phrama Komol Kamalo Pali VIII, B.A., M.A.

: Mr. Nimit Photiphat Pali IX.

Date of Graduation : 1 April 2012

Abstract

The study of Form and Norm which express in the practice of Sampajañña Bubba, in Satipaṭṭhana Sutta, is of 2 objectives :- to study Sapajañña Bubba in Kayanupassanā Satipaṭṭhana Sutta and form and Norm. To practices the Sampajañña Bubba by studying the data from the Buddhist scriptures :-Tipitaka, Atthakatha, Tika, and in cluding the connected document. All these documents are brought to be composed, checked, by the expert.

From the study, it is found that the principles in Sampajañña Bubba, in Satipaṭṭhana Sutta are the principles of Vipassanā Bhāvanā which is the practice in Mindfulness in every actions such as to walk out and to work in, to see , to look at to spread out, to turn in, to wear, to eat, to drink, to excrete the excrement and the uring, to walk etc. These actions are the fixing of the practices to cause to arise the Sampajañña, to know the actions in realistic states.

The state of Form in Buddhism means the state which is of breaking and extinguishing when the state of form is attacked with the Vinodhipaccaya and cannot know any temperament. In 5 Aggregates, the Form State means Body Aggregate. The Norm State means the state of mind which leads to the temperament. It can know the temperament. The 5 aggregates. Vedanā, Sanyā, Sanghara, and Vinnara are the Norm.

The practice of Vipassanā Bhavanā according to Sampajañña bubba. In the beginning the practice Sati – Sampajañña to know the activities according the real state. When the practices have mindfulness to fix the mindfulness in every moment and in every action. The mindfulness in considering the Form and the Norm that appear clearly in Vipassanā which will cause the practisers to see the arising state of Rūpa and Nāma. The practice has wisdom thus to see that the Form and the Norm are according to Truth. Under the power the three Characteristics which show that ever thing is of Anicca, Dhukha and Anatta and is of arising, standing and extinguishing.

The practisercan see the benefit and the disadvantage of the movement in the different activities. When the practiser is of the wisdom to consider in the way, he will have the pure mind at every step up to attaining the path the Fruit and Nibbān at the ends.

In conclusion, the bodily appearing manners such as the bending manner are and spreading manner etc. are classified as the forms. The state of know such manners are called ‘The Norms’. Both the form and Norm are under the power of the Three Characteristics the impermanence the suffering and the soullessness.

กิตติกรรมประกาศ

ขอกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมเด็จพระสังฆราช) อุดมศักดิ์ อดิเรกธรรมวิมล, ป.ธ. ๙, MA., Ph.D.) รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส จ. นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง และเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เป็นอย่างสูง

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความเมตตาช่วยเหลืออย่างดียิ่งจากคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ และคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตฺโต, พระมหาสุรชัย วราสโร, พระมหาโกมล กมล, อาจารย์นิมิต โพรพัฒน์, ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล ได้ให้ความรู้ความเข้าใจในการทำวิทยานิพนธ์ รวมถึงเพื่อนนิสิตที่ร่วมศึกษาในสาขาวิปัสสนาที่ให้ความร่วมมือ ในการทำวิจัยในครั้งนี้

ขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณพระพรหมเวที เจ้าอาวาสวัดไตรมิตรวิทยาราม ได้เมตตาอนุเคราะห์ให้ที่พักอาศัยและอบรมสั่งสอนให้ความรู้และให้โอกาสในการศึกษาในระดับมหาบัณฑิต ขอขอบคุณวัดมหาสวัสดิ์วัดคฤหาสน์ที่ได้ให้ความสะดวกในระหว่างการศึกษา ขอขอบคุณคณาจารย์และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดประจำวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้ให้ความร่วมมือในการสืบค้นข้อมูลในการทำวิทยานิพนธ์

ขออนุโมทนาเจริญพรขอบคุณ คุณพ่อสำราญ คุณแม่บุญช่วย วงศ์กำภู ที่ได้มอบทุกอย่างในชีวิตให้แก่ผู้วิจัยและคณะศรัทธาญาติโยมทุกท่านที่ได้สนับสนุนด้านปัจจัยสี่ ที่ได้มีส่วนร่วมในการทำวิทยานิพนธ์นี้ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ประโยชน์และคุณค่าแห่งวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมนำเป็นเครื่องสักการะบูชาต่อคุณพระรัตนตรัย บิдамารดา ครู อุปัชฌาย์อาจารย์ และผู้มีอุปการะคุณทุกท่าน จงเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติทุกท่านเทอญ

พระมหาญาณทัสสน์ ฉ.ภิกขุ โณ (วงศ์กำภู)

วันที่ ๑ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ซ

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๕
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๕

บทที่ ๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๑๐
๒.๒ สติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๘
๒.๓ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๕
๒.๔ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๒๑

บทที่ ๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

๓.๑ ความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๗
๓.๒ ความหมายของสัมปชัญญะบรรพ	๒๘
๓.๓ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ	๓๑
๓.๔ สัมปชัญญะบรรพที่ปรากฏในพระสูตรอื่นๆ	๓๖

บทที่ ๔ สภาวะรูปนามที่ปรากฏในการปฏิบัติหมวดสัมปชัญญะบรรพ

๔.๑ ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากองค์ประกอบของการกำหนดในรูปนาม	๔๑
๔.๒ สภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ	๗๕

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๒
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๔

บรรณานุกรม	๑๐๕
ภาคผนวก	๑๐๘
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๔

คำอธิบายสัญลักษณ์ย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๕ โดยอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๖/๒๖๑ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๓๗๖ หน้า ๒๖๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๓๗๖ หน้า ๓๐๕

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
ม.มฺ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณฺณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.มฺ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณฺณาสก (ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสก (ภาษาไทย)
สํ.สพว. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค (ภาษาไทย)
สํ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
อง.ติก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทิกนินฺบาท (ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนินฺบาท (ภาษาไทย)
อง.นวก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนินฺบาท (ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ (ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสํภิตามรรค (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)
อภิ.ก. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ (ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทธิ. (บาลี)	=	วิสุทธิมคคปกรณ์ (ภาษาบาลี)
วิสุทธิ. (ไทย)	=	วิสุทธิมรรคปกรณ์ (ภาษาไทย)

ข. คัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระสูตรต้นปิฎก

ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอกุจกถา (ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มูลปณณาสกอกุจกถา (ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มูลปณณาสกัอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มัชฌิมปณณาสกอกุจกถา (ภาษาบาลี)
ม.อ.อ. (บาลี)	=	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี อุปริปณณาสกอกุจกถา (ภาษาบาลี)
สั.ม.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย สารตลปภาสสินี มหาวคคอกุจกถา (ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ. (บาลี)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา (ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.ทุก. อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ทุกนิบาตอรรถ (ภาษาไทย)
อง.จตุกก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี จตุกกนิบาตอรรถ (ภาษาไทย)
อง.ปญจก.อ. (บาลี)	=	องคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ปญจกนิบาตอกุจกถา (ภาษาบาลี)
อง.สตตก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี สัตตกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย สทฺธมมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคคอกุจกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.จริยา.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฎกอกุจกถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ. (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก ธรรมสงคณิ อฏฐสาลินีอกุจกถา (ภาษาบาลี)
อภิ.ปญจ.อ.(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณ์อกุจกถา (ภาษาบาลี)

คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

มุล.ฎีกา (บาลี)	=	มุลสิกฺขาฎีกา (ภาษาบาลี)
-----------------	---	--------------------------

ฎีกาพระสูตรต้นปิฎก

อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตฎีกา (ภาษาบาลี)
อง.สตตก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุตตรนิกาย สตตกนิบาตฎีกา (ภาษาบาลี)

ฎีกาปกครองวิเสศ

วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) = ปรมตถมณฺหฺสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา (ภาษาบาลี)
 วิกาวินี. (บาลี) = อภิธมฺมคฺคตวิภาวินีฎีกา (ภาษาบาลี)

ค. คำย่อเกี่ยวกับภาษาไทย

ม.ป.ป.	หมายถึง	ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
ม.ป.ท.	หมายถึง	ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์
ม.ป.ช.	หมายถึง	ไม่ปรากฏชื่อ

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระผู้มีพระภาคเมื่อครั้งยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะพระราชกุมารทรงเสด็จประพาสพระราชอุทยานได้ทรงเห็นเทวทูตทั้ง ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ทรงมีพระดำริว่าการเวียนว่ายตายเกิด ล้วนเป็นทุกข์ ทรงเลื่อมใสในสมณะและมีพระประสงค์ที่จะออกผนวชเพื่อแสวงหาโมกขธรรมคือความหลุดพ้นจากสังสารทุกข์ เมื่อเสด็จออกผนวชแล้วทรงศึกษายังสำนักอาจารย์ต่างๆ และทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ถึง ๖ ปีจึงตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ คืออริยสัจ ๔ ประการ อันได้แก่ทุกข์ คือชาติ ชรา มรณะและทุกสิ่งที่เกี่ยวข้อง ซึ่งอยู่ภายใต้กฎกรรมชาติ ที่จะต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย มีความบกพร่องไม่สมบูรณ์ในตัว พร้อมทั้งจะทำให้เกิดทุกข์เป็นปัญหานั้นมา สมุทัยอันได้แก่ ตัณหาความทะยานอยากเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่เรื่อยๆ ไป นิโรธอันได้แก่ความดับทุกข์คือการที่ตัดขาดไปไม่เหลือ มรรคอันได้แก่ทางไปสู่ความดับทุกข์ ซึ่งมี ๘ ประการมีสัมมาทิฐิเป็นต้นและสัมมาสมาธิเป็นที่สุด เมื่อพระพุทธรองค์ศรีสุวรรณนครสัมมาสัมโพธิญาณแล้วทรงรำลึกถึงอาจารย์แต่ทรงทราบด้วยพระญาณว่าอาจารย์ทั้งสองได้สิ้นชีวิตไปแล้วจึงได้นึกถึงปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ และก็ได้แสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรก คือธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแก่ ปัญจวัคคีย์ ทั้ง ๕ นั้น โดยความแห่งพระสูตรนั้นพระองค์ทรงแสดงส่วนที่สูงสุดสองอย่างที่พระพุทธศาสนาปฏิบัติ อันได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยคและอิตถกิลมณานุโยค ทรงตรัสถึงมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลางได้แก่ มรรค ๘ และอริยสัจ ๔ พระพุทธรองค์เมื่อทรงตรัสรู้ อริยสัจแล้วจึงเริ่มประกาศพระศาสนา เพื่อที่จะอนุเคราะห์สรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ในวัฏฏะสงสารอันเป็นเหตุให้หมู่สัตว์ต้องเวียนว่าย ตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด ทุกข์ที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีปรากฏหลายประการ เช่นเกิด แก่ เจ็บ ตายล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้นซึ่งในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระพุทธรองค์ทรงจำแนกทุกข์ไว้ถึง ๑๑ อย่าง^๑ แต่โดยที่สุดแล้ว พระพุทธรองค์ทรงสรุปว่า ทุกข์คือการยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้น ๕ ซึ่งก็คือยึดมั่นในรูปนาม นั่นเอง

^๑ ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘๑/๕๕๓.

อริยสัจ ๔ ประการนี้จึงเป็นกิจที่สำคัญที่พุทธบริษัทพึงนำไปปฏิบัติ เพื่อที่จะได้ก้าวพ้นวัฏฏะสงสาร เวียนว่าย ดายเกิดอีกต่อไป การประพฤติตามหลักอริยสัจ ๔ ประการ ในที่นี้หมายถึงการปฏิบัติตามหลักของสติปัฏฐานสูตรที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่ชาวเมือง กัมมาศัมมะ แคว้นกุรุ ในสมัยนั้น

เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกุรุ ชื่อกัมมาศัมมะ พระองค์ได้ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ! ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อนำเหล่าเวไนยสัตว์ให้เข้าถึงความบริสุทธิ์ เพื่อข้ามพ้นโสกะปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส บรรลุอายุธรรม แจ่มแจ้งในพระนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ สติปัฏฐาน ๔ ประการมีอะไรบ้าง พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกัชฌาและโทมนัสในโลกได้”^๒

ในส่วนของผู้วิจัย ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ โดยศึกษาในหัวข้อสภาวะรูป นามในการปฏิบัติหมวดสัมปชัญญะบรรพ สติปัฏฐานสูตร

ในสัมปชัญญะบรรพนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าความรู้ิริยาบถย่อจัดเป็นสัมปชัญญะ ซึ่งมองในมุมของผู้เริ่มปฏิบัติภาวนาแล้ว อาจเห็นทั้งในแง่ของการใช้ริยาบถย่อเป็นตัวสร้างสัมปชัญญะ และทั้งในแง่ของการ "รู้ทัน" ริยาบถย่อตามจริงเป็นเกณฑ์ประเมินว่ามีสัมปชัญญะตามธรรมชาติแล้วหรือยัง สำหรับบทนี้จะเน้นในแง่ของการสร้างสัมปชัญญะด้วยวิธีฝึกทั้งตามลำดับขั้นและวิธีกำหนดรู้ตามจริง

ปัจจุบันมีการนำสัมปชัญญะไปตีความและเผยแพร่อย่างกว้างขวาง สำนักปฏิบัติหลายสำนักมีการสอนเกี่ยวกับการกำหนดตามหลักของสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร คือปฏิบัติด้วยการกำหนดอิริยาบถย่อ ซึ่งโดยสรุปแล้วการปฏิบัตินั้นก็คือการกำหนดรู้รูป รู้นามนั่นเอง

สรุปว่าการมีสัมปชัญญะนั้น ตามนิยามทั่วไปแล้วคือความไม่เผลอ แต่ธรรมชาติของจิตต้องมีหลัก มีฐานให้รู้ หรือให้เกาะอยู่ จึงจะเกิดสัมปชัญญะ มิใช่ว่ามีสูตรสำเร็จในการทำให้อุบัติอยู่ในภาวะไม่เผลอแล้วไม่ต้องรู้อะไรก็ได้ เมื่อได้ปฏิบัติตามหลักของสติปัฏฐานสูตรโดยเฉพาะ

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

ปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพแล้ว เราก็จะมีสติเป็นการรู้ทันและรู้แก้ไข ให้ชีวิตได้รับความร่มเย็นของกระแสแห่งพระธรรม และเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นรวมถึงสังคมโดยส่วนรวม เพื่อความสันติสุข มีผลทำให้ศีล สมาธิ ปัญญาเกิดขึ้น เกิดมรรคผลนิพพานได้ เมื่อได้รับการเผยแผ่ให้กว้างขวาง ก็จะช่วยให้บุคคลในสังคมมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น มีความรักสามัคคีกันมากขึ้น รู้จักเอาสติมาแก้ไขปัญหาต่างๆของชีวิตได้ ตลอดจนสามารถสืบต่อพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาสัมปชัญญะบรรพ ในหมวดกายนุปัสสนา สติปัฏฐานสูตร
๒. เพื่อศึกษาลักษณะสถานะของรูปนาม ในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ค้นคว้าหาข้อมูล เกี่ยวกับสถานะรูปนามในหมวดสัมปชัญญะบรรพ สติปัฏฐานสูตร โดยได้แบ่งการวิจัย วิธีการสืบค้นข้อมูลและลำดับเอกสารไว้ดังนี้

๑. ขอบเขตด้านเนื้อหา ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้คือ สัมปชัญญะบรรพ กายนุปัสสนา สติปัฏฐานสูตรจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา คัมภีร์ปกรณ์ต่างๆ รวมทั้งเอกสารงานวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
๒. ขอบเขตการศึกษาเฉพาะหลักสัมปชัญญะบรรพ ในสติปัฏฐานสูตร ซึ่งมีเนื้อหาในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐ และ ๑๒ ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕ แล้วนำข้อมูลจากการศึกษามาเรียบเรียง ตรวจสอบความถูกต้องและบรรยายเชิงพรรณนาต่อไป

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

ปัญหาที่ต้องการทราบจากการวิจัย มีดังนี้คือ

๑. สัมปชัญญะบรรพ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีความสำคัญอย่างไรกับการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา และมีผลอะไรเกิดขึ้นบ้าง
๒. สถานะของรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ มีลักษณะอย่างไรบ้าง

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัยดังต่อไปนี้คือ

๑. สติ หมายถึง ธรรมชาติที่ระลึกอารมณ์
๒. สติปัญญา แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติหรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน
๓. สติปัญญา ๔ หมายถึง เป็นหลักการปฏิบัติที่ใช้สติเป็นประธานบนฐาน ๔ ฐาน คือ กาย เวทนา จิต ธรรม
๔. สัมปชัญญะ^๓ หมายถึง ความรู้ตัว, ความรู้ตัวทั่วพร้อม, ความรู้ชัด, ความรู้ทั่วชัด, ความตระหนักรู้
๕. บรรพ, ปัพพะ หมายถึง หมวด
๖. วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้งเป็นพิเศษ วิปัสสนา แยกออกเป็น ๒ บท คือ วิ + ปัสสนา วิ แปลว่า พิเศษ ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง
๗. วิปัสสนากัมมัฏฐาน หมายถึง การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เท่าทัน เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ใจมีอิสระไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสและความทุกข์
๘. วิปัสสนากัมมัฏฐาน มี ๖ กัมมัฏฐาน คือ กัมมัฏฐานในชั้นบรรพ, ฌานบรรพ, ธาตุบรรพ, สัจจบรรพ, อินทรีย์บรรพ, และปฏิจกสมุปบาทบรรพ
๙. สภาวะ คือความเป็นเอง ความเกิดขึ้นเอง การปรากฏขึ้นเองในขณะที่ปฏิบัติธรรม หมายถึง สภาวะหรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นภายในกายและจิตใจของผู้ปฏิบัติในขณะที่เดินจงกรม ยืนนอน หรือนั่งภาวนาอยู่
๑๐. รูป หมายถึง สภาวะที่มีความแตกดับไป มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ มีการแยกออกจากกันได้เป็นกิจ มีความเป็นอภัยกตธรรมหรือมีความไม่รู้อารมณ์เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย และมีวิญญาณเป็นเหตุไถ้^๔
๑๑. นาม หมายถึง สภาวะของจิตมีการน้อมเข้าไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเองโดยอาการที่เป็นเอกุปาทตาเป็นต้นเป็นกิจ มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย และมีวิญญาณเป็นเหตุไถ้^๕

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ บริษัทเอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔๕.

^๔ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจกสมุปบาทที่ปณี และ ปัจฉัย ๒๔ โดยย่อ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๕๖.

^๕ เรื่องเดียวกัน.

๑๒. คัมภีร์พระพุทธศาสนา หมายถึง พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาฉบับภาษาบาลี และฉบับภาษาไทย

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑. เอกสารที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยเรื่องสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ มีเอกสารที่เกี่ยวข้องในการวิจัยดังนี้ คือ

พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐

พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๕

พระไตรปิฎกฉบับอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุต ๕๑ เล่มฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๒๕

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต, ๒๕๔๒) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า “วิปัสสนา” แปลง่ายๆว่า “การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง” หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดการเห็นแจ้ง รู้ชัดในสิ่งทั้งหลายอย่างตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นเป็นของมันเอง(ไม่ใช่เห็นตามที่เราวาดภาพให้มัน เป็น ด้วยความชอบ ความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา)จนผู้ฝึกฝนสามารถถอนความ หลงผิด ความรู้ผิด และความยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้

พระธรรมธีรราชฆานามุนี(โชดก ญาณสิริ)^๖ กล่าวว่า การฝึกสติทำให้เกิดประโยชน์ มากมายทั้งทางโลกและทางธรรม

พระธรรมวิสุทธิกวี(พิจิตร จูตคุณ)^๗ กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนาภาวนาว่า “การ เจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นการพัฒนาจิตขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา มีผลมากกว่าการบำเพ็ญสมถ ภาวนา เพราะเป็นการถอนทำลายกิเลสอย่างละเอียด อันเป็นต้นตอของทุกข์ทั้งหมดโดยตรง และ เพราะเป็นการพัฒนาจิตเข้าสู่ความเป็นพระอรหันต์บุคคล การฝึกอบรมจิตให้รู้เห็นสิ่งทั้งปวงตามความ จริง เรียกว่า วิปัสสนาภาวนา หรือเรียกว่า ปัญญาภาวนา จุดมุ่งหมายสูงสุดของการปฏิบัติ

^๖ พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๕). วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

^๗ พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จูตคุณ ป.ธ.๕), วิปัสสนาภาวนา, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑.

วิปัสสนานั่นก็เพื่อบรรลุพระนิพพานอันเป็นที่ดับความทุกข์ความเดือดร้อนทั้งปวงและเป็นความสุขอย่างสูงสุด”

พระญาณวิศิษฐ์(สิงห์ ขนดยาคโม)^๔ ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิธีปฏิบัติพระพุทธรศาสนาตามเยี่ยงอย่างพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐาน ว่า “พระพุทธเจ้าทรงสอนให้รู้เท่าสมมุติ รู้เท่าบัญญัติ ยกไว้วางไว้ตามสภาวะแห่งสมมุติและบัญญัตินั้นๆแล้ว กระทำกายวาจาให้เป็นปกติธรรมตั้งอยู่ตามสภาพเดิมของกายวาจาใจก่อน แล้วกำหนดรู้ตามความเป็นจริง ว่า กายก็ดี วาจาก็ดี ตลอดสิ่งอะไรๆในโลกนี้ทั้งสิ้น ล้วนเป็นของเนื่องมาแต่จิตดวงเดียวเท่านั้น ถ้าหากจิตดวงเดียวเท่านั้นไม่มีเสียแล้ว อะไรๆทั้งปวงในโลกนี้ ล้วนเป็นฐิติธรรมตั้งอยู่ตามปกติ ไม่มีดินร่นกระวนกระวายส่ายแสไปมา เกิดขึ้นที่ไหนก็ตั้งอยู่ที่นั่น ตลอดจนวันตายไปเอง”

หลวงพ่อประสิทธิ์ ถาวโร^๕ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ เกิด ดับ ว่างเปล่า ว่า “เกิดดับมันจะมีลักษณะอยู่ ๒ อย่าง ตัวเกิดดับกับตัวเวทนา เดินไปบนหินแหลมๆ หินมันกระทบ ตัวเวทนาตัวกระทบ แล้วก็เจ็บ ไอ้เรารู้ทีหลัง แล้วก็เจ็บ เราก็รู้เจ็บ เจ็บก็จางหาย มันต้องข้าย้าแล้วข้าย้าอีก ต้องพิจารณา เอาตัวนี้เป็นอารมณ์ พอเราไปที่ลำบาก สมาธิมันมีอยู่ของมัน สมาธิมันมีอยู่ ไปที่ลำบากมันจะระมัดระวัง สติมันมา สติกระทบปั๊บ ผมยังข้าย้าเลย เอาเท้ากดเข้าไป ผมเองก็กด กดไปให้มันเจ็บสักหน่อยจึงค่อยยกขึ้นมา คุณตัวเจ็บ พอเจ็บจางหายไปจึงเห็นตัวสภาวะ ต้องวิจัยมัน ต้องวิจัยมัน มันจางหายไป”

จากการศึกษาพบว่า นักวิชาการได้ให้ความหมายในเรื่องสภาวะรูปนาม ในสัมปชัญญะบรรพไว้ว่า เป็นการมีสติกำหนดการเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆ และการทำงานของสติในการเห็นความเกิดดับของรูปนามจะปรากฏชัดตามกำลังของสมาธิและลำดับของญาณ

๒. รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยเรื่องสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ มีผู้ทำการศึกษาและวิจัยเกี่ยวกับประเด็นของวิปัสสนากาวานาดังนี้ คือ

^๔ พระญาณวิศิษฐ์ (สิงห์ ขนดยาคโม), วิธีปฏิบัติพระพุทธรศาสนาตามเยี่ยงอย่างพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๘๐), หน้า ข-ค.

^๕ หลวงพ่อประสิทธิ์ ถาวโร, เกิดดับ ว่างเปล่า, (ชลบุรี: วัดถ้ำเขาปรก เกาะสีซัง, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๒.

พระราชสิริชัยมณี (ถนอม คุณกรโร คงเทศ)^{๑๐} ได้ทำวิจัยเรื่อง “ การศึกษาวิเคราะห์ นิมิตในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน ” ผลจากการศึกษาได้ข้อสรุปว่า เมื่อปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ จึงเห็นธรรมตามความเป็นจริง กำหนดนิมิต เครื่องหมายบ่งบอกลักษณะของรูปขั้นธนามขั้นธ แต่ละอย่าง ได้แก่สมณนิมิต วิปัสสนานิมิต มัคคนิมิตและผลนิมิต เป็นอารมณ์ ปัญญาเริ่มเห็นการเกิด การดับตามความเป็นจริงของนิมิตไป จนเห็นอย่างแจ่มแจ้ง เป็นวิปัสสนาญาณ ๕ ตั้งแต่อุทกขัพพะญาณ จนถึงอนุโลมญาณ เข้าอุฏฐานคามินีสู่ประตูลิโอมกซ์

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี^{๑๑} ได้ทำวิจัยเรื่อง “ การศึกษาวิเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ และหลักปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ” ผลจากการศึกษาได้ข้อสรุปว่า วิธีที่จะรอดพ้นจากความทุกข์เหล่านี้ก็คือ “การไม่เกิดอีก” เพราะเมื่อไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย และไม่ต้องตกนรกอีกต่อไป การเจริญวิปัสสนาเท่านั้นที่สามารถกำจัดกิเลส ตัณหาได้

แม่ชีระวีวรรณ ทุมมาจาริณี (งานวิสุทธพิณธ์)^{๑๒} ได้ทำวิจัยเรื่อง “ การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร ” การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจะต้องพิจารณาทั้งสภาวะธรรมภายในและภายนอกพร้อมกัน พร้อมทั้งการพินิจถึงเหตุปัจจัยจากอดีตที่ผ่านมาว่าเคยทำเหตุปัจจัยนั้นมาก่อนหรือไม่ ซึ่งสภาวะธรรมและเหตุดังกล่าวมีผลต่อการปฏิบัติ นอกจากนี้การกระทำในปัจจุบัน ความตั้งใจในการกำหนดรูปนาม ทั้งภายนอกและภายใน อย่างประณีตบรรจงจดจ่อต่อเนื่องในทุกๆ อิริยาบถตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงเข้านอน และคำแนะนำของพระวิปัสสนาจารย์ที่มีความเข้าใจและมีประสบการณ์ในการซักถามสภาวะธรรมต่าง ๆ และการปรับอินทรีย์ของผู้ปฏิบัติให้เสมอกัน ก็เป็นอีกปัจจัยสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้สภาวะญาณเบื้องต้น ของผู้ปฏิบัติเจริญก้าวหน้าขึ้นไปเป็นลำดับ ตั้งแต่สภาวะญาณ ๑ ไปจนถึงมรรค ผล นิพพาน

^{๑๐} พระราชสิริชัยมณี (ถนอม คุณกรโร ป.ช.๖), “การศึกษาวิเคราะห์นิมิตในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

^{๑๑} พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี, “การศึกษาวิเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ และหลักปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), คำนำ.

^{๑๒} แม่ชีระวีวรรณ ทุมมาจาริณี (งานวิสุทธพิณธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ้ง)^{๓๓} ได้ทำวิจัยเรื่อง “ การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอริยาบถปีพพะในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ผลจากการศึกษาได้ข้อสรุปว่า การปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ การกำหนดอริยาบถ เดิน ยืน นั่ง นอน และอาการกายอื่นๆ เมื่อปฏิบัติแล้ว มีความระมัดระวังมากขึ้น ไม่ปวดไม่เมื่อยต่างจากปกติ ในการกำหนดรูปนามในขณะนั้น มีสภาวะธรรมรูปนามที่มากกระทบก็รู้ชัด สภาวะธรรมที่มากกระทบ มีเวทนาเป็นต้น เกิดสภาวะญาณที่เรา กำหนดจริง เมื่อสามารถกำหนดรู้ได้ติดต่อกันแล้ว ก็ได้สภาวะธรรมว่ารู้ชัดแต่อาการของรูปมีอาการเดินเป็นต้น ไม่มีตัวเรามีแต่รู้อาการเคลื่อนไหวของร่างกายตลอดเวลาอันละตัวตน เราเขา ของเราของเขาเสียเพราะเห็นตามจริงเป็นทิววิสุทธิ

พระสุภีร์ สูดสงวน^{๓๔} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์วิธีการปรับอินทรีย์ให้สมดุลในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔” ผลการศึกษาพบว่าอินทรีย์ ๕ เป็นสิ่งที่สำคัญต่อโยคีนักปฏิบัติธรรมที่จะต้องนำกระบวนการปรับความสมดุลของอินทรีย์ไปใช้ในการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน เพื่อความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติ กระบวนการปรับสมดุลของอินทรีย์ ๕ ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ มีการปรับให้สัทธา มีความสมดุลกับปัญญา สมาธิมีความสมดุลกับวิริยะและการมีสติระลึกรู้ตัวอยู่ตลอดเวลา ที่กล่าวว่าให้กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน โดยการจดจ่ออยู่กับสภาวะธรรมปัจจุบันแต่ละขณะอย่างต่อเนื่อง โดยมีกระบวนการฝึกด้วยการกำหนดรู้ตามอริยาบถใหญ่ คือ อริยาบถยืน อริยาบถเดิน อริยาบถนั่งและอริยาบถนอน ตลอดถึงอริยาบถย่อยต่างๆ

สรุปแนวคิดจากผลการวิจัยว่า การปฏิบัติวิปัสสนา โดยการเอาสติเข้าไปจดจ่อ ต่อเนื่องในทุกๆอริยาบถของการเคลื่อนไหวร่างกาย มีสติในการกำหนดรูปนาม จนเกิดปัญญาเห็นรูปนามเป็นไตรลักษณ์ ทำให้มองเห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง จนกระทั่งบรรลุอุปริยมรรค อริยผลในพระศาสนาได้ในที่สุด

^{๓๓} พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ้ง), การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอริยาบถปีพพะในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

^{๓๔} พระสุภีร์ สูดสงวน, วิเคราะห์วิธีการปรับอินทรีย์ให้สมดุลในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร(Documentary Research)โดยมุ่งศึกษาสภาวะ
รูปแบบในการปฏิบัติในหมวดสัมปัญญะบรรพ ในสติปัญญาสูตร ซึ่งมีขั้นตอนในการศึกษาวิจัย
ดังนี้คือ

๑. เก็บรวบรวมข้อมูล

ศึกษาเอกสาร ได้แก่ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ตรวจสอบชำระ
โดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ปกรณ์ต่างๆและ เอกสาร
งานวิจัยวิทยานิพนธ์ ตำราอื่นๆที่เกี่ยวข้อง หลักสูตรวิชาวิปัสสนาภาวนาของมหาวิทยาลัยมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

๒. การศึกษาข้อมูล

นำข้อมูลมาศึกษา เรียบเรียง ตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษา โดยผู้เชี่ยวชาญจำนวน
๑ ท่าน

นำข้อมูลที่อาจารย์ได้ตรวจแล้วนั้นมาปรับปรุงแก้ไข เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัยมีดังนี้

๑. ทำให้ทราบวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาในหมวดสัมปัญญะบรรพ ที่ปรากฏในคัมภีร์
พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒. ทำให้ทราบถึงลักษณะสภาวะของรูปและนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปัญญะ
บรรพ สติปัญญาสูตร

บทที่ ๒

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธศาสนาเถรวาทยอมรับกันว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการปฏิบัติธรรมชั้นสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป็นการปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ ถึงสันติสุขอย่างแท้จริง การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการพัฒนาจิตชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา มีผลมากกว่าการบำเพ็ญสมถภาวนา เพราะเป็นการถอนทำลายกิเลสอย่างละเอียด อันเป็นต้นตอของทุกข์ทั้งหมดโดยตรง และเป็นการพัฒนาจิตเข้าสู่ขั้นความเป็นพระอรหันต์ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป แต่ในระหว่างที่ผู้ปฏิบัติยังไม่บรรลุนิพพานขั้นอรหันต์นั้น ก็ย่อมจะมีความทุกข์ลดน้อยลง และมีความสุขเพิ่มขึ้นตามขั้นของการปฏิบัติ รวมทั้งมีภพชาติดีขึ้นประณีตขึ้นอีกด้วย

พระพุทธเจ้าทุกๆพระองค์และเหล่าพระอริยสาวก ก็ได้ดำเนินไปสู่พระนิพพานด้วยหนทางเส้นนี้ อันเป็นทางเอก ซึ่งนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งหลายรู้ทั่วกันแล้ว ว่าได้แก่สติปัฏฐาน ๔ และเพื่อให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้เข้าใจหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอย่างถูกต้อง

ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาในเรื่องการศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ สติปัฏฐานสูตร ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยครั้งนี้ คือ

๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

๒.๒ สติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๓ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๒.๔ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

คำว่า วิปัสสนา ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก วิ+ทิส+ยุ+อา

มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวิธฺ อนุจาทิกํ สงฺขารesu ปสฺสตีติ วิปสฺสนา ปญฺญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีอนิจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา^๑

^๑ พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรพรินท์ติ้ง, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๑.

วิ หมายความว่า วิเศษ, แจ่ม, ชัดตามจริง

ปัสสนา หมายความว่า เห็น (ปัญญา)

เมื่อกล่าวโดยความหมาย คือ^๒

๑. ปัญญาเห็นแจ่ม เห็นชัด รูป-นาม, อริยสัจ

๒. ปัญญาเห็นโดยอาการต่างๆ มีเห็นไตรลักษณ์, ปฏิจจสมุปบาท

๓. ปัญญาเห็นแปลกประหลาด (อศจรรยในสิ่งที่ได้เห็นในขณะปฏิบัติ)

คำว่า “วิปัสสนา” เป็นชื่อของปัญญา มีความหมายตามศัพท์ดังนี้ “วิ” แปลว่า โดยประการต่างๆ “ปัสสนา” แปลว่า หยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ่ม ดังนั้น “วิปัสสนา” แปลว่าปัญญา หยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ่มโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของสภาวะธรรมรูป สภาวะธรรมนาม ตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา”

ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิกา อธิบายไว้ว่า วิปัสสนา คือปัญญาที่หยั่งรู้สภาวะ(ปรากฏการณ์)ของสภาวะธรรม อารมณ์ภายในกาย ใจ หรือรูปกับนาม ตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายเป็นไตรลักษณ์^๔

ในคัมภีร์อรรถกถา วิเคราะห์วิปัสสนาไว้ว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิชาการเณ ปสฺสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปญฺญา ฯ”^๕ แปลว่า “ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรม โดยอาการต่างๆด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ฯ”^๖ หรือวิเคราะห์ว่า “วิวิธํ อนิจจาทิกํ สงฺขาระสุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาที่เห็นสภาวะต่างๆมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในสังขาร”^๗

^๒ พระสุกัร สุตสงวน, “วิเคราะห์วิธีการปรับอินทรีย์ให้สมดุลในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔”, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๑), หน้า ๘๘.

^๓ แม่ชีระวีวรรณ ทุมจาริณี (งานวิสุทธินันท์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓.

^๔ บ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๑/๑๒๑.

^๕ วิกาวินิ. (บาลี) ๒๖๗.

^๖ พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ.๘), อภิธัมมัตถวิภาวินีแปล, (ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^๗ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต)รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง), หน้า ๖๑๗.

วิปัสสนา แปลว่า เห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น อาการที่เคลื่อนไหวใจที่คิด เป็นต้น เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงสภาวะดับสงบเย็นนิพพานได้^๔ ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่ไม่กลับมามากซ์อีกก็ต้องดำเนินไปตามหนทางนี้เท่านั้น^๕

สภาวะธรรมใด ย่อมเห็นวิเศษ, แจ่ม, ต่าง ซึ่งสภาพมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ในสังขารทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า เห็น วิเศษ, แจ่ม, ต่าง ซึ่งสภาพมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ในสังขารทั้งหลาย

กล่าวโดยความหมาย คือ

ปัญญาเห็นแจ่ม เห็นแจ่มชัด รูป นาม, อริยสัจ

ปัญญาเห็นโดยอาการต่างๆ มีเห็นไตรลักษณ์, ปฏิจสมุปบาท

ปัญญาเห็นวิเศษ แปลกประหลาด รู้ตามธรรมชาติแล้วละกิเลสได้(อศจรรยในสิ่งที่ได้เห็นในขณะที่ปฏิบัติแล้วละกิเลสได้จริง)

วิปัสสนา หมายถึง บุคคลเกิดปัญญายังเห็นรูปนาม พระไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔ อย่างแท้จริง

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ่มคือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม, ปัญญาที่เห็นพระไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ่มรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้สังขาร

วิปัสสนา คือการใคร่ครวญธรรม หมายถึงการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

วิปัสสนา หมายถึง เอกัคคตาจิตและสังขารปริคคหวิปัสสนาญาณ ปัญญาเห็นแจ้งการกำหนดสังขารว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

วิปัสสนา คือความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ที่กำหนดรู้สังขารคือปัญญาอันยิ่งและความเห็นแจ้งในธรรมคือเบญจขันธ์

ในอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า

วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นปัญญา เป็นกิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือน

^๔ คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๑๐๑.

^๕ คุรยละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๓๕๕.

แผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือน
รัตนะ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิในสมัยนั้น^{๑๐}

ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย มุลปิณณาสก์ อธิบายว่า

วิปัสสนา คือการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

๑. อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
๒. ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
๓. อนัตตานุุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
๔. นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
๕. วิราคานุุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด
๖. นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
๗. ปฏิณิสตคคานุุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส^{๑๑}

ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิตามรรค ให้ความหมายว่า

วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง วจนัตถะว่า “อนิจจาทิวเสน
วิวิเรน อากาเรหิ ธมฺเม ปสฺสตีติ วิปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนาทิกา ภาวนาปญฺญา ฯ” ปัญญาใด
ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา
มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ฯ ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา^{๑๒}

ภาวนา แปลว่า ธรรมที่ควรเจริญ คือ ให้เกิดขึ้นบ่อยๆ ในสันดานของตน ชื่อว่า
ภาวนา

วจนัตถะ ว่า ภเวตพุพาทิ ภาวนา ธรรมที่โยคีพึงให้เกิดขึ้น เหตุนี้ จึงชื่อ ภาวนา
เพราะเป็นธรรมที่อำนวยความสะดวกให้แก่โยคีผู้บำเพ็ญ ให้ได้รับความสุขกายสุขใจ ทั้งในชาตินี้
ชาติหน้า จนกระทั่งพ้นจากวัฏฏะสงสาร

“ภาวนา วิเคราะห์ว่า ภเวติ กุศลธมฺเม อาเสวติ วฑฺฒติ เอตยาติ ภาวนา ฯ”^{๑๓}
แปลว่า “ที่ชื่อว่า ภาวนา เพราะห่อหุ้มวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมี คือ
เสพคุ้น ได้แก่ ทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญแห่งชน ฯ”^{๑๔}

^{๑๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๐/๓๐, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

^{๑๑} ม.มฺ.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๕.

^{๑๒} บุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘, อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐/๑๐๐, วิกาวินี. (บาลี), หน้า ๒๖๗, พระธรรม
วโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน ป.ธ.๘), *อภิธรรมัตถวิภาวินีแปล*, (ม.ป.ท. ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^{๑๓} วิกาวินี. (บาลี) ๑๗๑.

^{๑๔} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน ป.ธ.๘), *อภิธรรมัตถวิภาวินีแปล*, หน้า ๕๘.

วิปัสสนาภาวนา แปลว่า กรรมฐานเป็นอุบายทำใจให้เกิดปัญญา รู้แจ้งเห็นจริงตามความจริง คือ เห็นปัจจุบันรูปนาม พระไตรลักษณ์ มรรค ผล นิพพาน

วิปัสสนานี้มุ่งหมายให้กำหนดรู้เห็นตามความเป็นจริง ในการช่วยส่งเสริมในการเจริญปัญญาในขณะที่จิตกำลังรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นตามเป็นจริงของการมีสติสัมปชัญญะเข้าไปควบคุมดูแลอย่างเป็นระบบของการเปลี่ยนถ่ายอารมณ์แบบต่อเนื่องในฐาน กาย เวทนา จิต และ ฐานธรรม นั้นเอง ให้เกิดประสิทธิภาพจนสามารถละกิเลสในขั้นของอภิญญา ทิฏฐิสัญญา มานะสัญญา ที่เกาะเกี่ยวหัวใจของสัตว์สัตว์ทั้งหลายให้เข้าใจผิดว่าเป็น สัตว์ บุคคล เรา เขา นั้นเอง

บุคคลทำปัญญารู้แจ้งให้เกิดขึ้นในจิต ชื่อว่า วิปัสสนาภาวนา
หมายความว่า มีปัญญาเห็นความไม่เที่ยง ย่อมกำหนดรู้ได้ ในทางง่าย ด้วยความเกิดขึ้นในเบื้องต้น และความสิ้นในเบื้องปลาย ดังในพระบาลีว่า :-

อนิจจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน

อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฌนฺติ เตสํ วุปฺสโม สุโขติฯ^๕

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีอันเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข^๖

วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกจิตให้เกิดปัญญารู้แจ้ง ตามความเป็นจริง พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเล่มที่ ๓๔ ข้อ ๕๕ หน้า ๓๐ ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า

วิปัสสนาที่เกิดขึ้นคือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้ชื่อว่า วิปัสสนา

คัมภีร์อรรถกถา ให้ความหมายว่า วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง วจนัตถะว่า อนิจฺจาทิวเสน วิวิเชน อากาเรหิ ธมฺเม ปสฺสตีติ วิปสฺสนา^๗ ปัญญาใด ย่อม

^๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย, **ธมฺมปทฺฐกถา (ปจฺโม ภาค)**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๖๕.

^๖ มหามกุฏราชวิทยาลัย, **พระธมฺมปทฺฐกถาแปล ภาค ๑**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๖.

^๗ พ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๐๐/๑๐๐.

เห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วย อากาธต่างๆมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา

คัมภีร์อรรถกถาให้ความหมายไว้ดังนี้

๑ คัมภีร์อังกุตตรนิกาย ทุกนิบาต ให้ความหมายว่า ปัญญาที่กำหนดรู้สังขาร^{๑๔}

๒ คัมภีร์อังกุตตรนิกาย สัตตกนิบาต ให้ความหมายว่า การใคร่ครวญธรรม หมายถึง การเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา^{๑๕}

๓ .เอกกคตาคติและสังขารปริกคหวิปัสสนาญาณ ปัญญาเห็นแจ้งการกำหนดสังขารว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๑๖}

๔. ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ที่กำหนดรู้สังขารคือปัญญาอันยิ่งและความเห็นแจ้งในธรรมคือเบญจขันธ^{๑๗}

๕. ปัญญาภิรยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้ อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญาปัญญาญัตริย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญาปัญญา เหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิสฺสุ^{๑๘}

๖. วิปัสสนา คือ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงมี ๕ อย่าง

- ก) อุทฺถัพพยานุปีสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ
- ข) กังคานุปีสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความสลาย
- ค) ภยตุปฺภูฐานญาณ ญาณอันหยั่งเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
- ง) อาทีนวานุปีสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นโทษ
- จ) นิพพิทานุปีสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นด้วยความหน่าย
- ฉ) มุญฺจิกุภิมยตาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย
- ช) ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ ญาณตามเห็นการพิจารณาหาทาง

^{๑๔} อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๑๗๓/๗๑.

^{๑๕} อัง.สตตก.อ. (ไทย) ๓/๒๐/๑๖๕, อัง.สตตก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๐/๑๕๒.

^{๑๖} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๑๗} อัง.สตตก.อ. (ไทย) ๒/๕๒/๓๖๖.

^{๑๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/ ๕๕/๓๖.

- ซ) สั่งขารุเปกษาญาณญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
 ฉ) สั่งจានุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ ญาณเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้

อริยสัจ^{๒๓}

๗. วิปัสสนา คือ อนุปัสสนา ๗ ประการ คือ

- ก) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง)
 ข) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์)
 ค) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน)
 ง) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย)
 จ) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนด)
 ฉ) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส)
 ซ) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส)^{๒๔}

๘. วิปัสสนาญาณ ความหยั่งรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ มี ๑๖ ประการ

- ก) นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้รูปนาม
 ข) ปังจยปริคคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม
 ค) สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นรูปนามโดยไตรลักษณ์
 ง) อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ
 จ) กังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไป

หมด

ฉ) ภยตูปัญฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแล้วจะต้องสลายไปไม่ตลอดภัยทั้งสิ้น

ซ) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ

ช) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นด้วยความหน่าย

ฌ) มุญจิกุทัมยตาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

ฎ) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออก

ฏ) สั่งขารุเปกษาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายต่อสังขารทั้งหลาย

^{๒๓} อภ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๖๒/๓๘๗, อภ.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖๒/๔๒๕).

^{๒๔} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๕).

ฎ) สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่การ
หยั่งรู้หรือริยสัง

จ) โคตรภูญาณ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวข้อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชน เข้าสู่
ภาวะอริยบุคคล

ท) มัคคญาณ ในอริยมรรค ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น

ฑ) ผลญาณในอริยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ

ณ) ปัจจเวกขณะญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน ตำราจรรู้มรรคผลกิเลส
ทีละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่และนิพพาน^{๒๕}

อารมณ์ของวิปัสสนา

มี ๑ คือ มี ธรรมเป็นอารมณ์

มี ๒ คือ มี บัญญัติธรรม(เฉพาะวิปัสสนาเบื้องต้น^{๒๖}) และปรมาัตตธรรมเป็นอารมณ์

อีกนัยหนึ่ง มี รูป และนามเป็นอารมณ์ (เฉพาะวิปัสสนาแท้ คือ ตั้งแต่สัมมสนญาณ
จนถึง อนุโลมญาณ)

มี ๓ คือ มี รูป นาม และนิพพานเป็นอารมณ์(เฉพาะวิปัสสนา ตั้งแต่ สัมมสนญาณ
เป็นต้นไป

วิปัสสนาภูมิ คือ พื้นเพในการเจริญวิปัสสนากวณานั้น มี ๖^{๒๗} ได้แก่

๑. ชั้น ๕

๒. อายุคนละ ๑๒

๓. ธาตุ ๑๘

๔. อินทรีย์ ๒๒

๕. ปฏิจสมุปบาท ๑๒

๖. อริยสัง ๔^{๒๘}

วิปัสสนาภูมิ ๔ ภูมิแรก เมื่อย่อลงก็ได้แก่ รูปและนาม เท่านั้นเอง

วิปัสสนาภูมิ ที่ ๕ คือ ปฏิจสมุปบาท ได้แก่ ปัจจัยแห่งรูปและนาม

^{๒๕} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๖๕/๗-๑๐๕, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-๓๕๐.

^{๒๖} วิสุทฺธิ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๘/๓๘๕.

^{๒๗} พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๖๗, อญ.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๒.

^{๒๘} ศุรายละเอียดย.อ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๓, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/๑๒๕-๑๓๐,

อญ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๗๐/๘๖-๘๗.

วิปัสสนาภูมิ ที่ ๖ คือ อริยสัจ ๔ ได้แก่ รูป นาม ปัจจัยแห่งรูปนาม ความเกิดดับแห่งนามรูป และนิพพาน^{๒๕}

อารมณ์ของวิปัสสนาญาณิกะ

อารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานนั้น มีรูปนามเป็นอารมณ์และต้องเป็นอารมณ์ปรมาัตต์ที่ต้องทำความเข้าใจในเรื่องของการสิ่งที่มีอยู่ตามวิสัยของชาวโลกที่ต้องเรียนรู้เรื่องของชื่อหรือสมมติของโลกที่ต้องศึกษาเรื่องความจริงที่ซ่อนอยู่ในโลกที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ คือ

๑. ชั้น ๕ คือ กองทั้ง ๕

๒. อายุคนละ ๑๒ คือ สะพานเครื่องเชื่อมต่อให้เกิดความรู้มี ๑๒

๓. ธาตุ ๑๘ คือ สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน มี ๑๘

๔. อินทรีย์ ๒๒ ความเป็นใหญ่ มี ๒๒

๕. อริยสัจ ๔ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔

๖. ปฏิจสมุปบาท ๑๒ การประชุมพร้อมของเหตุผล

จากการศึกษาสรุปได้ว่า วิปัสสนาภาวนา คือการเจริญสติเพื่อทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง คือเห็นรูปนามปัจจุบันตามสภาพความเป็นจริงตามกฎของไตรลักษณ์

๒.๒ สติปัญญา ๔ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

สติปัญญา ๔ นั้นมีกล่าวไว้ในพระสุตตันตปิฎก ที่เป็นสูตรใหญ่นั้นมีปรากฏอยู่ ๒ แห่งเท่านั้น คือ ในทีฆนิกาย มหาวรรค มีชื่อว่ามหาสติปัญญาสูตร และในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก มีชื่อว่าสติปัญญาสูตร

ทีฆนิกาย มหาวรรค แสดงมหาสติปัญญาสูตรไว้โดยละเอียดสรุปใจความได้ว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเรื่องการเจริญสติปัญญา แก่ชาวเมืองกัมมาสัมมะ แคว้นกुरु ทรงตรัสแสดงให้เห็นว่าสติปัญญาเป็นทางปฏิบัติเฉพาะในพระพุทธศาสนา และเป็นหนทางเดียวเท่านั้นที่เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายคือพระนิพพาน ทรงตรัสแสดงให้เห็นว่า สติปัญญา ๔ ประการเป็นอย่างไร มีสติพิจารณาอย่างไร รวมถึงอานิสงส์แห่งการเจริญสติปัญญา ๔ ประการไว้โดยละเอียด^{๒๖}

^{๒๕} ดูรายละเอียด วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๒๕๐-๓๘๐.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน. ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐.

มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ แสดงสติปัฏฐานสูตรไว้สรุปใจความสำคัญได้ เช่นเดียวกับในทีฆนิกาย มหาเวรค คือพระผู้มีพระภาคทรงตรัสสติปัฏฐานแสดงแก่ชาวเมือง กัมมาสรั้มมะ แคว้นกุรุ ทรงตรัสแสดงให้เห็นว่าสติปัฏฐาน ๔ เป็นหนทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสรรพสัตว์ เพื่อล่วงโศกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน^{๓๐}

ส่วนในสังยุตตนิกาย มหาเวรค สติปัฏฐานสังยุต กล่าวประมวลเรื่องสติปัฏฐาน ไว้ ๑๐๔ สูตร จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๑๐ วรรค แต่ละวรรคมีจำนวนพระสูตร ๑๐ สูตรบ้าง ๑๒ สูตรบ้าง^{๓๑}

ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค ยุกนัทวรรค ปฏิสัมภิตากถา ได้กล่าวในเรื่อง สติปัฏฐานคือการพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐ มีญาณ ๖๐^{๓๒} และในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค ยุกนัทวรรค ชัมมจักกถา ได้กล่าวถึงวาระว่า ด้วยสติปัฏฐาน สรุปใจความได้ว่า จักขุเป็นธรรม สภาวะที่เห็นเป็นอรรถ แสงสว่างเป็นธรรม สภาวะที่สว่างไสวเป็นอรรถ ธรรม ๕ ประการ อรรถ ๕ ประการนี้เป็นที่ตั้งแห่งกาย เป็นที่ตั้งแห่งสติปัฏฐาน ฯลฯ มีสติปัฏฐานเป็นอารมณ์ มีสติปัฏฐานเป็นโคจร สงเคราะห์เข้าในสติปัฏฐาน นับเนื่องในสติปัฏฐาน รวมลงในสติปัฏฐาน ตั้งอยู่ในสติปัฏฐาน ประดิษฐานอยู่ในสติปัฏฐาน^{๓๓}

และพระอภิธรรมปิฎก ในวิภังค์ก็แสดงเรื่องสติปัฏฐานวิภังค์ไว้^{๓๔} และในกถาวัตถุก็ได้กล่าวในเรื่องสติปัฏฐานกถา เป็นต้น^{๓๕}

๒.๓ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

หลักการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ คือ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้พุทธบริษัท เห็นความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในขณะก่อนปรินิพพานใน

^{๓๐} คุรยละเอียดใน. ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑.

^{๓๑} คุรยละเอียดใน. ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๗-๔๗๐/๒๑๐-๒๘๑.

^{๓๒} คุรยละเอียดใน. ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๔๕๐-๔๕๓.

^{๓๓} คุรยละเอียดใน. ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๕๐๖-๕๐๘.

^{๓๔} คุรยละเอียดใน. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕-๓๘๕/๓๐๖-๓๒๗.

^{๓๕} คุรยละเอียดใน. อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๐๑-๓๐๓/๒๓๖-๒๔๑.

มหาปริณิพพานสูตร สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพระอานนท์กับพวกภิกษุ ในอดีตที่ปสูตรสังยุตตนิคาย ชั้นชวาวรรค ว่า

พวกเธอจงมีตนเป็นเกาะ^{๓๓} มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่.. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่..พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่..^{๓๔}

ตรัสมีตนเป็นที่เกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง คือ เป็นผู้ปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะธรรม มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง คือ พิจารณาอารมณ์ที่ถูกรู้ในสติปัฏฐาน ๔ มีองค์ ๓ คือ ๑.อาตปปีเพียรตั้งใจทำจริง ๒. สติมา มีสติระลึกรู้อยู่ที่รูปนามที่กำลังเกิดขึ้น ๓. สัมปชานา รู้ตัวทั่วพร้อมติดตามอริยาบถอยู่ทุกขณะ

สติปัฏฐาน ๔ มีกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร มีพระบาลีและคำแปล ดังนี้

“อิธ ภิกขเว ภิกขุ กายะ กายานุปัสสี วิหริติ อาตปปี สมฺปชานโน สติมา วินยฺย โลกอภิชฌาโทมนสฺส..เวทนาสุ เวทนานุปัสสี..จิตฺเต จิตฺตานุปัสสี..ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี..”

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้..พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา..พิจารณาเห็นจิตในจิต..พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย..^{๓๕}

ในคัมภีร์ อรรถกถาที่มคคานิกาย มหาวรรค สุมังคลวิลาสินี มีกล่าวไว้ว่า

ยสุมา ปน กายเวทนาจิตตธมฺเมสุ กญฺจิ ธมฺมํ อนามสิตฺวา ภาวนา นาม นคฺติ ๑
ตสุมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสภปริเทวสมตฺกุกฺกุนฺดาติ เวทิตพฺพา ๑

ก็เพราะเหตุว่า ชื่อว่าการไม่ถูกต้องธรรมบางอย่าง ในกายเวทนาจิตธรรมทั้งหลายแล้ว ภาวนาไม่มีเลย ฉะนั้น สันตติมหาอำมาตย์กับนางปฐาจาราเมื่อนั้นจึงควรทราบว่าเป็นผู้ก้าวล่วง โสกะและปริเทวะด้วยมรรคนี้เอง^{๓๖}

^{๓๓} มีตนเป็นเกาะ ในที่นี้หมายถึงทำตนให้พ้นจากห่วงน้ำ คือ โอชะ ๔ เหมือนกับเกาะกลางมหาสมุทร ที่น้ำท่วมไม่ถึง ที.ม.อ. ๑๖๕/๑๕๐, ที.ม.ฎีกา ๑๖๕/๑๘๐.

^{๓๔} ดู อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๔/๓๕๐.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒-๓๓๔/๓๐๑-๓๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑.

^{๓๖} ที.ม.อ. ๕๕๑, มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถา ที่มคคานิกาย มหาวรรค แปล เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๒, (โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย : กรุงเทพมหานคร), หน้า ๒๖๗.

สรุปหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑. วิธีการปฏิบัติ การตามรู้ในกาย เวทนา จิต ธรรม ภายใน ภายนอก ภายในและ ภายนอกกว่าเป็นกาย เวทนา จิต ธรรม

๒. ผลการปฏิบัติ ตามรู้สภาวะ เหตุเกิด เหตุดับ เหตุเกิดและเหตุดับ ในกาย เวทนา จิต ธรรม

๓. สรุปการปฏิบัติ มีสติอาศัยกาย เวทนา จิต ธรรม เจริญญาณ เจริญสติ ไม่อาศัย ตัณหาและทัญญูอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆในโลก

๒.๔ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ก็คือการกำหนดรู้ความจริงของนามรูป แต่วิธีการที่จะ กำหนดรูปรูปนามนั้น ก็ต้องกำหนดตามนัยของสติปัฏฐาน และเมื่อย่อสติปัฏฐานลงแล้ว ก็ได้แก่นาม รูปนั่นเอง

สติปัฏฐานแปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^{๑๑}

สติปัฏฐาน ๔ โดยการตั้งสติสัมปชัญญะ เพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อกำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกให้ได้ มีวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็น ๔ ประการ คือ

- ๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ รูป
- ๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ นาม
- ๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ นาม
- ๔ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ นามกับรูป

โดยเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนา กับการเจริญสติปัฏฐาน จึงเป็นอย่างเดียวกันและการ เจริญสติปัฏฐาน ก็เป็นการเจริญ สติ สมาธิ ปัญญา ฉะนั้นการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ก็คือการเจริญมรรค ๘ ซึ่งเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นทั้งสมถะและวิปัสสนา^{๑๒} คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอริยาบถบรรพ สัมปชัญญะบรรพ ธาตุบรรพ เป็นวิปัสสนา ส่วน

^{๑๑} ที.ม.อ.(ไทย) ๓๓๓/๓๖๓-๓๖๘, ม.ม.อ (ไทย) ๑/๑๐๖/๒๕๓.

^{๑๒} ดูรายละเอียดในพระราชพิธีชัยภูมิ (ถนอม คุณชรโร ป.๕.๖), “การศึกษาวิเคราะห์นิตินิตในการเข้า ปฏิบัติวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๓ เดือน”, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒-๑๓.

อานาปานบรรพ ปฏิกุลบรรพ อสุภบรรพ ต้องเจริญสมณะเสียก่อนแล้วจึงยกขึ้นสู่วิปัสสนา ภายหลัง ส่วนเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฌมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นวิปัสสนาล้วน

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสให้วิธีการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ไว้หลายที่ด้วยกัน แต่หลักการจะอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร โดยทรงให้หลักการปฏิบัติทางกาย เวทนา จิต และธรรม อันเป็นแบบเดียวกันในตอนท้ายมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ภิกษุพิจารณาเห็นกาย(เวทนา จิต ธรรม)ในกาย(เวทนา จิต ธรรม)ภายในอยู่ ภายนอกอยู่ หรือ ทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ ด้วยประการฉะนี้

พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกาย(เวทนา จิต ธรรม)อยู่ เป็นเหตุดับ หรือ เป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ

หรือว่าภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กาย(เวทนา จิต ธรรม)มีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ค้นหาและทิวัจ)อยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆในโลก^{๕๓}

วิธีปฏิบัติวิปัสสนากวณตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

เป็นหลักปฏิบัติวิปัสสนากวณว่าด้วย การตั้งสติพิจารณาเห็นกายในกายทั้งหลาย

คำว่ากายหมายถึง กาย,ร่างกาย,ตัว,ตน,หมู่,กอง,คณะ,หมวด ซึ่งก็คือที่เกิดขึ้นของสิ่งน่ารังเกียจทั้งหลาย^{๕๔}

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เรามีสติอยู่กับกาย(ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางกายภาพ) โดยวิธีปฏิบัติตามหลักปฏิบัติทั้ง ๖ บรรพ ในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เช่นการปฏิบัติในหมวดอิริยาบถที่กล่าวว่า เมื่อนั่งอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า “นั่งอยู่” เป็นต้น^{๕๕} รวมถึงในหมวดสัมปชัญญะ ที่กล่าวว่า มีสัมปชัญญะในการก้าวไปและถอยกลับ เป็นต้น^{๕๖} คือพระพุทธเจ้าทรงสอนให้มติด้อยตลอดในอิริยาบถทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอนรวมถึงในอิริยาบถย่อยต่างๆ โดยตั้งกายอยู่ในอาการอย่างใดก็ให้รู้ในอาการนั้นๆหรือท่าทางนั้นๆ เมื่อเดินพึงกำหนดให้รู้ว่าเดิน เมื่อยืนพึงกำหนดให้

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒-๓๐๓, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๗/๑๐๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒-๓๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๗/๗๕.

^{๕๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘.ราชบัณฑิต) รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๑๖๒.

^{๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๔/๓๗๕.

^{๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๕/๓๗๖.

รู้ว่าขึ้น เมื่อนั่งพึงกำหนดให้รูว่านั่ง เมื่อนอนพึงกำหนดให้รูว่านอน ตลอดจนกระทั่ง กิริยาอาการ ความเคลื่อนไหวก็พึงกำหนดให้รูทั้งสิ้น ไม่ว่าจะลุก จะนั่ง จะเดิน จะนอน ต้องกำหนดอาการต่างๆ ให้ได้รายละเอียดมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ด้วย เช่น โยกตัว เอี้ยวตัว ยืดตัว งอตัว ยกขาเหยียดขา เป็นต้น อาการเหล่านี้ต้องกำหนดให้หมดตามกรณีของอาการนั้นๆ นอกจากนี้ยังมีการล้างหน้า อาบน้ำ ชำระกาย ซึ่งจะต้องพยายามกำหนดให้ครบถ้วนเท่าที่จะกำหนดได้ เช่น เอื้อมมือ หยิบขัน ตักน้ำ ลูบหน้า รดน้ำ ถูตัว เป็นต้น เมื่อเสร็จกิจแล้ว ก็เปลี่ยนผ้า เช็ดตัว เช็ดหน้า เป็นต้น ความเคลื่อนไหวเหล่านี้ ต้องให้อยู่ในการกำหนดทั้งสิ้น เมื่อการกำหนดนี้ได้แจ่มชัดขึ้นแล้ว ก็จะรู้สึกว่ารूपกับนามแม้จะเนื่องกันอยู่ แต่ก็เป็นคนละส่วน ไม่ใช่ส่วนเดียวกัน ไม่ว่าจะกำหนดการเคลื่อนไหวใดๆ ก็ย่อมจะแจ่มชัดขึ้นในความเป็นไปของรูป ของนาม ซึ่งเดิมเข้าใจว่าเป็น บุคคล สัตว์ เรา เขา นั้นย่อมสลายไปสิ้น จะรู้อันเห็นแจ้งว่า มีเพียงแต่รูปกับนามเท่านั้น การรู้นี้เรียกว่าญาณ ญาณอย่างนี้นับว่าเป็นปฐมญาณของวิปัสสนาญาณ เมื่อปฏิบัติต่อไปๆ การรู้อารมณ์ธรรมนามธรรมทั้งหลายที่ตรงไว้ซึ่ง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น ก็จะกระจ่างขึ้นมาในปัญญาญาณ จนสว่างกระจ่างแจ่มตราบจนได้รู้อันเห็นแจ้งในมรรคผลนิพพาน

๒ เวทนาวิปัสสนาสติปัฏฐาน

เป็นหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาว่าด้วย การตั้งสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย

คำว่าเวทนาหมายถึง เวทนา, ความรู้สึก, การเสวยอารมณ์, ผู้เสวยอารมณ์^{๔๓} สุขและทุกข์เป็นต้นที่บุคคลเสวย ชื่อว่าเวทนา^{๔๔}

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เราสัมผัสอยู่กับเวทนา ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางใจที่เป็นส่วนของความรู้สึก เช่นเมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้อันชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา”^{๔๕}

การกำหนดรู้ตามความเป็นจริง ย่อมรู้อันชัดว่า มีเพียงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเรา ของเรา การพิจารณามี ๓ อย่างคือ ๑) .สุขเวทนา คือ ความรู้สึกสุขทางกาย ๒) .ทุกข์เวทนา คือ ความรู้สึกทุกข์ทางกาย ๓) .อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เมื่อรู้สึกเวทนาเกิดขึ้นแล้วก็จงตามกำหนดรู้ ซึ่งอาการนั้นๆ เป็นลำดับไป เวทนาที่กำลังตามรู้อยู่ในระยะแรกย่อมจะรู้ว่า ต้องใช้

^{๔๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต)รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาศาสนา พุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๓๔.

^{๔๔} พระมหาสมปอง มุกิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณานา, หน้า ๒๑๒.

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๓/๓๑๐.

ความอดกลั้นกันอย่างเต็มที่ทีเดียว การไม่ย่อท้อในการตามกำหนดรู้อย่างไม่ลดละนี้เรียกว่า เวทนา
 นุปัสสนา การกำหนดเวทนานี้ จำเป็นต้องกำหนดให้รู้ในทุกอย่างทุกอย่างอยู่เป็นปกติ เมื่อ
 เฝื่อนหน้ากับเวทนาที่ทำให้ไม่สบายคือทุกข์แล้ว ก็ย่อมจะรู้รสของทุกข์อย่างแท้จริงว่าเป็นสภาพที่
 ทรมาณเพียงใด พึงมีสติกำหนดรู้ในความเป็นไปของอิริยาบถอยู่ทุกขณะ ไม่ยอมให้ตกเป็นทาส
 ของเวทนา อิริยาบถที่อำพรางไว้ซึ่งความทุกข์ เมื่อหมดโอกาสจะอำพรางได้ก็ยอมแสดงออกซึ่ง
 ความจริงให้ประจักษ์ จนได้รู้แจ้งในความจริงของทุกข์โดยสิ้นเชิง ความเป็นไปของรูป ของนาม
 ซึ่งเดิมเข้าใจว่าเป็น บุคคล สัตว์ เรา เขา นั้นย่อมสลายไปสิ้น จะรู้จริงเห็นแจ้งว่า มีเพียงแต่รูป
 กับนามเท่านั้น การรู้นี้เรียกว่าญาณ ญาณอย่างนี้นับว่าเป็นปฐมญาณของวิปัสสนาญาณ เมื่อ
 ปฏิบัติต่อไปๆการรู้รูปธรรมนามธรรมทั้งหลายที่ทรงไว้ซึ่ง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น ก็จะ
 กระจ่างขึ้นมาในปัญญาญาณ จนสว่างกระจ่างแจ่มตราบจนได้รู้แจ้งเห็นจริงในมรรคผลนิพพาน

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัญญา

เป็นหลักปฏิบัติวิปัสสนากวนาวาดด้วย การตั้งสติพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งหลาย

คำว่าจิตหมายถึง จิต, ใจ, ความคิด, ธรรมชาติที่รู้อารมณ์^{๕๐} สภาพที่คิด, สภาพที่รู้
 อารมณ์^{๕๑} ธรรมชาติที่คิดและรู้อารมณ์โดยพิเศษจากสัญญาและปัญญา^{๕๒}

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เราสติอยู่กับจิต ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางใจที่เป็นส่วนของ
 ความรู้สึก เช่นเมื่อจิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” เป็นต้น^{๕๓} การกำหนดรู้ตามความเป็นจริง ย่อมรู้
 ชัดว่า มีเพียงสภาพธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเรา ของเรา
 จิตนั้นเป็นธรรมชาติที่ย่อมจะไหลไปตามอารมณ์ต่างๆตามความเคยชิน อันสามัญชนธรรมดา ซึ่ง
 ขาดการไตร่ตรองในความจริง เข้าใจว่าเป็นจิตเดียว หาได้คำนึงถึงการเกิดดับอันซับซ้อนไม่ การ
 เห็น การได้ยิน การนึกคิด เป็นต้น ที่ล่วงไปก็จิตนี้ การรู้อยู่เดี๋ยวนี้ก็จิตนี้ นอกจากนี้ในขณะที่เห็น
 ที่ได้ยิน ที่ได้ถูกกระทบสัมผัส เป็นต้น ก็ด้วยจิตนี้อีกเช่นกัน ข้อเท็จจริงนี้ย่อมประจักษ์แก่นัก
 ปฏิบัติต่อเมื่อได้ลงมือพิสูจน์กันด้วยตนเอง การเกิดดับของจิตนี้ เมื่อได้หมั่นกำหนดรู้อยู่แล้ว
 ย่อมจะรู้แจ้งทันที่ว่า จิตเดิมที่เข้าใจกันว่ามีดวงเดียวนั้น แท้จริงหาใช่ดวงเดียวตามที่เข้าใจไม่
 หากแต่การเกิดดับของจิตเหล่านี้ คิดเนื่องกันอยู่เหมือนพวงลูกประคำ เมื่อได้รู้แจ้งในความจริงของ

^{๕๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘,ราชบัณฑิต) รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษา
 พุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๒๔๗.

^{๕๑} พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๘.

^{๕๒} ดร.ภักทพันธ์ อาสภมหาเถระ อัครมหัทธมัญญานจริยะ วจนา, วิปัสสนาธุระ, (กรุงเทพมหานคร :
 C100 DESIGN CO.LTD, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓๒.

^{๕๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

จิตโดยสิ้นเชิง ความเป็นไปของรูป ของนาม ซึ่งเดิมเข้าใจว่าเป็น บุคคล สัตว์ เรา เขา นั้นย่อม
 สลายไปสิ้น จะรู้จริงเห็นแจ้งว่า มีเพียงแต่รูปกับนามเท่านั้น เมื่อปฏิบัติต่อไปๆการรู้รูปธรรม
 นามธรรมทั้งหลายที่ทรงไว้ซึ่ง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น ก็จะกระจ่างขึ้นมาในปัญญาญาณ จน
 สว่างกระจ่างแจ่มตราบจนได้รู้แจ้งเห็นจริงในมรรคผลนิพพาน และเมื่อพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มี
 ความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติอยู่อย่างนี้ก็จะกำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกได้^{๕๔}

๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

เป็นหลักปฏิบัติวิปัสสนากวนาวาด้วย การตั้งสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย
 คำว่าธรรมหมายถึง ธรรม, ความดี, บุญ, กุศล^{๕๕} สภาพที่ทรงไว้^{๕๖}

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เรามีสติอยู่กับธรรม ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางกายและใจที่
 เป็นไปด้วยการพิจารณากำหนดสติเกี่ยวกับธรรม มี ๕ หมวด คือ นีวรณ ๕, ฐาน ๕, อายตนะ
 ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ ในส่วนของหมวดอายตนะ ๑๒ เป็นต้น มีกล่าวไว้ในสติปัฏฐาน
 สุตตราว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะ
 ภายนอก ๖ อยู่”^{๕๗} อายตนะภายในมีตาเป็นต้น ตาที่สามารถจะมองเห็นอะไรๆในโลกได้โดยไม่
 มีขอบเขตนั้น ต้องสำรวมให้มาก อย่าไปมองตามความเคยชิน จงพยายามมีสติอยู่แต่ในอารมณ์ที่
 กำหนดอยู่เป็นส่วนใหญ่ มีการสังวรอยู่ในการกำหนดรู้ บุคคลที่มองโดยขาดการกำหนดจะเป็น
 การมองที่ให้โทษมากกว่าคุณ เช่นเมื่อตาเห็นรูปก็ให้กำหนดว่า “เห็นหนอ” เป็นต้นพึงทำตน
 เหมือนคนตาบอด ให้คนที่ไม่รู้ไม่เข้าใจคิดว่าเราตาบอด นอกจากการสำรวมทางตาแล้ว พึงได้
 สังวรการได้ยิน “ทางหู” ด้วย ผู้ปฏิบัติจงสำรวมการได้ยินให้จงหนัก เมื่อได้ยินเสียงที่พูดกัน ก็จง
 กำหนดว่า “ได้ยินหนอ” พึงทำตนเหมือนคนหูหนวกที่ไม่รู้ว่าเขาพูดอะไรกันในขณะที่ปฏิบัติธรรม
 อยู่ การกำหนดแบบนี้จึงเรียกว่า “ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน” เมื่อปฏิบัติต่อไปๆการรู้รูปธรรม
 นามธรรมทั้งหลายที่ทรงไว้ซึ่ง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น ก็จะกระจ่างขึ้นมาในปัญญาญาณ จน

^{๕๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๐/๒๖๕, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๓๗๔/
 ๓๐๑-๓๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑.

^{๕๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต)รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษา
 พุทธศาสตร์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๓๓๔.

^{๕๖} พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๑๕๐.

^{๕๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๘๔.

สว่างกระจ่างแจ่มตราบจนได้รู้แจ้งเห็นจริงในมรรคผลนิพพาน และเมื่อพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียรมีสัมปชัญญะมีสติอยู่อย่างนี้ก็กำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกได้^{๕๘}

ดังนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากวนาซึ่งโดยสรุปก็คือการฝึกใช้สตินั้นพิจารณาและรู้เท่าทันใน กาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อให้เกิดนิพพิทาความคลายกำหนัด ความยึดความอยากจากการไปรู้ตามความเป็นจริงของสิ่งนั้นๆ จึงคลายตัณหา จึงเป็นไปเพื่อนำออกและละเสียซึ่งตัณหาและอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นในกิเลสด้วยความพึงพอใจหรือสุขของตัวเองตนเป็นสำคัญที่มีในสันดานของปุถุชนอันก่อให้เกิดความทุกข์โดยตรงด้วยเป็นสมุทัยเหตุแห่งทุกข์ ในส่วนของกายนุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น คือ เป็นทั้งการฝึกสติ และให้ใช้สตินั้น พิจารณากาย หรือตามความรู้สึกเท่าทันตามจริงในสังขารกายต่างๆซึ่งมีวิธีปฏิบัติอยู่ ๖ หมวด ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำวิธีการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะมากล่าวในบทต่อไป

^{๕๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๐/๒๖๕, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๓๗๔/๓๐๑-๓๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑.

บทที่ ๓

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ก็คือการกำหนดในอิริยาบถ ย่อนั่นเอง สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ คือความเป็นผู้รู้ทั่วไป พร้อมรู้ตัว อาการก้าวไปข้างหน้า หรือว่าถอยมาข้างหลังเรารู้ เวลาจะเหลียวไปข้างซ้าย เหลียวไปข้างขวาก็รู้ ย่อมเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ คือความรู้ทั่วพร้อมในการรู้เข้าหรือว่าเหยียดแขนออกไป เรารู้ เวลาห่มจีวร ทรงผ้าสังฆาฏิ อุ้มบาตร เรารู้ รู้ว่าเวลานี้เรากำลังห่มจีวร พาดผ้าสังฆาฏิ อุ้มบาตร และย่อมรู้พร้อมในการกิน ในการดื่ม ในการเคี้ยว ในการแตะลิ้น แล้วก็รู้พร้อมทั่วในขณะที่ถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมรู้ทั่วพร้อมในขณะที่เดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่ หลับอยู่ ตื่นอยู่ พุดอยู่ หรือว่าเป็นผู้นิ่งอยู่ก็รู้ไม่ว่าตนจะอยู่ในอิริยาบถใด ก็ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอมุ่งเน้น เฉพาะสัมปชัญญะบรรพ คือ อิริยาบถย่อยต่างๆ ประกอบด้วย การก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การรู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพุด การนิ่งซึ่งเป็นการปฏิบัติวิปัสสนา หมวดสัมปชัญญะบรรพ ตามลำดับหัวข้อดังนี้

- ๓.๑ ความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา
- ๓.๒ ความหมายของสัมปชัญญะบรรพ
- ๓.๓ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ
- ๓.๔ สัมปชัญญะบรรพที่ปรากฏในพระสูตรอื่นๆ

๓.๑ ความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพระบารมีมาแล้วนับแสน โภกวิชาติ จนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงรู้แจ้งในกฎเกณฑ์ทั้งปวงของธรรมชาติว่า สิ่งต่างๆที่เกิดขึ้นมีอะไรเป็นสาเหตุและทรงรู้ว่ามามีวิธีการอย่างไรบ้าง จึงจะหลุดพ้นไปจากกฎเกณฑ์ทั้งปวงของธรรมชาติได้ เมื่อครั้งพระองค์ยังทรงเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ มีพระชนมายุ ๒๕ พรรษา พระองค์เสด็จออก

ประพาสพระอุทยาน ขณะที่ยังทรงเปลือคนอนอยู่นั้น พระองค์ได้พบกับสิ่งที่ไม่เคยพบมาก่อนในชีวิต นั่นคือ คนแก่คร่ำคร่า คนเจ็บทรมาณ และคนตาย ทำให้พระองค์ทรงหวั่นวิตกว่า “อีกไม่นานเราเองก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ และต้องตายอย่างนี้เหมือนกัน ทำอย่างไร เราจะรอดพ้นจากสิ่งเหล่านี้ได้ เมื่อมีร้อนก็มีหนาวแก้ เมื่อมีมือก็มีสว่างแก้ เมื่อมีความแก่ ความเจ็บ และความตาย ก็ต้องมีวิธีแก้อย่างแน่นอน เราจะหาวิธีการนั้นให้พบให้จงได้” จากนั้นพระองค์จึงตัดสินพระทัยทิ้งราชสมบัติ ทิ้งกองเงิน กองทอง ออกจากพระราชวังไปอยู่กลางป่า^๑ ทรงออกผนวชแล้วจึงได้ไปศึกษาที่สำนักของฤๅษีต่างๆ ที่มีอยู่ในสมัยนั้นจนหมดความรู้อาจารย์ ซึ่งก็ได้เพียงแต่มานสมาบัติเท่านั้น ยังไม่สามารถเข้าถึงวิปัสณาปัญญา บรรลุมรรค ผล นิพพานได้^๒ พระองค์จึงตัดสินพระทัยศึกษาค้นคว้าหาวิธีดับทุกข์ด้วยพระองค์เอง โดยขั้นแรกได้ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างยิ่งยวด แต่ยังไม่เป็นผลสำเร็จ^๓ จึงปรับเปลี่ยนวิธีจากเดิมมาเป็นทางสายกลางด้วยการเจริญวิปัสณา^๔ บรรลุพระอรหันต์^๕ ดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงไม่ต้องเกิดใหม่อีกต่อไป ดังนั้นความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสณาภาวนาก็คือ การเข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา อันได้แก่การบรรลุนิพพานด้วยการปฏิบัติวิปัสณาจนเกิดปัญญารู้แจ้งจนถึงขั้นทำลายกิเลสให้หมดสิ้นไปได้

จากการศึกษาพบว่า จุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาก็คือการบรรลุมรรค ผล นิพพาน และการบรรลุมรรค ผล นิพพานนั้นก็ด้วยการปฏิบัติวิปัสณาเท่านั้น ดังนั้นการปฏิบัติวิปัสณาจึงมีความสำคัญในการที่จะบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๓.๒ ความหมายของสัมปชัญญะบรรพ

๑. ความหมายของสัมปชัญญะ^๖ คือ ความรู้ทั่วพร้อม รู้รอบคอบ รู้ตัวเสมอ รู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ การเจริญวิปัสณาด้วยการตั้งสติไว้ที่ฐาน คือ อิริยาบถย่อยต่างๆ ประกอบด้วย

^๑ คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔-๑๖/๒-๑๐.

^๒ คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๓/๓๕๖, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘๓/๑๕๕.

^๓ ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๑๕๐/๑๑๕.

^๔ คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๘๔/๔๖๑, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๕๐, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๖, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๒๕๖/๒๔๒, อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๘๑๓๓.

^๕ คุรยละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๕/๗-๑๖.

^๖ คุรยละเอียดในพระมหาประเสริฐ มนต์เสวี, “การศึกษาวิเคราะห์สติปัญญาฐาน ๔ และหลักปฏิบัติวิปัสณา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๕.

การก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ในอิริยาบถต่างๆนี้ด้วยมีสัมปชัญญะ มีสติ กำหนดในอิริยาบถย่อย ทำให้เกิดปัญญา เห็นประโยชน์เห็นโทษของการเคลื่อนไหวอิริยาบถต่างๆ ละเอียดสมบูรณ์ไปอีก เพิ่มความเข้มข้นของการทำงานของสติในการพิจารณา รูป ส่วนที่เป็นการเคลื่อนไหว และนาม คือจิต ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในอิริยาบถต่างๆ”

สัมปชัญญะ มี ๔ อย่าง คือ

ก). ความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาว่า มีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ เรียกว่า สาทถกสัมปชัญญะ

ข). ความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาว่า เป็นสัพปายะหรือไม่เป็นสัพปายะ เรียกว่า สัพปายสัมปชัญญะ

ค). ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาว่า อารมณฺ์นั้นถูกต้องหรือไม่ถูกต้อง เรียกว่า โจรสัมปชัญญะ

ง). ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาว่า รู้สึกตัวหรือไม่หลงลืมในขณะที่ทำกิจนั้นๆ เรียกว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ

พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหลียวดู ทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกตัวในการครองผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร ทำความรู้สึกตัวในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม ทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ฯลฯ ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล”^๑

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๖/๓๐๕.

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๕.

ในอรรถกถาได้กล่าวว่า ภิกษุย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ (ความเป็นผู้รู้พร้อม) ในการก้าวไปข้างหน้า และถอยกลับมาข้างหลัง ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ ในการแลไปข้างหน้า แล เหลียวไปข้างซ้ายข้างขวา ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการคู้อวัยวะเข้า เขยียดอวัยวะออก ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการกิน ดื่ม เคี้ยวและลิ้ม ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และความเป็นผู้นิ่งอยู่^๕

จากการศึกษาพบว่า สัมปชัญญะบรรพ ก็คือหมวดที่ว่าด้วยการปฏิบัติให้มีสติรู้ตัวอยู่เสมอในการเคลื่อนไหวอิริยาบถย่อยต่างๆ

๒ วิเคราะห์สัททศาสตร์

คำว่า “สมุชฌณูปพุพ” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก สัม+ป+ฉา+ต+ป+โ+ป+พุพ
สมุชฌณ ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก สัม+ป+ฉา อวโพชน+ยฺ ปัจจย มีความหมาย
ว่า สัมปชัญญะ, ความรู้ตัว, ปัญญา^๖

รูปวิเคราะห์ สมุชฌณ (อาเทศนิกหิตเป็น ม, แปลงฉา เป็น ชา, แปลงยฺ เป็น อน, ลบ อ)^๗

รูปวิเคราะห์ สมุชฌณ (สมุชฌณ+ณฺย, ลบ ณฺ และสระทีน, แปลงนฺย เป็น ณ ช้อน ณ)^๘

ปโ+ ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก ป+อ ปัจจย+ลฺ

มีความหมายว่า มคฺค, ปนฺน, อทุช, ปชฺช, วตฺตนิ ฯลฯ ทาง, หนทาง, ทางเดิน^๙

ปพุพ ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก ป+พุพ+อ ปัจจย+ลฺ

มีความหมายว่า ผพฺ, คณฺฐิ, ช้อ, ปล้อง, ตาไม้, ปุ่ม, ปม^{๑๐}

ปพุพ ลงในความ ไป, ถึง, บรรลุ, เต็ม, ให้เต็ม

^๕ ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๖/๒๑๒, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๓๕/๖๐๘-๖๐๙.

^๖ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต) รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษา
พุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๗๔.

^๗ พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๒.

^๘ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต) รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษา
พุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๗๔.

^๙ เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๕๖.

^{๑๐} เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๐๒.

๓ วิเคราะห์อรรถศาสตร์

สมฺปชฌณ สมฺปชานสฺส ภาโว สมฺปชฌณํ ภาวะของผู้รู้ทั่วพร้อม ชื่อว่า สัมปชัญญะ^{๑๕}

ปลดติ ยาคิ อเนนาติ ปโต ที่เป็นเครื่องเดินไป(ปลด ชาติในความหมายว่าไป,ถึง)^{๑๖}
อุปปนฺนกิจจานุกิจฺเจหิ ชเนหิ ปลียติ กจฺลตฺติติ ปโต ที่อันผู้มีกิจน้อยใหญ่เกิดขึ้น
ดำเนินไป

ปพฺพติ ปุริตฺติติ ปพฺพํ สิ่งที่เพิ่มเข้ามา(ปพฺพ ชาติในความหมายว่าเต็ม,ทำให้เต็ม)^{๑๗}

สัมปชัญญะปัพพะ คืออาการเคลื่อนไหวร่างกายในอิริยาบถย่อย ของการปฏิบัติ
ประกอบด้วย การก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การรู้เข้า การเหยียดออก เป็นต้น

๓.๓ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ก็คือการทำความรู้ตัวอยู่เสมอ
คือความเป็นผู้รู้ทั่วไป พร้อมรู้ตัวในอิริยาบถย่อย คืออาการก้าวไปข้างหน้า หรือว่าถอยมาข้างหลัง
เรารู้ เวลาจะเหลียวไปข้างซ้าย เหลียวไปข้างขวาก็รู้ รู้ทั่วพร้อมในการรู้แขนเข้ามา หรือว่าเหยียด
แขนออกไป เรารู้ เวลาห่มจีวร ทรงผ้าสังฆาฏิ อุ้มบาตร เรารู้ รู้ว่าเวลานี้เรากำลังห่มจีวร พาด
ผ้าสังฆาฏิ อุ้มบาตร และย่อมรู้พร้อมในการกิน ในการดื่ม ในการเคี้ยว ในการแตะลิ้น แล้วก็รู้
พร้อมทั่วในขณะที่จะถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมรู้ทั่วพร้อมในขณะที่เดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ นอน
อยู่ หลับอยู่ ตื่นอยู่ พุดอยู่ หรือว่าเป็นผู้นิ่งอยู่ก็รู้ ไม่ว่าจะตนจะอยู่ในอิริยาบถใด ก็ให้ทำความรู้ตัวอยู่
เสมอ การกำหนดรู้ด้วยสัมปชัญญะ(อิริยาบถย่อย)นี้ มีวิธีปฏิบัติในอิริยาบถต่างๆ ดังนี้

๑ การทำสัมปชัญญะในการก้าว ในการถอย

อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ^{๑๘} (ย่อมทำความรู้สึกรู้ตัวในการก้าว ในการ
ถอย) หมายความว่า ในขณะที่ก้าวหรือถอยพึงตามรู้สภาวะก้าวหรือถอย บริกรรมว่า “ก้าวหนอ/ไป
หนอ/ย่างหนอ/ถอยหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นจะรับรู้จิตที่ต้องการจะก้าวจะถอย

^{๑๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต) รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษา
พุทธศาสนา ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๗๔.

^{๑๖} เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๘๖.

^{๑๗} เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๐๒.

^{๑๘} ม.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๔.

พร้อมทั้งสภาวะก้าวถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหวอย่างชัดเจน ปราศจากตัวตน เราของเรา ย่อมกำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ดังมีพระพุทธดำรัสในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า จณฺเณโต วา จณฺเณมิตฺติ ปชานาติ “เมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ว่าเดินอยู่”^{๑๕}

เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าขึ้นจะทำให้รู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าวหรือถอยพร้อมทั้งสภาวะการก้าวหรือถอยที่เป็นสภาวะความเคลื่อนไหวอย่างชัดเจนปราศจาก บุคคล ตัวตน เรา เขา^{๑๖}

๒ การทำสัมปชัญญะในการแล ในการเหลียว

อาโลกิเต วิโลกิเต สมฺปชานการี โหติ^{๑๗} (ภิกษุยอมทำความรู้สึกตัวในการแลดู ในการเหลียวดู) หมายความว่า ผู้ปฏิบัติพึงเจริญสติตามรู้ในขณะที่แลและเหลียวว่า “เหลียวหนอ/อยากดูหนอ/ดูหนอ/เห็นหนอ” เป็นต้น

การเจริญสติรับรู้สภาวะแลและเหลียวนี้ จัดเป็นโคจรสัมปชัญญะ เมื่อโคจรสัมปชัญญะมีกำลังแก่กล้า อัมมโมหสัมปชัญญะก็จะปรากฏขึ้นเอง ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติยังเห็นว่าสภาวะธรรมทางกายและจิตที่เกี่ยวกับการเห็น คือ การลืมตา การกรอกตา การขยับศีรษะและไบหน้า การเหลียวดู การเห็น เกิดมาจากจิตที่ต้องการจะดู เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปทันที ไม่มีตัวเราของเรา อยู่ในสภาวะธรรมทางกายและจิตเหล่านี้

๓ การทำสัมปชัญญะในการเหยียด การคู้

สมฺมิจฺเจต ปสาริเต สมฺปชานการี โหติ^{๑๘} (ยอมทำความรู้สึกตัวในขณะที่เข้าเหยียดออก) หมายความว่า ทุกขณะที่คู้แขน คู้ขา เหยียดแขน เหยียดขา เหยียดร่างกายหรือคู้ร่างกาย พึงกำหนดตามอากัปภิกขิยานั้นๆว่า “เหยียดหนอ/คู้หนอ/ดันหนอ/ดึงหนอ/เคลื่อนไหวหนอ/สั่นหนอ” เป็นต้น เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว ผู้ปฏิบัติจะสามารถรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะเหยียดและคู้ได้

^{๑๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีตยาตอ) พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๕ M.A. Ph.D) ตรวจชำระ, พระคันถสภาราภิวงศ์ (แปล และเรียบเรียง), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรพรินท์ติ้ง, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒๖.

^{๑๖} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัฏฐานสูตร, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔.

^{๑๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๑๒๔.

^{๑๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๑๒๔.

อีกด้วย การรับรู้ถึงสภาวะคู่เหี้ยมพร้อมทั้งจิตที่ต้องการจะทำกริยาเหล่านี้ ชื่อว่า โจรสัมปชัญญะ ต่อเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรู้ชัดว่าไม่มีตัวตน ผู้ทำการเคลื่อนไหวมีเพียงสภาวะเคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง โดยเกิดจากจิตที่ต้องการทำ ซึ่งเกิดขึ้นก่อนแล้วดับไป และย่อมเกิดปัญหาหยั่งเห็นสภาวะเคลื่อนไหวในการรู้เข้าและเหี้ยมออกนั้น ปัญญาดังกล่าวย่อมรู้แจ้งในพระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ชื่อว่าสัมโมหสัมปชัญญะ

ในตอนเริ่มต้นปฏิบัตินั้น การมีสติรู้ว่า คู่ เหี้ยม ช่วยให้โยคีรู้ตัวว่ากำลังตามรู้ปัจจุบันอยู่ ในขณะที่นั้น จิตของโยคีจะรู้บัญญัติ เช่นนามบัญญัติและสณฺฐานบัญญัติสลับกันไปกับสภาวะการเคลื่อนไหว ซึ่งเรียกว่า วาโยรูป แต่เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าคือสติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้าแล้ว ก็จะมีเพียงวิปัสสนาญาณเท่านั้นเกิดขึ้น โดยจะทำให้โยคีรู้ซึ่งถึงจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหว และรู้สภาวะการเคลื่อนไหว ที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว ในขณะที่นั้น โยคีจะรู้สภาวะธรรมได้โดยไม่จำเป็นต้องเอาใจใส่บัญญัติแต่อย่างใด^{๒๓}

๔ การทำสัมปชัญญะในการนุ่ง ห่ม

สัญญาปิตุตจิวรธารณ สมฺปชานการี โหติ^{๒๔} (ภิกษุทำการเจริญสติสัมปชัญญะในการพาดผ้าสังฆาฏิ อุ่มบาตร และห่มจีวร) หมายความว่า ในเวลาที่นุ่งห่มจีวร หรือครองผ้าสังฆาฏิ ถือบาตร ฟังมีสติรู้ตามกริยานั้นๆกำหนดตามสภาวะนั้นๆว่า “นุ่งห่ม/ห่มห่ม/คลุมห่ม” เป็นต้น ในเวลาถือภาชนะ เช่น บาตร ถ้วย จาน ช้อน ฟังกำหนดว่า “จับห่ม/ถือห่ม/วางห่ม/ถูกห่ม” เป็นต้น เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรู้จิตที่ต้องการจะทำอากัปกริยานั้นๆพร้อมทั้งวาโยรูปคืออากัปกริยาเคลื่อนไหว และจะรู้กายวิญญาณเป็นต้นและโณภูฏัพพรูปอันเป็นสภาวะสัมผัสทางร่างกายด้วย^{๒๕}

๕ การทำสัมปชัญญะในการฉัน การดื่ม

อสีเต ปีเต ขายีเต สายีเต สมฺปชานการี โหติ^{๒๖} (ภิกษุเป็นผู้มีปกติทำกิจ เช่น การฉัน การดื่ม การเคี้ยวและการลิ้มด้วยสติสัมปชัญญะ) หมายความว่า ในเวลาที่ภิกษุฉันอาหารและดื่มน้ำเป็นต้นฟังมีสติกำหนดรู้ว่า ฉันห่ม/ดื่มห่ม/เคี้ยวห่ม/ลิ้มห่ม/กลืนห่ม เมื่อวิปัสสนา

^{๒๓} ดูรายละเอียดในพระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๓๖.

^{๒๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๔.

^{๒๕} ดูรายละเอียดในพระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๓๗.

^{๒๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๕.

ญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรู้จิตที่ต้องการจะทำอากัปกิริยานั้นๆพร้อมทั้งสภาวะเคลื่อนไหวและการรับรู้รสด้วยชีวหาวิญญาน เมื่อโคจรสัมพัชฌญะแก่กล้าขึ้นด้วยการกำหนดว่า “ฉันหนอ/ดื่มหนอ/เคี้ยวหนอ/ลิ้มหนอ” เป็นต้น ผู้ปฏิบัติอาจรู้สึกถึงกิจจอาหารว่าเป็นสิ่งปฏิกูล และเห็นว่าเป็นภาระในการเคี้ยวกิน บางท่านรับประทานอาหารไม่อิ่มเพราะรู้สึกว่ามีรสขื่นเคี้ยว ความสำคัญอาหารว่าเป็นสิ่งปฏิกูลนี้ เกิดขึ้นเมื่อโคจรสัมพัชฌญะมีกำลังแก่กล้าแล้ว ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในอัสสัมโมหสัมพัชฌญะ^{๒๗}

๖ การทำสัมพัชฌญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ

อุจจารปัสสาวากุมเม สมฺปชานการี โหติ^{๒๘} (ย่อมาทำความเข้าใจในตัวในขณะถ่ายอุจจาระปัสสาวะ) หมายความว่า ในการขับถ่ายอุจจาระและปัสสาวะพึงกำหนดว่า ถ่ายหนอ เป็นต้น ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนาเป็นการรู้รูปนามตามความเป็นจริง ไม่มีการเลือกอารมณ์ที่ดีเลิศหรือต่ำทราม เพราะอารมณ์ทุกอย่างเหมือนผ้าขาวที่มามีปรากฏในจิต ถ้าเรารับรู้อารมณ์ด้วยสติและปัญญา ก็เหมือนการจับผ้าขาวด้วยมือที่สะอาด ถ้ารับรู้อารมณ์ด้วยความโลภเป็นต้น ก็เหมือนการจับผ้าขาวด้วยมือที่สกปรก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรับรู้จิตที่ต้องการจะขับถ่ายและสภาวะเคลื่อนไหวของรูปธรรม พร้อมด้วยทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เป็นต้น^{๒๙}

๗ การทำสัมพัชฌญะในการเดิน การยืน การนั่ง การหลับ การตื่น การพูดและการนิ่ง

คเต จูเต นิสินเน สุตเต ชาคริตे ภาสिते तुณ्हีภาเว สมฺปชานการี โหติ^{๓๐} (ย่อมาทำความเข้าใจในตัวในขณะเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด นิ่ง) หมายความว่า ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้ในขณะเดิน ยืน และนั่งเหมือนกับหมวดอิริยาบถบรรพ ขณะง่วงนอน พึงกำหนดว่า ง่วงหนอ/งีบหนอ/สัปหงกหนอ/หนักหนอ เป็นต้น เมื่อง่วงนอนมากพึงเหยียดกายนอนแล้วกำหนดว่า นอนหนอๆ เป็นต้น โดยรับรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะนั้น ในขณะเริ่มต้น พึงกำหนดจิตตึ้นนั้นว่า ตึ้นหนอ จิตตึ้นกล่าวไม่ปรากฏชัดในเวลาเริ่มปฏิบัติ ภายหลังเมื่อสมาธิมีกำลังแล้ว ผู้ปฏิบัติจึงสามารถกำหนดได้ ย่อมเกิดปัญญาข้งเห็นว่า รูปนามที่เกิดขึ้นก่อนจะหลับได้ดับไปก่อนไม่

^{๒๗} คุรายละเอียดยในพระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๓๗-๓๘.

^{๒๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๕.

^{๒๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๕ M.A. Ph.D) ตรวจชำระ, พระคันถสาราภิวงส์ แปลและเรียบเรียง, มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๓๔.

^{๓๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๕.

ต่อเนื่องถึงขณะหลับ การหลับ คือการเกิดขึ้นของจิตที่ไม่สามารถทำการคิด กำหนด เห็น ได้ยิน หรือสัมผัส เป็นต้น รูปนามในขณะหลับก็ดับไปก่อนที่จะถึงขณะตื่น การตื่น คือการเกิดขึ้นของจิตที่ทำการคิดเป็นต้นได้ ไม่มีตัวตนผู้นอนหรือผู้ตื่นอย่างแท้จริงและไม่มีสภาวะที่เที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ การหยั่งเห็นอย่างนี้ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ ในขณะพูดพึงกำหนดว่า อยากพูดนอน/พูดนอน แต่การพูดทำให้ขาดสติและส่งผลให้คิดฟุ้งซ่านในเรื่องราวที่ได้พูดภายหลัง ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรพูดกันในระหว่างปฏิบัติธรรม ยกเว้นมีเหตุสำคัญจริงๆ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วย่อมรับรู้จิตที่อยากจะพูด และรูปเคลื่อนไหวกระทบกัน เมื่อพูดแล้วหยุดพูด ก็พึงกำหนดรูปนามที่ประจักษ์ในขณะนั้นว่า “อยากหยุดนอน/หยุดนอน/นิ่งนอน” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นก็จะรู้ชัดว่ารูปนามที่เกิดขึ้นในขณะพูดได้ดับไปก่อนไม่ต่อเนื่องถึงขณะนิ่ง แม้จิตที่ต้องการจะนิ่งและรูปนิ่งก็เกิดขึ้นแล้วดับทันทีในขณะนั้น การหยั่งเห็นอย่างนี้จัดเป็น อสัมโมหสัมปชัญญะ^{๓๐}

๘. การเจริญสติสัมปชัญญะต่ออารมณ์ภายนอก

เมื่อโยคีตามรู้ก่องรูปในร่างกายของตนจนกระทั่ง โจรสัมปชัญญะแก่กล้าและเกิดอัสสัมโมหสัมปชัญญะที่เป็นปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่า รูปนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน อย่างนี้แล้ว ก็อาจจะโน้มจิตไปเปรียบเทียบอนุমানรู้ก่องรูปภายนอก ร่างกายกล่าวคือรูปนามของผู้อื่นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ในบางขณะเมื่อตามรู้ก่องรูปภายในว่า อยากเดิน เดิน อาจเกิดความเข้าใจว่าแม้สภาวะเดินของคนอื่น ก็เหมือนกับสภาวะเดินของตน ในขณะนั้นจัดว่าได้ตามรู้ทั้งก่องรูปภายในและก่องรูปภายนอกสลับกัน

จากการศึกษาพบว่า วิธีปฏิบัติวิปัสสนากวณาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ก็เพื่อฝึกให้มีสติสัมปชัญญะคอยกำหนดรู้ในการเคลื่อนไหวอิริยาบถย่อยต่างๆ เช่น ในการก้าว ในการถอย ในการแล ในการเหลียว ในการกิน ในการดื่ม เป็นต้นหรือไม่ว่าตนจะอยู่ในอิริยาบถใดๆก็ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ จนเกิดปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่ารูปนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ละความยึดมั่นในร่างกาย ตัวตน บุคคล เราเขา จิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนาญาณและสามารถจะบรรลุมรรคผล นิพพานได้ในที่สุด

^{๓๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาเถรสมาคม) พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๕ M.A. Ph.D) ตรวจชำระ, พระคันถสภาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๓๔.

๓.๔ สัมปชัญญะบรรพที่ปรากฏในพระสูตรอื่นๆ

หลักสัมปชัญญะบรรพในหมวดกายนุปีสสนา ยังมีปรากฏในพระสูตรอื่นนอกเหนือจากสติปัญญาสูตร ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาไว้ในพระสูตรอื่นที่เกี่ยวข้องกับหลักปฏิบัติในสัมปชัญญะ ดังจะยกมาแสดงเพื่อให้เห็นว่าสัมปชัญญะและสติปัญญา มีความสำคัญในการปฏิบัติเพื่อบรรลุผลสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๑. สามัญญผลสูตร^{๓๒} เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยผลแห่งความเป็นสมณะ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระเจ้าอชาตศัตรู ขณะที่พระองค์ประทับอยู่ ณ สวนมะม่วงของหมอชีวก ก่อนหน้าที่พระเจ้าอชาตศัตรูจะตรัสถามปัญหาเกี่ยวกับพระผู้มีพระภาค พระเจ้าอชาตศัตรูได้ตรัสถามปัญหาในสามัญญผลต่อครูทั้ง ๖ แต่ไม่ได้รับคำตอบ พระผู้มีพระภาคทรงตรัสแสดงอธิบายพิสูจน์ให้พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเห็นชัดว่าการบวชได้ผลประจักษ์ คือเมื่อบวชแล้วสำรวมในพระปาฏิโมกข์ สำรวมอินทรีย์ และตรัสแสดงถึงสติสัมปชัญญะไว้ว่า

“มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าประกอบด้วยสติสัมปชัญญะเป็นอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ทำความรู้สึกรู้ตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การก้าวเข้า การเหยียดออก การครองสังฆาภิบาลและจีวร การนั่ง การค้ม การเลี้ยว การลี้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การพูด การนิ่ง มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าประกอบด้วยสติสัมปชัญญะเป็นอย่างนี้”^{๓๓} จากนั้นพระองค์ยังได้ตรัสแสดงถึงความสันโดษ โดยการละนิเวศน์ ๕ การบรรลุปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน แสดงวิชา ๘ ประการ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสแสดงธรรมจบลง พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเลื่อมใส ประกาศพระองค์เป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นไปจนตลอดชีวิต

๒. สติสูตร^{๓๔} ในอัมพปาลิวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงให้พวกภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะ โดยตรัสแสดงในหลักของสติปัญญา คือให้พิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ และตรัสแสดงถึงสัมปชัญญะไว้ว่า

^{๓๒} คุรยลละเอียคในที.สี. (ไทย) ๕/๑๕๐๘-๒๕๓/๔๘-๘๖.

^{๓๓} คุรยลละเอียคในที.สี. (ไทย) ๕/๒๑๔/๗๓.

^{๓๔} คุรยลละเอียคในส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๘/๒๑๑.

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การก้มเข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิบาตรและจีวร การนั้ง การค่อม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การพูด การนิ่ง พึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่เถิด นี่เป็นคำสอนของเราสำหรับพวกเธอ”^{๓๕}

๓. สติสูตร^{๓๖} ในอนนุสสุตวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงให้พวกภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะ โดยตรัสแสดงในหลักของสติปัญญา คือให้พิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ และตรัสแสดงถึงสัมปชัญญะไว้ว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีเวทนาปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป มีวิตกปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป มีสัญญาปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป ภิกษุพึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่เถิด นี่เป็นคำสอนของเราสำหรับพวกเธอ”^{๓๗}

๔. มหาปริณิพพานสูตร^{๓๘} เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยการดับขันธของพระผู้มีพระภาคซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดสำหรับพุทธศาสนิกชน เป็นพระสูตรที่ประมวลลำดับเหตุการณ์และพระธรรมเทศนาในขบวนการเสด็จจาริกแสดงธรรมครั้งสุดท้ายของพระผู้มีพระภาค เนื้อหาของพระสูตรแบ่งออกเป็น ๖ ภาณวาร และแบ่งย่อยออกเป็น ๔๔ ตอน ในตอนที่ ๘-๑๐ พระผู้มีพระภาคทรงเสด็จจาริกถึงแคว้นวัชชี ประทับ ณ ตำนกัทธิที่ชาวบ้านญาคูคามสร้างถาวรสถาน คำถามของท่านพระอานนที่เรื่องคติและอภิธรรมปรายภพ หลังจากตรัสตอบคำถามของท่านพระอานนที่จบแล้วทรงแสดงธรรมเรื่องเวณธรรม และยังทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับศีล สมาธิ และปัญญาไว้หลายเรื่อง รวมทั้งเรื่องสติปัญญา ๔ และตรัสแสดงถึงสัมปชัญญะไว้ว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ ทำความรู้สึกตัวการแลดู การเหลียวดู ทำความรู้สึกตัวการก้มเข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกตัวการครองสังฆาฏิบาตรและจีวร ทำความรู้สึกตัวการนั้ง การค่อม การเคี้ยว การลิ้ม ทำความรู้สึกตัวการถ่ายอุจจาระ

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๘/๒๑๒.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๐๑/๒๕๘.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๘/๒๕๕.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑/๓๓.

ปัสสาวะ ทำความรู้จักตัวการเดิน การขึ้น การนั่ง การนอน การพูด การนิ่ง ฟังเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่เถิด นี่เป็นคำสอนของเราสำหรับพวกเธอ”^{๓๘}

๕. ปฐมเคล็ดญูสูตร^{๓๙} เป็นพระสูตรว่าด้วยความเจ็บป่วยที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่เหล่าภิกษุ ณ ศาลาคนไข้ ขณะที่พระองค์ประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี พระองค์ตรัสสอนให้ภิกษุฟังมีสติสัมปชัญญะตลอดเวลา โดยตรัสแสดงในหลักของสติปัญญาฐาน คือให้พิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ และตรัสแสดงว่าผู้มีสติสัมปชัญญะจะรู้ชัดว่าเวทนา ๓ เกิดขึ้นเพราะอาศัยกาย และตรัสแสดงถึงสัมปชัญญะไว้ว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้จักตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การก้มเข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิบาตรและจีวร การนั่ง การดื่มน้ำ การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การขึ้น การนั่ง การนอน การพูด การนิ่ง ฟังเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่เถิด นี่เป็นคำสอนของเราสำหรับพวกเธอ”^{๔๐}

๖. ทุติยเคล็ดญูสูตร^{๔๑} เป็นพระสูตรว่าด้วยความเจ็บป่วยที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่เหล่าภิกษุ ณ ศาลาคนไข้ ขณะที่พระองค์ประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี พระองค์ตรัสสอนให้ภิกษุฟังมีสติสัมปชัญญะตลอดเวลา โดยตรัสแสดงในหลักของสติปัญญาฐาน คือให้พิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ และตรัสแสดงว่าผู้มีสติสัมปชัญญะจะรู้ชัดว่าเวทนา ๓ เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะ แต่ผัสสะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ความเสื่อม ความคลายกำหนดเป็นต้น ย่อมละราคานุสัยในผัสสะและในสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนาได้ และตรัสแสดงถึงสัมปชัญญะไว้ว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้จักตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การก้มเข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิบาตรและจีวร การนั่ง การดื่มน้ำ การเคี้ยว การลิ้ม

^{๓๘} ดูรายละเอียดในที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕.

^{๓๙} ดูรายละเอียดในส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๕/๒๗๓-๒๗๕.

^{๔๐} ดูรายละเอียดในส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๕/๒๗๓-๒๗๕.

^{๔๑} ดูรายละเอียดในส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๖/๒๘๐-๒๘๑.

การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การพูด การนิ่ง พึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่เถิด นี่เป็นคำสอนของเราสำหรับพวกเธอ^{๓๓}

๗. ปฐมรโหคตสูตร^{๓๔} เป็นพระสูตรว่าด้วยผู้หลักเร้นอยู่ในที่สงัด คือท่านพระอนรุทธะหลักเร้นอยู่ในที่สงัด เกิดความคิดคำนึงขึ้นว่า ผู้พลาดสติปัญฐาน ๔ ประการ ชื่อว่าพลาดอริยมรรคที่ให้อถึงความสิ้นทุกข์ ผู้ปรารถนาสติปัญฐาน ก็ชื่อว่าปรารถนอริยมรรค ท่านพระมหาโมคคัลลานะทราบความรำพึงของท่านพระอนรุทธะนั้น จึงหายตัวเข้าไปปรากฏเฉพาะหน้าของท่านอนรุทธะถามถึงเหตุที่ภิกษุชื่อว่าปรารถนาสติปัญฐาน ท่านพระอนรุทธะตอบว่าผู้พิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุเกิด ธรรมอันเป็นเหตุดับในกาย เวทนา จิต ธรรม มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดอกิขณาและโทมนัสได้ มีปฏิกุศลสัญญา ชื่อว่าปรารถนาสติปัญฐาน

๘. ทุตยรโหคตสูตร^{๓๕} เนื้อหาพระสูตรเหมือนกับปฐมรโหคตสูตร ต่างตรงที่ท่านพระอนรุทธะตอบท่านพระมหาโมคคัลลานะว่าผู้พิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดอกิขณาและโทมนัสได้ มีปฏิกุศลสัญญา ชื่อว่าปรารถนาสติปัญฐาน

๙. อัมพาลีสูตร^{๓๖} เป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสแสดงแก่หมู่ภิกษุที่อัมพาลีวัน เขตกรุงเวสาลี ทรงตรัสถึงสติปัญฐานว่า เป็นทางเดียว^{๓๗} เพื่อความหมดจดแห่งสรรพสัตว์ เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำนิพพานให้แจ้ง สติปัญฐาน ๔ ประการคือภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดอกิขณาและโทมนัสได้

๑๐. อริยสูตร^{๓๘} เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยธรรมที่เป็นอริยะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี ทรงตรัสแสดงสติปัญฐานแก่หมู่ภิกษุ ใจความว่า “ภิกษุทั้งหลาย สติปัญฐาน ๔

^{๓๓} คุรยลละเอียคในส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๖/๒๘๐-๒๘๑.

^{๓๔} คุรยลละเอียคในส.ม. (ไทย) ๑๕/๘๕๕/๔๒๕-๔๓๒.

^{๓๕} คุรยลละเอียคในส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๐๐/๔๓๒-๔๓๓.

^{๓๖} คุรยลละเอียคใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๗/๒๑๐-๒๑๑.

^{๓๗} คุชิงอรรถ ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๗/๒๑๐.

^{๓๘} คุรยลละเอียคในส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๘๓/๒๓๕.

ประการนี้ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว เป็นอริยะ เป็นนียยานิกธรรม นำออกไปเพื่อให้สิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้บำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ ประการนั้น สติปัฏฐาน ๔ ประการคือภิกขุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดอกิขณาและโทมนัสได้

บทที่ ๔

สภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ตามหลักของสติปัฏฐาน ในหมวดสัมปชัญญะบรรพนั้น ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญา เห็นประโยชน์เห็นโทษของการเคลื่อนไหวอริยาบถต่างๆ ที่ละเอียดสมบูรณ์ เพิ่มความเข้มข้นของการทำงานของสติในการพิจารณา รูป ส่วนที่เป็นการเคลื่อนไหวและนาม คือจิต ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆ จะทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นของรูปนามตามความเป็นจริง ดังนั้นในการศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติหมวดสัมปชัญญะบรรพนั้น ผู้ศึกษาจึงได้กำหนดประเด็นของการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

๔.๑. ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากองค์ประกอบของการกำหนดในรูปนาม

๔.๒. สภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

๔.๑ ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากองค์ประกอบของการกำหนดในรูปนาม

การกำหนดรูปนาม^๑ การที่จะกำหนดรูปนามนั้น เราต้องรู้จักรูปกับนามเสียก่อน เช่น ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จันท์ ๕ เกิดแล้ว จันท์ ๕ นั้นแหละเป็นรูปกับนาม ตัวอย่าง เวลาเห็นนาฬิกา นาฬิกาเป็นรูป ตาเป็นรูป เห็นนาฬิกาแง่มุมแล้วใจสบาย ความสบายนั้นเป็นเวทนา จานาฬิกาได้ว่างามความจำได้นั้นเป็นสัญญา แต่งใจให้เห็นว่างามเป็นสังขาร เห็นนาฬิกา ผู้เห็นเป็นวิญญาณคือจักขุวิญญาณจิต เป็นจิตดวงหนึ่งเกิดทางจักขุทวาร ตาเห็นรูปครึ่งหนึ่งครบจันท์ ๕ พอดีย่อจันท์ ๕ ลงเป็น ๒ คือ รูปคงเป็นรูปไว้ตามเดิม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้ง ๔ จันท์นี้ย่อลงเป็นหนึ่งเรียกว่า นาม เมื่อย่อลงมาในแนวปฏิบัติจึงเหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น^๒ เมื่อรู้จักรูปนามแล้ว จะกำหนดรู้รูปนาม ต้องอาศัยสติ คือ ธรรมชาติหรือสภาพระลึกได้ คือ ระลึกสภาวะที่กำลังปรากฏ สัมปชัญญะพิจารณาเพียงแค่สังเกต วิเสสลักษณะและสามัญญลักษณะของสภาวะที่

^๑ ดูรายละเอียดใน พระมหาสุเรส สุเรโส (แจ่มแจ้ง), “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอริยาบถวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๒.

^๒ ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชมหามุนี (โฆดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชวรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๗๔๖.

กำลังปรากฏ วิเสสลักษณะ คือลักษณะโดยเฉพาะของแต่ละรูป แต่ละนามไม่เหมือนกัน รูปเดินจะมีลักษณะแข็งหรืออ่อน รูปไฟจะมีลักษณะร้อนหรือเย็น รูปลมจะมีลักษณะตึงหย่อน เห็นนามจะมีลักษณะรู้ดี นามได้ยินจะมีเสียง นามนึกคิดจะมีลักษณะรู้เรื่องราวต่างๆเป็นต้น สามัญลักษณะคือ ลักษณะโดยทั่วไป เหมือนทุกรูปนาม ได้แก่ อนิจจัง ความไม่เที่ยง, ทุกขัง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ต้องดับไป, และอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้

รู้กับการกำหนดรู้ จึงแตกต่างกับรู้ที่เป็นการรู้ของวิญญาณของสัญญา ไม่ละความยึดมั่นถือมั่น ส่วนรู้ด้วยการกำหนดรู้ เป็นการรู้ด้วยปัญญา รู้เห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง คือรูปและนาม สามารถละความยึดมั่นถือมั่นอุปาทานขั้น ๕ เพิกถอนความสำคัญผิดว่าเป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขาได้ มีความแปรปรวน เปลี่ยนแปลง เกิดดับบังคับไม่ได้อยู่ตลอดเวลา สติกำหนดรู้อารมณ์ตามหลักการและวิธีการในสติปัฏฐานสูตร

รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมเรียกว่าขั้น ๕ ขั้น ๕ นี้ถ้าข้อย่อยก็เหลือ ๒ เท่านั้น คือ รูปกับนาม หรือกายกับใจเท่านั้นเอง

อะไรคือนาม ขั้น ๔ เบื้องปลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้เป็นนาม เพราะจับต้องไม่ได้ ไม่กินที่อยู่ มองไม่เห็น เป็นส่วนใจ ส่วนขั้น ๕ ข้อแรกคือรูป เพราะจับต้องได้ มองเห็นได้

รูป ท่านแยกออกเป็น ๒ ชนิด คือ^๓

๑. มหาภูตรูป
๒. อุปาทายรูป

มหาภูตรูปคือรูปใหญ่ ได้แก่ รูปที่เกิดจากการรวมตัวของธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ มารวมตัวเข้าเป็นตัวเราขึ้น เป็นสิ่งที่โคม่า เห็นได้ชัด ท่านเรียกรูปชนิดว่า มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่

อุปาทายรูป รูปที่อาศัย คือ อิงอาศัยมหาภูตรูปนี้มีอยู่ ๒๔ ชนิด เช่นปสาทรูป ๕ คือ เป็นประสาท ได้แก่ ประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกาย ทุกประสาทที่อาศัยอยู่ในร่างกายนี้เป็นอุปาทายรูป อาหารที่เรากินเข้าไปเป็นอุปาทายรูป เป็นต้น

รวมความว่า รูปร่างกายนี้มีอยู่ ๒ ส่วน คือ รูปใหญ่เป็นมหาภูตรูป และรูปอาศัยเป็นอุปาทายรูป นอกนั้นเป็นนามหมด ทั้งรูปและนามนี้จะต้องอาศัยกัน รูปนี้ต้องอาศัยนาม นามก็ต้องอาศัยรูป จะแยกกันไม่ได้ ถ้าแยกกันเมื่อไหร่ตายทันที เมื่อใดรูปแยกจากนาม เมื่อใดแยกนามจากรูปก็ตายทันที รูปนามนี้อาศัยกัน เหมือนกับท่อนไม้ ๒ ท่อนที่ฟังกัน ถ้าอันใดอันหนึ่งล้มอีก

^๓ ดูรายละเอียดใน พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ ป.ธ.๕), วิปัสสนาภาวนา, (นครปฐม :

โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๕-๑๓๖.

อันก็ล้มด้วย สมมติว่ารูปพังทลาย นามก็อยู่ไม่ได้ นามพังทลาย รูปก็อยู่ไม่ได้ รูปกับนามนี้อาศัยกันอย่างนี้เอง ให้กำหนดพิจารณาเรื่องรูปนามนี้ให้ได้ว่า นามกับรูปที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เป็นกฎของธรรมชาติ ทั้งนามและรูปนี้เป็นอย่างนี้

อารมณวิปัสสนาที่เกี่ยวข้องกับขั้น ๕^๔

รูปนามในวิปัสสนากัมมิตัวด้วยขั้น ๕^๕

ขั้น ๕ จำแนกออกได้เป็น ๕ กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อย่อลงแล้วก็ได้แก่รูปและนาม

องค์ธรรมของขั้น ๕ ได้แก่ปรมัตถธรรม ๓ ประเภท คือ จิต ๘๔ หรือ ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ส่วนนิพพานเป็นขั้นวิมุตติ คือพ้นจากการนับว่าเป็นขั้น เพราะไม่มีธรรมชาติที่จะนับได้โดยมีลักษณะ ๑๑ อย่าง ซึ่งจะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

จิตทั้งหมดเป็นวิญญาณขั้น เวทนาเจตสิกเป็นเวทนาขั้น สัญญาเจตสิกเป็นสัญญาขั้น เจตสิกที่เหลืออีก ๕๐ เป็นสังขารขั้น รูป ๒๘ เป็นรูปขั้น รวมเป็นขั้น ๕ ย่อลงมาก็ได้แก่รูปกับนาม^๖ คือรูป ๒๘ เป็นรูปธรรม ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นนามธรรม

ในขั้นทั้ง ๕ เช่นรูปขั้นเป็นต้น ในรูปใดรูปหนึ่ง คือเพียงรูปเดียวก็จัดเป็นกองโดยมีลักษณะ ๑๑ อย่าง^๗ ในรูปเดียวกันนั้นคือ

๑. รูปที่เป็นอดีตกาล
๒. รูปที่เป็นปัจจุบันกาล
๓. รูปที่เป็นอนาคตกาล
๔. รูปที่เป็นภายใน
๕. รูปที่เป็นภายนอก
๖. รูปที่หยาบ
๗. รูปที่ละเอียด
๘. รูปที่เลว
๙. รูปที่ประณีต
๑๐. รูปที่ไกล

^๔ ดูรายละเอียดใน อภ.วิ.(ไทย) ๕๘/๑.

^๕ ดูรายละเอียดใน อาจารย์แนบ มหาวินัยานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๑.

^๖ ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๔๗/๗๒๑.

^๗ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๖/๓๖.

๑๑. รูปที่ไกล

รวมรูป ๑๑ อย่างนี้เข้าเป็นกองหนึ่ง เรียกว่าขันธ แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีนัยดังเช่นนี้ จะมีต่างกันบ้างโดย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นนามธรรม จึงมีบางอย่างต่างกับกับรูปในบางประเภท และความหมายแห่งลักษณะ ๑๑ นัยของรูปขันธ มีดังนี้

คำว่าอดีต ปัจจุบัน อนาคต แห่งกาล ๓ นั้น มี ๔ นัย คือ

๑. นัยแห่งอัทธา หมายถึงกาลอันยืดยาวของรูป คือรูปที่เป็นอดีตนั้นได้แก่รูปที่ได้เกิดมาแล้ว ตั้งแต่ก่อนหน้าที่จะมาบังเกิดขึ้นแห่งปฏิสนธิจิตของภพหนึ่ง ๆ นั้น เรียกว่า รูปที่เป็นอดีตกาล รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่ระหว่างปฏิสนธิจิต ถึง จุติจิต ในภพหนึ่งชาติหนึ่งนั้นเรียกว่า รูปที่เป็นปัจจุบันกาล รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่จุติจิตไปแล้ว เป็นต้นไป เรียกว่ารูปที่เป็นอนาคตกาล คำว่าอัทธากาล นั้น โดยนัยยะเป็นอย่างเดียวกัน
 ๒. นัยแห่งสันตติ เป็นนัยของความสืบต่อ เช่นรูปที่เกิดขึ้นในเวลาร้อน แต่ว่ายังเกิดติดต่อกับมาในเวลาที่ยังอากาศเย็นอยู่อีก เพราะความร้อนยังไม่หมดลงในทันที คือยังรู้สึกร้อนอยู่ ความร้อนของรูปที่ยังไหลสืบต่อเข้ามาในอากาศที่ยังเย็นจึงทำให้เรายังปรากฏความร้อนนั้นอยู่ รูปที่ยังร้อนอยู่ในเวลาเย็นนั้น เรียกว่าสันตติปัจจุบัน ส่วนรูปร้อนที่เกิดอยู่ก่อนหน้าที่ยังไม่ได้อากาศที่ยังเย็นนั้น เรียกว่าอดีตสันตติ และรูปร้อนที่สืบต่อไปในอากาศที่ยังดับลง เรียกว่าอนาคตสันตติ ดังนี้ เป็นต้น
 ๓. นัยแห่งสมัย หมายถึงรูปที่เป็นไปในคราวหนึ่งๆ เช่น รูปที่เกิดในเวลาเที่ยงเรียกว่าปัจจุบันสมัย ส่วนรูปที่เกิดก่อนหน้านั้น เรียกว่า อดีตสมัยและรูปที่เกิดตามมาภายหลังเที่ยง เรียกว่า อนาคตสมัย เป็นต้น
 ๔. นัยแห่งขณะ ความหมายของขณะได้แก่ อุปาทะขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ของรูปใดรูปหนึ่ง ที่มีขณะทั้ง ๓ นี้ คือรูปที่กำลังเป็นไปใน ๓ ขณะนี้ เรียกว่าขณะปัจจุบัน รูปที่เกิดในขณะทั้ง ๓ ก่อนหน้านั้นเรียกว่า อดีตขณะ ส่วนรูปที่จะเกิดใน ๓ ขณะ ตามมาภายหลังนั้นเรียกว่าอนาคตขณะ
- คำว่า รูปที่เป็นภายใน กับ รูปที่เป็นภายนอก มีความหมายดังนี้^๕

^๔ วิสุทธิ. (ไทย) ๔๕.

^๕ คุราลละเอียดใน อาจารย์แนบ มหานิราณนทร์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า

รูปภายใน หมายถึงรูปใดรูปหนึ่งที่อยู่ในตัวเราเอง ส่วนรูปภายนอก หมายถึงรูปที่เป็นอยู่ในคนอื่น

คำว่า รูปหยาบ กับ รูปที่ละเอียด มีความหมายดังนี้

รูปหยาบ หมายถึงรูปที่เกิดแก่สัตว์ในอบายทั้ง ๔ ส่วนรูปของมนุษย์เป็นรูปละเอียด หรือรูปของมนุษย์เป็นรูปที่หยาบส่วนรูปของเทวดาเป็นรูปที่ละเอียดดังนี้เป็นต้น เปรียบเทียบกันเป็นขั้นๆขึ้นไป

คำว่า รูปที่เลว กับ รูปที่ประณีต มีความหมายดังนี้

รูปที่เลว หมายถึงรูปที่เกิดร่วมด้วยอกุศลจิต ส่วนรูปที่ประณีต หมายถึงรูปที่เกิดร่วมกับกุศลจิต

คำว่า รูปที่ใกล้ กับรูปที่ไกล มีความหมายดังนี้

รูปที่ใกล้ หมายถึง รูปที่อยู่ในภูมิเดียวกันและเป็นพวกเดียวกัน เช่นเป็นมนุษย์ด้วยกัน หรือเป็นเทวดาด้วยกัน หรือรูปที่เป็นอารมณ์อยู่ในขณะนั้นๆเป็นต้น

รูปที่ไกล หมายถึงรูปที่อยู่ต่างภูมิกัน หรือต่างพวกกัน หรือรูปที่ยังไม่ได้เป็นอารมณ์เป็นต้น

ความหมายของลักษณะ ๑๑ อย่าง ตามนัยของเวทนาขันธ มีดังนี้^{๑๐}

เวทนาในกาล ๓ นั้น ท่านแสดงด้วยนัยแห่งสันตติ และขณะคือ

๑. นัยแห่งสันตติ ได้แก่เวทนาที่กำลังเกิดสืบเนื่องอยู่ในวิถีหนึ่ง หรือขณะหนึ่ง หรือสมบัติหนึ่งนั้น เป็นสันตติปัจจุบันกาล ชวนะหรือสมบัติที่เกิดขึ้นก่อนหน้านั้น เป็นสันตติอดีตกาล ส่วนชวนะหรือสมบัติที่จะตามมาข้างหลังนั้น เป็นสันตติอนาคตกาล

๒. นัยแห่งขณะ ได้แก่ เวทนาที่กำลังประกอบในขณะจิต คือ อุปาทะฐิติ ภังคะขณะ นับเป็นปัจจุบันขณะ ส่วนขณะจิตทั้ง ๓ ที่ล่วงไปก่อนแล้วเป็นอดีตขณะ และขณะจิตทั้ง ๓ ที่จะเกิดตามมาข้างหลังนั้น เป็นอนาคตขณะ

คำว่า เวทนาภายใน กับเวทนาภายนอก มีความหมายดังนี้

เวทนาภายใน หมายถึงเวทนาของเราเอง เวทนาภายนอก หมายถึงเวทนาของคนอื่น

คำว่าเวทนาหยาบกับเวทนาละเอียด มีความหมายดังนี้

เวทนาหยาบกับเวทนาละเอียดนั้น นับได้ ๕ นัย คือ

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน อาจารย์แนบ มหาวีรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท., ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๔.

๑. โดยชาติ ได้แก่กุศล อกุศล อัพยาทตะ หมายถึงเวทนาที่เป็นกุศลนั้นเป็นเวทนาละเอียด ที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอัพยาทตะ ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศล หรือแม้เวทนาที่เป็นกุศลหรืออกุศล หรืออัพยาทตะด้วยกัน ก็ยังมีหยาบและละเอียดเป็นขั้นๆไป

๒. โดยสภาวะ ทุกขเวทนาหยาบกว่าสุขเวทนา สุขเวทนาหยาบกว่าอุเบกขาเวทนา โทมนัสเวทนาหยาบกว่าโสมนัสเวทนา เป็นต้น

๓. โดยบุคคล บุคคลเข้าสมบัติ ละเอียดกว่าบุคคลที่ไม่เข้าสมบัติ หรือบุคคลที่เป็นไตรเหตุ ละเอียดกว่าบุคคลที่เป็นทวิเหตุ เป็นต้น

๔. โดยโลกียะและโลกุตตระ เวทนาโลกิยนั้นหยาบ ส่วนเวทนาโลกุตตระละเอียด หรือเวทนาที่มีอาสวะนั้นหยาบ ส่วนเวทนาที่ไม่มีอาสวะนั้นละเอียด

๕. โดยภูมิ เวทนาในทุคติภูมินั้นหยาบ ส่วนเวทนาในสุคติภูมินั้นละเอียดหรือเวทนาในกามภูมิหยาบกว่าเวทนาในรูปภูมิ เป็นต้น

คำว่าเวทนาที่เลวกับเวทนาที่ประณีต มีความหมายดังนี้

เวทนาที่เลว หมายถึงเวทนาที่ประกอบรวมไปกับอกุศลจิต ส่วนเวทนาที่ประณีต หมายถึงเวทนาที่ประกอบรวมไปกับกุศลจิต เป็นต้น

คำว่า เวทนาใกล้ กับเวทนาไกล มีความหมายดังนี้

เช่นเวทนาภูมิเดียวกันเป็นเวทนาใกล้ที่ต่างภูมิกันเป็นเวทนาไกล เป็นต้น

อนึ่ง แม้ในสัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ก็เป็นไปตามนัยของเวทนา เช่นเดียวกันเพราะธรรมชาติของขันธ์เหล่านี้ย่อมสัมผัสบุคคลด้วยเวทนา เมื่อเวทนาเป็นอย่างไร โดยจะเป็นชาติอะไร ภูมิอะไรก็ตาม สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ต้องอยู่ในชาติในภูมินั้นด้วย

ขันธ์ ๕ ที่เป็นรูปนามนี้ ล้วนอิงอาศัยซึ่งกันและกันอยู่ผู้ปฏิบัติต้องทำความเข้าใจในแง่ของความสัมพันธ์ให้ดีถ้าไม่เข้าใจอย่างแท้จริงก็จะโน้มเอียงไปในเรื่องของทำตนเองให้ลำบากทั้งทางกายและใจ แต่ถ้าไม่เข้าใจก็จะทำให้เกิดความหลงไหลในมายาของรูปนามที่แสดงออกมาในแง่ของความยึดถือแบบผูกพันจนเกิดเป็นตัณหา มานะ ทิฏฐิ จนทำให้เห็นผิดจากความจริงก็จะทำให้ขาดความเป็นกลางทางด้านจิตใจที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทานั่นเอง

อารมณวิปัสสนาที่เกี่ยวข้องกับอายตนะ ๑๒^{๑๒๖}

อายตนะ เป็นธรรมชาติที่มีความสำคัญของสัตว์โลกทั้งหลาย เพราะความบังเกิดขึ้นหรือความปรากฏขึ้นแก่สัตว์โลกนั้น ไม่มีอะไรเลยที่จะไม่ต้องอาศัยอายตนะหรือพ้นไปจากอายตนะ

^{๑๒๖} อภ.วิ. (ไทย) ๕๘/๕๗.

๑๒ นี้ได้ และเมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรม ก็ได้แก่รูปและนามเช่นเดียวกันเพราะธรรมทั้งหลายทั้งปวง ไม่มีอะไรที่นอกไปจากรูปและนาม

อายตนะ ๑๒ มีชื่ออย่างไร และองค์ธรรมหรือสภาวะที่พระพุทธองค์ทรงจัดไว้ได้แก่อะไรบ้างนั้น ดังต่อไปนี้

ชื่อและองค์ธรรมของอายตนะภายใน^{๑๒๘}

๑.จักขุอายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	จักขุประสาท(ตา)
๒.โสตอายตนะ	“	โสตประสาท(หู)
๓.ฆานายตนะ	“	ฆานประสาท(จมูก)
๔.ชีวหายตนะ	“	ชีวหาประสาท(ลิ้น)
๕.กายายตนะ	“	กายประสาท(กาย)
๖.มนายตนะ	“	จิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง(ใจ)

ชื่อและองค์ธรรมของอายตนะภายนอก^{๑๒๙}

๑.รูปายตนะ	องค์ธรรมได้แก่	รูปารมณฺ์(สีต่างๆ)
๒.สัททายตนะ	“	สัททารมณฺ์(เสียงต่างๆ)
๓.คันธายตนะ	“	คันธารมณฺ์(กลิ่นต่างๆ)
๔.รสายตนะ	“	รสารมณฺ์(รสต่างๆ)
๕.โผฏฐัพพายตนะ	“	โผฏฐัพพารมณฺ์(ดิน ไฟ ลม)
๖.ธัมมายตนะ	“	เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑

อายตนะ ๑๒ นี้ เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรมแห่งรูปนาม ก็ได้ดังนี้

ก)อายตนะภายในและภายนอก ตั้งแต่หมายเลข ๑-๕ เป็นรูปธรรมล้วน

ข)มนายตนะ ได้แก่อจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง เป็นนามธรรมล้วน

ค)ธัมมายตนะ เป็นรูปและนามปนกัน คือ สุขุมรูป ๑๖^{๑๓๐} เป็นรูปธรรม ส่วนเจตสิกกับนิพพานเป็นนามธรรม

คำว่า อายตนะ มีความหมายได้หลายนัย เช่นหมายความว่า เป็นที่ต่อหรือที่เกิดเป็นที่ประชุมหรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

^{๑๒๘} อาจารย์แนบ มหานิราณนที, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๔๖.

^{๑๒๙} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๓๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔.

ความหมายของอายตนะ ที่ว่าเป็นที่ต่อหรือเป็นที่เกิดนั้น คืออย่างไร ดังเช่น จักขุประสาท คือจักขวายนตนะ (ตา) กับรูปารมณฺโณคือรูปายตนะ (สีต่างๆ)มากระทบกันเข้า จึงทำให้จักขุวิญญาณ (การเห็นรูป) ซึ่งได้แก่มนายตนะเกิดขึ้นพร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบกับจักขุวิญญาณนั้น โดยนัยนี้ จึงเรียกว่า เป็นที่ต่อหรือที่เกิด

ความหมายของอายตนะ ที่ว่าเป็นที่ประชุมกัน คืออย่างไร เช่นการเห็นรูปเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง จะต้องประกอบด้วยอายตนะรวมประชุมกัน ๔ อย่างคือ ๑.รูปายตนะ(รูปารมณฺโณ) ๒. จักขวายนตนะ(จักขุประสาท) ๓. มนายนตนะ(จักขุวิญญาณ) ๔. รัชมายตนะ(เจตสิก) ๕) โดยเหตุนี้ จึงเรียกว่าที่ประชุม แม้ทวารอื่นๆสำหรับทางปัญญาทวารก็ต้องพร้อมด้วยอายตนะทั้ง ๔ ดังนัยนี้เหมือนกัน แต่เปลี่ยนไปตามอารมณ์และทวารเท่านั้น

ส่วนทางมโนทวาร เฉพาะที่รับรัชมารมณฺโณ ได้แก่มนายตนะ กับรัชมายตนะเพียง ๒ อายตนะเท่านั้น เพราะไม่ประกอบด้วยอารมณ์ ๕ และทวาร ๕

ความหมายของอายตนะ ที่ว่าเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏนั้นคืออย่างไร คือทำให้ต้องท่องเที่ยววนเวียนวายเป็นตามเกิด มีรู้จักจบสิ้นลงได้ ทั้งนี้มีใช้อื่นไกลเลย ก็เพราะสภาวะธรรมแห่งอายตนะ ๑๒ นี้เองหาใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนหรือผู้หญิง ผู้ชายคนใดคนหนึ่ง เป็นผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏไม่ เพราะอายตนะเป็นนิสิตตคติชีวิตธรรม คือเป็นธรรมที่ว่างเปล่า ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา โดยเหตุนี้ เมื่อสรุปแล้ว ก็คืออายตนะนี้เอง เป็นธรรมที่เป็นผู้ประกอบกิจที่ก่อให้เกิดปัญจขันธ์ทั้งหลาย อันหาเบื้องต้นและที่ สุดไม่ได้ โดยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงตรัสเรียกว่า “สังสารทุกข์”^{๑๑๑}

อายตนะ ๑๒ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่เกิดในทวารทั้ง ๖ และอารมณ์ ๖ เป็นบ่อเกิดของธรรมเหล่าอื่น เป็นที่ไหลมาแห่งบุญและบาป มีจิตและเจตสิกขบอบอยู่ที่นี้ ย่อมไหลนำไปสู่ทุกข์ในสังสารวัฏ อายตนะนี้เป็นสัญชาติ หรือประเทศของจิตและเจตสิก สรุปแล้ว ที่เป็นเฉพาะรูปธรรม ๑๐ เฉพาะนามธรรม ๑ และเป็นทั้งรูปธรรม และนามธรรมมี ๑ เพราะฉะนั้น อายตนะ๑๒ ก็คือรูปนามนั่นเอง

อารมณ์วิปัสสนาที่เกี่ยวข้องกับธาตุ ๑๘^{๑๑๒}

คำว่า ธาตุ หมายถึงสภาวะธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาพและลักษณะของตนเองอยู่เสมอ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือวิปริตแปรผันไปเป็นอย่างอื่น สภาวะธรรมนั้นและเรียกว่าธาตุ

^{๑๑๑} อาจารย์แนบ มหานิรานนทฺ, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๑๘), หน้า ๑๔๗.

^{๑๑๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๘๘/๑๒๖.

ดังเช่น สภาวะใดที่ทรงไว้ซึ่งความแข็ง สภาวะนั้นหรือธรรมชาตินั้นเรียกว่าธาตุดินหรือสภาวะใดที่ทรงไว้ซึ่งความร้อน สภาวะนั้นหรือธรรมชาตินั้นเรียกว่าธาตุไฟ ดังนี้เป็นต้น

การที่พระพุทธรูปองค์ทรงแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย โดยยกขึ้นสู่ธาตุนั้น ก็เพื่อประโยชน์จะให้รู้ว่า สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีอยู่ หรือทรงอยู่ หรือมีอยู่เอง เป็นอยู่เอง ตามเหตุ ตามปัจจัย หาได้มีใครหรือมีผู้ใดมาเป็นผู้ทำให้เป็นเช่นนี้ไม่ หรือว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือมีพระเจ้าผู้สร้างให้เป็นขึ้นใหม่ โดยเป็นธรรมชาติที่ว่างเปล่า ปราศจากชีพ ปราศจากบุคคล เป็นนิสสัตต นิชชีวธรรมคือเป็นธรรมที่ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคลตัวตนเราเขา จึงทรงบัญญัติศัพท์เรียกว่า “ธาตุ”^{๑๓๓}

โดยที่พระพุทธรูปองค์ทรงแสดงเรื่องขันธ ซึ่งรวมสภาวะธรรมเข้าไว้เป็นพวกเป็นกองแล้วก็ทรงแสดงอายตนะ อันเป็นกิจการงานของสภาวะที่เป็นไปโดยอารมณ์และทวารนั้นแล้วในลำดับต่อไปก็ทรงแสดงธาตุ เพื่อให้รู้ว่า ธรรมชาติใดที่เป็นไปโดยขันธและอายตนะนั้น ก็เพราะความเป็นไปของธาตุที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะนั้นๆ นั้นเอง ที่ทำให้เป็นไปด้วยสามารถของทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ กับวิญญาณ ๖ โดยแยกออกตามทวารละ ๓ ดังนี้^{๑๓๔}

ทางตา -	จักขุธาตุ	คือ	ประสาทตา(รูปธาตุ)
-	รูปธาตุ	คือ	สีต่างๆ(รูปธาตุ)
-	จักขุวิญญาณธาตุ	คือ	การเห็น(นามธาตุ)
ทางหู -	โสตธาตุ	คือ	ประสาทหู(รูปธาตุ)
-	สัทธาธาตุ	คือ	เสียงต่างๆ(รูปธาตุ)
-	โสตวิญญาณธาตุ	คือ	การได้ยิน(นามธาตุ)
ทางจมูก -	ฆานธาตุ	คือ	ประสาทจมูก(รูปธาตุ)
-	คันธธาตุ	คือ	กลิ่นต่างๆ(รูปธาตุ)
-	ฆานวิญญาณธาตุ	คือ	การรู้กลิ่นต่างๆ(นามธาตุ)
ทางลิ้น -	ชีวหาธาตุ	คือ	ประสาทลิ้น(รูปธาตุ)
-	รสธาตุ	คือ	รสต่างๆ(รูปธาตุ)
-	ชีวหาวิญญาณธาตุ	คือ	การรู้รส(นามธาตุ)
ทางกาย -	กายธาตุ	คือ	ประสาทกาย(รูปธาตุ)
-	โผฏฐัพพธาตุ	คือ	เย็น ร้อน อ่อน แข็ง(รูปธาตุ)
-	กายวิญญาณธาตุ	คือ	การรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง(นามธาตุ)

^{๑๓๓} อภ.ติก. (ไทย) ๓๑/๔๕๘.

^{๑๓๔} อาจารย์แนบ มหานีรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘.

ทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่ มโนธาตุ คือ ปัญจทวาราวชิระ ๑ กับสัมปฏิจันนะ ๒(นามธาตุ)

ทางใจ - ชัมมธาตุ คือ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑ (นามกับรูป)

- มโนวิญญานธาตุ คือ จิต ๗๖ ดวง(นามธาตุ)

รวมธาตุได้ ๑๘ธาตุ

ส่วนการเกิดขึ้นหรือความเป็นขึ้นของธาตุ ๑๘ ตามทวารหนึ่งๆ แต่ครั้งๆนั้น มีดังนี้

เวลาเห็น - จักขุธาตุ ได้แก่ ประสาทตา

- รูปธาตุ ได้แก่ อารมณ์ทางตา คือสีต่างๆ

- จักขุวิญญานธาตุ ได้แก่ การเห็น

- ชัมมธาตุ ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑

- มโนธาตุ ได้แก่ ปัญจทวาราวชิระ ๑ กับสัมปฏิจันนะ ๒

- มโนวิญญานธาตุ ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง

แม้เวลาได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส หรือเวลาถูกต้อง ก็มีนัยแห่งการเกิดขึ้นของธาตุ เช่นเดียวกันกับเวลาเห็น ต่างกันแต่เพียงที่ทวาร อารมณ์ วิญญานเท่านั้น ที่เป็นไปตามปัญจทวาร

เวลาใจรู้ - ชัมมธาตุ ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑

- มโนวิญญานธาตุ ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง

ธาตุ ๑๘ นี้ เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรมแห่งรูปนาม ก็ได้ดังนี้ คือ เป็นรูปล้วนๆ ๑๐ ธาตุ เป็นนามล้วนๆ ๗ ธาตุ เป็นทั้งรูปทั้งนาม ๑ ธาตุ คือ ชัมมธาตุ

การบัญญัติคำว่าธาตุ นั้น มีอยู่หลายนัย ซึ่งพระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้โดยเอนกประการ แต่สงเคราะห์ลงในธาตุ ๑๘ นี้ หาได้เกินไปจากธาตุ ๑๘ นี้ไม่

อารมณ์วิปัสสนาที่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์ ๒๒^{๑๓๕}

คำว่า อินทรีย์ หมายถึงสภาวะที่เป็นใหญ่ หรือเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน หรือเป็นใหญ่ในกิจการนั้นๆ อุปมาดังเช่นในหมู่บ้าน ซึ่งมีผู้คนเป็นจำนวนมาก แต่ก็มีผู้ใหญ่บ้านคนเดียว ซึ่งมีความเป็นใหญ่ในหมู่บ้านนั้น หรือที่ผู้ปกครองลูกบ้าน ซึ่งอยู่ในหมู่บ้านของตนนั้น

^{๑๓๕} อภ.วิ. (ไทย) ๕๘/๑๔๘.

อินทรี ๒๒ มีชื่อและองค์ธรรมหรือสภาวะที่พระพุทธรองค์ทรงจัดไว้ ดังต่อไปนี้
ชื่ออินทรี ๒๒ คือ^{๑๖}

๑.จักขุนทรี ๒.โสติทรี ๓.ฆานินทรี ๔.ชีวหินทรี
๕.กาอินทรี ๖.อิตถินทรี ๗.ปฐินทรี ๘.ชีวัตินทรี
๙.มณินทรี ๑๐.สุชินทรี ๑๑.ทุกจินทรี ๑๒.โสมนัสสินทรี
๑๓.โหมนัสสินทรี ๑๔.อุเบกจินทรี ๑๕.สัทธินทรี ๑๖.วิริยินทรี
๑๗.สทินทรี ๑๘.สมาธินทรี ๑๙.ปัญญินทรี ๒๐.อนัญญาตัญญูสสามิตินทรี
๒๑.อัญญินทรี ๒๒.อัญญาตาวินทรี

องค์ธรรมของอินทรี ๒๒ ได้แก่สภาวะดังต่อไปนี้

๑.จักขุนทรี ๒.โสติทรี ๓.ฆานินทรี ๔.ชีวหินทรี ๕.กาอินทรี ทั้ง ๕ นี้แก่
ประสาทรูปทั้ง ๕ มีจักขุประสาทรูป เป็นต้น

โดยเฉพาะประสาททั้ง ๕ นี้ มีความส่องใสควรแก่การรับอารมณ์เป็นลักษณะ มีกิจที่
จะดึงดูดอารมณ์ของตน และมีการช่วยเหลือให้ปัญจวิญญาณเกิดขึ้น กับสำเร็จกิจการในอารมณ์
ของตนๆ มีการเห็นรูปและได้ยินเสียง เป็นต้น

ในประสาททั้ง ๕ นี้ มีรูปเกิดร่วมด้วยในกลาปของตนรวมอยู่ ๑๐ รูปทุกๆประสาท
ไป มีมหาภูตรูป ๔ เป็นต้น ในบรรดารูปทั้งหลายที่เกิดร่วมอยู่ในกลาปนั้น ก็มีประสาทรูปนี้เป็น
ใหญ่ เป็นประธานอยู่ในรูปทั้งหลาย ที่เกิดร่วมอยู่ด้วยกับคนนั้น

หรืออีกนัยหนึ่ง ในหน้าที่การงานที่จะช่วยเหลือให้ปัญจวิญญาณได้สำเร็จกิจการ
เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้อง ในอารมณ์ของตนๆได้นั้น ก็มีประสาทรูปนี้เองที่เป็นใหญ่
และมีความสำคัญในกิจการงานอันนั้น ส่วนรูปทั้งหลายที่เกิดร่วมอยู่ในกลาปนั้นๆ หาได้มี
ความสำคัญในกิจการเหล่านั้นเท่ากับประสาทรูปไม่ โดยเหตุนี้ ท่านจึงจัดประสาทรูปทั้ง ๕ ว่า
เป็นอินทรี มีจักขุนทรี เป็นต้น ส่วนอินทรีที่เหลืออีก ๑๗ ประเภทนั้น ก็มีความหมายเป็นไป
ในทำนองเดียวกัน ต่างกันแต่สภาวะ และการทำงานเท่านั้น คือ

๖.อิตถินทรี ได้แก่อิตถิภาวะรูป ซึ่งมีความเป็นใหญ่ในการแสดงออกของภาวะเพศ
ให้ประกฏในความเป็นหญิง

๗.ปฐินทรี ได้แก่ปฐิสภาวะรูป ซึ่งมีความเป็นใหญ่ในการแสดงออกของภาวะเพศ
ให้ประกฏในความเป็นชาย

^{๑๖} อาจารย์แนบ มหานิราชนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท., ๒๕๑๘), หน้า ๑๕๑.

๘.ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ชีวิตรูปและชีวิตินทรีย์เจตสิก โดยมีความเป็นใหญ่ที่จะปกครองรูปและนาม ที่เกิดร่วมด้วยกับตน ให้ตั้งอยู่หรือให้เป็นไปได้ในฐิติขณะของรูปและของนามนั้นๆ

๙.มโนินทรีย์ ได้แก่เจต ซึ่งมิหน้าที่เป็นใหญ่เป็นประธานในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน เพราะเป็นหัวหน้าที่จะนำให้ธรรมทั้งหลายเป็นไปในอารมณ์นั้นธรรมทั้งหลายในที่นี้ได้แก่เจตสิก

๑๐.สุขินทรีย์ ได้แก่ สุขเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะให้ปรากฏความสุขสบาย ในเวลาที่ประสบกับอิฏฐารมณ์ในทางกายทวาร

๑๑.ทุกขินทรีย์ ได้แก่ ทุกขเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะให้ปรากฏความทุกข์ ในเวลาที่ประสบกับอนิฏฐารมณ์ในทางกายทวาร

๑๒.โสมนัสสินทรีย์ ได้แก่โสมนัสเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะทำให้ปรากฏเป็นความโสมนัส ในเวลาที่ประสบกับอิฏฐารมณ์ในทางมโนทวาร

๑๓.โทมนัสสินทรีย์ ได้แก่โทมนัสเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะทำให้ปรากฏเป็นความโทมนัส ในเวลาที่ประสบกับอนิฏฐารมณ์ในทางมโนทวาร

๑๔.อุเบกขินทรีย์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้ปรากฏขึ้นแห่งความเป็นอุเบกขา คือไม่ทำให้รู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ในเวลาที่ประสบกับอารมณ์ทั้ง ๖

๑๕.สัทธินทรีย์ ได้แก่สัทธาเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่ยังความเป็นสัทธาปสาทะ คือความเชื่อและความเลื่อมใสในอารมณ์ที่เป็นกุศล

๑๖.วิริยินทรีย์ ได้แก่วิริยะเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะให้มีความเพียร ที่จะยกธรรมที่เกิดร่วมด้วยขึ้นสู่อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นกุศลและอกุศล

๑๗.สติินทรีย์ ได้แก่สติเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะให้ระลึกไว้ในอารมณ์ที่ตนต้องการนั้น

๑๘.สมาธิินทรีย์ ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจการที่จะทำให้จิตเป็นสมาธิตั้งมั่นในอารมณ์ที่ตนต้องการให้อยู่

๑๙.ปัญญาินทรีย์ ได้แก่ปัญญาเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะทำให้รู้ความเป็นจริงตามเหตุผลของสภาวธรรม และมีกิจที่จะทำลายความหลงหรือความเข้าใจในคิดในธรรมทั้งปวงในอารมณ์ทั้ง ๖ ที่ได้มาประสบแก่ตน

๒๐.อนัญญาตัณญัสสามินทรีย์ ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ประกอบในโสตามรรคจิต ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้รู้ริยสังขธรรมทั้ง ๔ ที่ไม่เคยรู้ไม่เคยมาก่อนเลยในสังสารวัฏ

๒๑. อัญญินทรีย์^{๑๓๖} ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต ๖ ดวงเว้นโสตามัคคกับอรรถตผลจิต ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้รู้ธรรมที่เป็นโสคาปัตติมคคปัญญาที่เคยรู้มาแล้วนั้นแหละทำให้ยิ่งขึ้นไปอีก

๒๒. อัญญาตาวินทรีย์^{๑๓๗} ได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบในอรรถตผลซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้รู้แจ้งในธรรมที่สุดแห่งทุกข์ คือปัญญาที่รู้ความสิ้นทุกข์ อันเป็นกิจที่จะต้องรู้อีกนั้น ไม่มีแล้วและทำให้เป็นพระจันตาสพผู้ทำให้อาสาะหมดสิ้นเต็ดขาดไปแล้ว^{๑๓๘}

อินทรีย์ ๒๒ ดังกล่าวแล้ว เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะแห่งรูปและนามได้ดังนี้คือ ตั้งแต่หมายเลขที่ ๑ ถึงเลขที่ ๗ เป็นรูป และหมายเลขที่ ๘ คือ ชีวิตินทรีย์ มีชีวิตรูปกับชีวิตนามเป็นทั้งรูปและนาม ส่วนตั้งแต่หมายเลข ๘ ถึงหมายเลข ๒๒ เป็นนาม

เมื่อบุคคลเข้าใจในความเป็นใหญ่ในกิจของตนเองในเรื่องอินทรีย์ ๒๒ นี้ ก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดการรู้เห็นในสิ่งที่มีอยู่แล้ว ตามธรรมชาติของสภาวะธรรมที่แสดงให้เราเห็นว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่มีอรรถตผลนั้น ต้องอาศัยความเข้าใจในเรื่องของสภาวะธรรมที่มีอยู่แล้วตามความเป็นจริง โดยอาศัยการเจริญสติสมาธิและปัญญาอย่างต่อเนื่อง จนสภาวะธรรมเหล่านี้ปรากฏขึ้นจึงทำให้ผู้ปฏิบัติรู้เห็นตามความเป็นจริง

อรรถตผลวิปัสสนาที่เกี่ยวข้องกับอริยสัจ ๔^{๑๓๙}

อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งมีลักษณะพึงทราบโดยสังเขปดังนี้

๑. ลักษณะของทุกข์ มีลักษณะกระสับกระส่ายอยู่เป็นนิจ อยู่หนึ่งๆไม่ได้ทั้งกายและใจ การกระสับกระส่ายของใจก็ดี ของกายก็ดี เพื่อเป็นการแก้ทุกข์ทั้งสิ้น ใจก็กระสับกระส่ายแสวงหาอารมณ์ความสุขอยู่เรื่อย หากความสุขไปทำไม ก็เพื่อจะแก้ทุกข์ ผู้ที่พ้นทุกข์แล้ว ก็ไม่แสวงหาเลย เพราะใจเข้าถึงความสงบแล้ว คือสงบจากการแสวงหา เมื่อเข้าถึงความสงบ คือสันติสุขแล้ว ก็ไม่ต้องแสวงหาอีก

๒. ลักษณะของสมุทัย มีลักษณะเป็นเหตุให้กระสับกระส่าย เพราะความต้องการเกิดขึ้นทั้งกายและใจไม่มีที่จะอยู่นิ่งได้ ใจและกายไม่เคยหยุดทำงานนี้เลย

๓. ลักษณะของนิโรธ มีลักษณะระงับความกระสับกระส่าย ถ้าเข้าถึงสันติสุขคือพระนิพพานแล้วเมื่อใดเมื่อนั้นก็หมดความกระวนกระวายกระสับกระส่าย

๔. ลักษณะของมรรค มีลักษณะอันเป็นเหตุให้ถึงธรรมที่ระงับความกระสับกระส่าย

^{๑๓๖} อาจารย์แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๕๑-๑๕๔.

^{๑๓๗} ที.ม. (ไทย) ๖/๒๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๕๘/๑๔๖.

อริยสังฆธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า เป็นของจริงอันประเสริฐ หรือ เป็นเป็นของจริงสำหรับผู้ประเสริฐ^{๑๓๕} คือพระอริยะเท่านั้น ที่จะเห็นธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ได้ และอริยสัง ๔ มิใช่พระพุทธองค์ทรงตกแต่งขึ้น แต่เป็นธรรมที่มีอยู่แล้วเหนือกาลเวลา

หรืออีกนัยหนึ่ง หมายความว่า ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นของจริงอันเป็นเหตุทำให้ ผู้ที่ใคร่รู้ได้เห็นนั้น เป็นผู้ประเสริฐ คือเป็นพระอริยะบุคคล ๘ จำพวก มีพระโสดาบันบุคคลเป็นต้น เพราะปัญญาที่รู้อริยสังฆธรรมทั้ง ๔ เป็นตัวอัสวักขยญาณ คือเป็นปัญญาที่ทำให้ลายอาสวะกิเลสให้ ลื่นไปจากจิตสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้นสัตว์โลกจะถึงความบริสุทธิ์ได้ก็เพราะปัญญาที่เป็น อริยสังฆธรรมนี้

หนทางหรือข้อปฏิบัติที่จะทำให้ถึงความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสอาสวะ คือจะให้เกิด ปัญญาเห็นอริยสังฆธรรมทั้ง ๔ ก็คือมหาสติปัฏฐาน ๔ อันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเอกายนมรรคมีทาง เดียวเท่านั้น และปฏิบัติ^{๑๓๖} อันทำให้ถึงการเจริญสติปัฏฐานได้ ก็คือมรรคประกอบด้วยองค์ ๘

องค์ธรรมของอริยสัง ๔ ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะธรรมชาติหรือสภาวะที่แท้จริงก็มีอยู่ ๔ ประการเท่านั้น และสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแล้ว เมื่อรวบรวมเป็นหมวดเป็นหมู่ เช่น ขันธ์ ๕ आयตนะ ๑๒ หรือ ธาตุ ๑๘ เป็นต้น สงเคราะห์ลงในความจริงแห่งเหตุผลและผลในสังฆธรรมทั้ง ๔^{๑๓๗}

อนึ่ง เพื่อมิให้เกิดความเห็นผิด หรือเกิดความตะกุกตะกัก ในบรรดาท่านผู้นับถึง พระพุทธศาสนา เนื่องจากไม่สามารถจะถือเอาเนื้อความในพระสูตรกับในพระอภิธรรมให้ลงกันได้ ว่าสภาวะธรรมประเภทไหน สงเคราะห์หรือสรุปลงได้ในสังฆธรรมอันใด ซึ่งจะได้กล่าวตาม หลักฐานและเหตุผลดังต่อไปนี้

๑.) ทุกขสัง

ในทางพระอภิธรรม องค์ธรรมของทุกขสัง^{๑๓๘} ในทางพระอภิธรรมนั้น ได้แก่โลกียจิต ๘๑ ดวง เจตสิก ๕๑ ดวง (เว้น โลกเจตสิก ซึ่งเป็นสมุทัยสัง) รูป ๒๘ รวมองค์ธรรมได้ ๑๖๐ นี้ จัดเป็นทุกขสัง

ในทางพระสูตร องค์ธรรมของทุกขสัง^{๑๓๙} ในทางพระสูตรนั้น ได้แก่ ชาติ(ความ เกิด) ชรา(ความแก่) มรณะ(ความตาย) โสกะ(ความแสบใจ) ปริเทวะ(การบ่นเพื่อรำพัน) ทุกขะ

^{๑๓๕} ส.ม. (ไทย) ๓๐/๖๗๗.

^{๑๓๖} ส.ม. (ไทย) ๒๕/๓๑๐.

^{๑๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๘/๔๐๒.

^{๑๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๕๘/๑๕๕.

^{๑๓๙} ที.ม. (ไทย) ๖/๒๔.

(ความไม่สบายกาย) โทมนัส(ความไม่สบายใจ) อุปายาส(ความคับแค้นใจ) อัปปีเยหิสัมปโยโค (การประสบสิ่งที่ไม่ชอบใจ) ปิเยหิสัมปโยโค(การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก) ยัมปิจันัง น ลกฺขิตํ ตัมปิ (ความปรารถนาไม่สมหวัง) สัจจิตเตน ปัญญาปาทานักขันธา ทุกขา (สรูปแล้วเพราะขันธ ๕ นั้นเองเป็นทุกข์) รวม ๑๑ กองนี้ กล่าวโดยพระสูตร

แต่ว่าจริงแล้ว ทุกขสังขในพระสูตรกับในพระอภิธรรม ก็มีได้ต่างกันเลย คือในพระสูตร ท่านกล่าวโดยลักษณะอาการของสภาวะธรรมเหล่านั้นเองดังเช่นชาติปิทุกขา คือความเกิดเป็นทุกข์นั้น หมายถึง ความเกิดของใคร ใครเป็นผู้เกิดขึ้น ชาติความเกิดคือทุกขสังขในพระสูตร ก็หมายถึงความเกิดขึ้นของสภาวะธรรม คือ ความเกิดของจิต เจตสิก และของรูป ซึ่งเป็นทุกขสังขในพระอภิธรรมนั่นเอง แม้ชรา และมรณะ ก็เป็นอาการของสภาวะในจำนวน ๑๖๐ นั้นเหมือนกัน มิใช่อื่นไปจากนี้เลย

ส่วน โสกะ ปริเทวะ ทุกข โสมนัส อุปายาส อัปปีเยหิ วิปปีเยหิ ยัมปิจันัง น ลกฺขิตํ ฯ ในอาการเหล่านี้ ก็เป็นอาการของ รากะ โทสะ และทุกขเวทนา ซึ่งเป็นอาการของสภาวะในพระอภิธรรมนั่นเอง เพราะในที่สุด ท่านก็กล่าวไว้ว่า โดยย่อแล้ว ก็มาจากอุปาทานขันธทั้ง ๕ ที่เป็นทุกข์

ขันธ ๕ หรือรูปนาม ก็ได้แก่จิต เจตสิก รูป มิใช่อื่นไกลเลย ฉะนั้นจึงไม่ควรจะถือว่าเนื้อความในพระสูตรกับในพระอภิธรรม ให้แตกต่างกัน

ทุกขสังข ซึ่งโดยย่อได้แก่รูปนามนั้น เป็นปริญาญะกิจ คือเป็นกิจที่ควรกำหนดรู้^{๑๔๔} ไม่ใช่ธรรมที่อยู่ในประเภทที่ควรละ หรือควรจะเจริญให้เกิดขึ้น หรือทำให้มากขึ้น

ในทุกขสังข คือในสภาวะธรรม ๑๖๐ ที่ว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาพใจความที่เป็นไป ๔ ประการ^{๑๔๕} คือ

- ๑.เป็นสภาพที่บีบคั้นหรือข่มเหง
- ๒.เป็นสภาพที่ต้องปรุงแต่งเนื่องๆคือต้องบำรุงบริหารสังขารอยู่เนื่องๆ
- ๓.เป็นสภาพที่ทำให้เดือดร้อน เช่น ร่างกายไม่แข็งแรงก็เดือดร้อน
- ๔.เป็นสภาพที่ไม่คงที่ กลับกลอกและฉิบหายด้วยความเย็นและร้อน

สังจิตเตน ปัญญาปาทานักขันธา ทุกขา คือเมื่อสรูปแล้ว ใจความในทุกขสังขทั้งปวงก็เพราะอุปาทานในขันธทั้ง ๕ นั้นเอง จึงเป็นทุกข์

^{๑๔๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๖/๔๑๑.

^{๑๔๕} ขุ.ป. (ไทย) ๕๑/๔๘๔.

ทุกข์ทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วใน ๑๑ กองนี้ได้แก่อะไร ก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป หรือ
 ชั้น ๕ ก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป อันเป็นตัวทุกข์ ซึ่งมีชาติ คือการปฏิสนธิเป็นต้น จึงเป็นอันว่า
 ทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ มีขึ้นได้เพราะชั้น ๕ หรือรูปนาม นั่นเอง

๒.) สมุทัยสัง^{๑๔๖}

ในทางพระสูตร องค์ธรรมของสมุทัยทางพระสูตร ได้แก่ ตัณหา ๓^{๑๔๗} ประการคือ

๑. กามตัณหา ได้แก่ความปรารถนา หรือความยินดี หรือความเพลิดเพลินใน
 อารมณ์ในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ คือ สัมผัสถูกต้อง ลักษณะอาการ
 อย่างนี้ ชื่อว่ากามตัณหา

๒. ภวตัณหา ได้แก่ความยินดีในอารมณ์ต่างๆแต่ความยินดีนี้ประกอบด้วย
 สัสสตทิฏฐิ คือ มีความเห็นว่า สัตว์นี้เที่ยง และภพนี้เที่ยง ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เคยเป็นอยู่
 อย่างไร หรือเคยอยู่ที่ไหน ก็ต้องเป็นอยู่อย่างนั้น เช่น เชื่อว่า เกิดเป็นคนแล้วตายไปก็ต้องเกิด
 เป็นคนเสมอไป ลักษณะที่ยินดีอยู่ในอารมณ์อย่างนี้ ท่านเรียกว่า ภวตัณหา หรืออีกนัยหนึ่ง มี
 ความยินดีอยู่ในภพที่คนได้นั้น ก็เป็นภวตัณหา

๓. วิภวตัณหา ได้แก่ความยินดีในอารมณ์ทั้ง ๖ แต่ว่าความยินดีนั้นประกอบด้วย
 อูฆเทททิฏฐิ คือมีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายตายแล้วก็สูญไป ทุกสิ่งเกิดขึ้นเองแล้วก็ตายเอง แล้วก็
 สูญเองไม่มีเหตุปัจจัยอันใดที่จะมาทำให้เกิดขึ้นอีกและทั้งการกระทำและผลของการกระทำนั้น ก็
 ไม่มีการเกิดขึ้น ทั้งสัตว์และกรรมตายแล้วก็สูญหมด ความยินดีและความยึดถือในอารมณ์ที่
 ประกอบด้วยความรู้สึกอย่างนี้ เรียกว่าวิภวตัณหา

สมุทัยหรือตัณหาตามนัยพระสูตรนี้ แยกอารมณ์ของโลภะเป็น ๓ นัยดังกล่าวมาแล้ว

ในทางพระอภิธรรม องค์ธรรมของตัณหา ท่านสงเคราะห์ลงในโลภะเจตสิก^{๑๔๘} คือ
 กามตัณหานั้น ได้แก่โลภะเจตสิกในโลกทิฏฐิวิปยุต ๔ ดวง ส่วนภวตัณหา ได้แก่โลกเจตสิกที่
 ประกอบได้ในโลกมุลจิต ทั้ง ๘ ดวง และวิภวตัณหา ได้แก่โลกเจตสิกที่สัมปยุตด้วยอูฆเทททิฏฐิ
 ๔ ดวง คือต่างกันแต่ความเห็นว่าเที่ยงกับเห็นว่าสูญเท่านั้น

ตัณหาทั้ง ๒ นี้ ถ้าจะกล่าวโดยพิศดารแล้ว ก็มีจำนวน ๑๐๘ คือ อายุตนะ ๑๒ ใน
 ตัณหา ๓ (กาม ภว และวิภว) รวมเป็น ๓๖ และประกอบด้วยกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน
 อนาคต จึงเป็นจำนวน ๑๐๘ ทั้งนี้แจกแจงโดยวัตถุที่เป็นอารมณ์ของตัณหา

ถ้ากล่าวโดยมัชฌิมา คืออย่างกลาง ก็ได้แก่ตัณหา ๓

^{๑๔๖} อาจารย์แนบ มหานิราณนที, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕๘.

^{๑๔๗} ที.ม. (ไทย) ๖/๑๔.

^{๑๔๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๕๘/๑๕๕.

ถ้ากล่าวโดยย่อ ก็ได้แก่โทษเจตสิกอย่างเดียวเท่านั้น

ถ้าค้นหาเหล่านี้ เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์จริง มีการทำให้เกิดขึ้นเป็นภพใหม่เป็นต้น โดยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกค้นหาเหล่านี้ว่า ทุกขสมุทัย เพราะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ คือได้แก่ สภาวะธรรม ๑๖๐ หรือได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้นนั่นเอง

ค้นหาทั้ง ๓ นี้เป็นธรรมที่ควรจะละให้หมดไป หรือให้สิ้นไป ฉะนั้นค้นหา ๓ จึงเป็นปหานตัปปธรรม คือเป็นธรรมในประเภทที่ต้องละ ไม่ใช่เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ หรือควรเจริญให้เกิดขึ้น

ในสมุทัยสังข์ มีสภาพใจความที่ทำให้เป็นไป ๔ อย่าง^{๔๘} คือ

๑.มีการบำรุงให้ทุกข์เกิดขึ้นหรือเจริญขึ้นมากมาย

๒.ยอมชักนำมาซึ่งทุกข์ให้ตั้งอยู่ช้ายาว

๓.ยอมประกอบหรือร้อยรัดไว้ มิให้ทุกข์พ้นไปได้

๔.ยอมเป็นสภาพที่กังวล ขัดขวางไว้มิให้พ้นจากทุกข์

ค้นหาทั้ง ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไปแก่สัตว์ทั้ง ๓๐ ภูมิ เว้นอสัญญัตตภูมิคือ

กามค้นหา ย่อมเกิดในกามภูมิ ๑๑ ภูมิ และในกามบุคคล สำหรับพระอริยบุคคล มีได้ในพระโสดาและสกิทาคาบุคคลเท่านั้น

ภวค้นหา มี ๒ นัย คือภวค้นหา เป็นตัวกิเลสที่มีความปรารถนายินดีในภพที่ยิ่งๆขึ้นไป หรือยินดีในภพที่ตนได้แล้วของภวค้นหา นี้ได้ถึง ๓๐ ภูมิ และมีได้ในพระอริยถึง พระอนาคา

ส่วนวิภวค้นหา นั้น ย่อมเป็นได้กามภูมิเท่านั้น

๓.) นิโรธสังข์^{๔๙}

สภาวะธรรมในนิโรธสังข์ ได้แก่พระนิพพาน เพราะเป็นธรรมที่ดับทุกข์และดับเหตุแห่งทุกข์คือสมุทัย ท่านจึงเรียกว่า ทุกขนิโรธสังข์ เพราะเป็นที่ที่ไม่มีทุกข์(เป็นที่ที่ไม่มีรูปร่าง) หรือธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์ คือเป็นอารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับทุกข์

อันที่จริง การดับทุกข์นั้น ก็หมายถึงดับสมุทัย เพราะทุกข์เป็นผลสมุทัยเป็นเหตุ เมื่อจะดับผล ก็ต้องดับเหตุแห่งทุกข์ คือตัวสมุทัย

ในนิโรธสังข์ มีสภาพที่ทำให้เป็นไป ๔ อย่าง^{๕๐}คือ

๑.เป็นธรรมที่ออกจากทุกข์ทั้งปวง

^{๔๘} บุ.ป. (ไทย) ๕๐/๒๖, บุ.ป. (ไทย) ๕๑/๓๘๔.

^{๔๙} อาจารย์แนบ มหานิราชนันท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๑๘), หน้า ๑๖๐.

^{๕๐} บุ.ป. (ไทย) ๕๐/๒๖, บุ.ป. (ไทย) ๕๑/๓๘๔.

๒.เป็นธรรมที่สังคจากกิเลสและทุกข์

๓.เป็นธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง

๔.เป็นธรรมที่ไม่มีความตาย

นิโรธคือพระนิพพานนั้น ท่านแสดงลักษณะ กิจ และผลได้ว่าดังนี้

มีความสงบจากเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์เป็นลักษณะ

มีการทำให้ไม่ต้องจุติ เป็นกิจ

ไม่มีนิमितเครื่องหมาย เป็นผลปรากฏ นิมิตในที่นี้ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คือขั้นทั้ง ๕ นั้นเอง

ความหมายของพระนิพพานหรือนิโรธสัง ก็คือ ในที่ใดเป็นที่ดับแห่งตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ในที่นั้นแหละเป็นที่ดับทุกข์ และก็ในที่นั้นเองคือพระนิพพาน เพราะความดับแห่งทุกข์ เป็นเครื่องส่องให้เห็นธรรมคือนิโรธสัง

โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าทุกๆพระองค์จึงกล่าวว่า พระนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุพ้นจากปัจจัยทั้งปวง เพราะตามธรรมดา ธรรมอันใดที่ต้องอาศัยเหตุและปัจจัยเกิดขึ้นธรรมอันนั้นก็เป็นสังขตธรรม สังขตธรรมนั้นย่อมต้องมีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เพราะตามธรรมดาของปัจจัย ย่อมเป็นธรรมที่ปรุงแต่งให้ธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น แต่พระนิพพานเป็นธรรมซึ่งเป็นที่ดับของเหตุปัจจัยทั้งหลายทั้งปวง เมื่อปัจจัยทั้งหลายดับลงไม่เหลือในที่ใด ในที่นั้นก็ต้องพ้นจากการปรุงแต่ง ในที่นั้นจึงเรียกว่าพระนิพพาน เหตุนี้ พระนิพพานจึงเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวง และใครผู้ใดจึงกล่าวไม่ได้ว่า พระนิพพานเป็นธรรมที่ใครๆจะเป็นผู้สร้างขึ้นได้ แต่ก็สามารถทำให้ถึงได้

พระนิพพานเป็นสังขนิกริยากิจ^{๕๒} คือเป็นกิจที่จะต้องทำให้แจ้งหรือต้องทำให้ถึง หมายความว่า ต้องทำให้ถึงที่ที่ดับขาดดับ เมื่อถึงที่ที่ดับขาดดับเมื่อใด เมื่อนั้นก็ชื่อว่าทำพระนิพพานให้แจ้งแล้ว โดยเหตุนี้ พระนิพพานจึงมิใช่เป็นธรรมที่จะถึงได้ หรือแจ้งได้ด้วยการพูด ด้วยการอธิบาย หรือด้วยการคิดนึกตรึกตรองเพียงด้วยจินตปัญญา หรือด้วยการอ่อนนอนขอร้อง พระนิพพานจะต้องรู้แจ้งได้ด้วยภาวนาปัญญา คือปัญญาที่ต้องเจริญให้เกิดขึ้นเท่านั้น

โดยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า การไปพระนิพพานอันเป็นที่สุดแห่งทุกข์นั้นมิได้ไปด้วยอิทธิฤทธิ์หรือด้วยขวดยานใดๆ แต่จะต้องไปด้วยมัชฌิมาปฏิปทา คือมรรคมืองค์ ๘^{๕๓} เพราะมรรคมืองค์ ๘ เท่านั้น ที่เป็นธรรมจะพึงชำระล้างกิเลสให้หมดสิ้นไปได้ หรือที่เป็นเป็นเครื่องดำเนินไปให้ถึงธรรมที่ดับตัณหา หรือบรรลุถึงพระนิพพานได้

^{๕๒} ส.ม. (ไทย) ๓๐/๖๖๐.

^{๕๓} อัง.จตุกก. (ไทย) ๓๒/๘๒.

ตัณหาจะดับไปได้ในทันทีไหนนั้น ท่านกล่าวว่า ตัณหาจะดับไปจากปิยรูป สาทรูป คำว่า ปิยรูป สาทรูป^{๕๔} นี้ ได้แก่สภาวะอันเป็นที่รักที่ชื่นใจยินดีของตัณหา และสภาวะที่เป็นปัจจัยให้ตัณหาอาศัยเกิดขึ้น ได้แก่

- ๑.ทวาร ๖ ได้แก่ จักขุทวาร เป็นต้น
- ๒.อารมณ์ ๖ ได้แก่ รูปารมณ์ เป็นต้น
- ๓.วิญญาณ ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณ เป็นต้น
- ๔.ผัสสะ ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัสสสะ เป็นต้น
- ๕.เวทนา ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น
- ๖.สัญญา ๖ ได้แก่ รูปสัญญา เป็นต้น
- ๗.เจตนา ๖ ได้แก่ รูปสัญญาเจตนา เป็นต้น
- ๘.ตัณหา ๖ ได้แก่ รูปตัณหา เป็นต้น
- ๙.วิตก ๖ ได้แก่ รูปวิตก เป็นต้น
- ๑๐.วิจารณ์ ๖ ได้แก่ รูปวิจารณ์ เป็นต้น

ธรรมทั้ง ๑๐ ประการนี้ เป็นไปตามทวารทั้ง ๕ เมื่อรวมกันแล้วก็เป็น ๖๐ ธรรมทั้ง ๖๐ นี้ ที่เป็น ปิยรูป สาทรูป อันเป็นที่รัก ที่ชื่นใจยินดีของตัณหา เมื่อตัณหาจะดับ ก็ดับไปจาก ธรรมทั้ง ๖๐ นี้ ฉะนั้นที่ดับของตัณหาที่อยู่ที่ธรรมทั้ง ๖๐ นี้ และอริยมรรคที่จะประหารตัณหา ก็หาได้ไปประหารในที่อื่นใดไม่ก็ประหารที่ธรรมทั้ง ๖๐ นี้เอง เมื่อตัณหาดับในทันทีไหนพระนิพพานก็อยู่ที่นั่น

อนึ่ง สมควรทำความเข้าใจด้วยว่า มรรคสังขันธ์นั้นเป็นเหตุ การถึงนิโรธหรือการถึงนิพพานเป็นผล ไม่ใช่นิโรธเป็นผล การถึงคือการแจ้งนิพพานนั้นเป็นผลเพราะนิพพานนั้นทำให้เกิดขึ้นไม่ได้ แต่ทำให้ถึงนิพพานได้ ถ้านิพพานเกิดขึ้นได้ก็ต้องดับได้ แต่นิพพานนั้นเที่ยง ไม่เกิดไม่ดับ จึงไม่ควรกล่าวว่า ทำนิพพานให้เกิดขึ้น เช่นมรรคจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ ก็เพราะการเจริญวิปัสสนาปัญญา จนเกิดมรรคจิตขึ้น จึงเข้าถึงอารมณ์นิพพานได้

นัยแห่งนิพพานคือนิโรธนั้น ถ้ากล่าวโดยอย่างเดียว ก็ได้แก่สังขตธาตุ คือธาตุที่ไม่มีปัจจัยปรุง

ถ้าจะกล่าวโดยที่มี ๒ นัย^{๕๕} ก็ได้แก่สุปาติเสสนิพพาน คือดับกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว แต่ยังทรงชีพอยู่ กับอนุปาติเสสนิพพาน คือดับกิเลสได้หมดสิ้นและสิ้นชีพด้วย

^{๕๔} ที.ม. (ไทย) ๑๕/๓๘๕.

^{๕๕} ขุ.อติ. (ไทย) ๓๘/๓๔๔.

ถ้ากล่าวโดยที่มี ๓ นัย^{๕๖} ก็ได้แก่นิमितตนิพพาน อัปปหิตนิพพานและ
สุญญตนิพพาน

ถ้ากล่าวโดยที่มี ๔ นัย^{๕๗} ก็ได้แก่ เพราะบรรลุด้วยมรรค ๔ คือ โสคามมรรค
สกิทากามมรรค อนาคามมรรค และอรหัตตมรรค

ถ้ากล่าวโดยที่มี ๕ นัย^{๕๘} ก็ได้แก่ เพราะดับความยินดีจากกามคุณ ๕

ถ้ากล่าวโดยที่มี ๖ นัย^{๕๙} ก็ได้แก่ ความดับแห่งประเภทของตัณหาทั้ง ๖ มีรูปตัณหา
เป็นต้น

พระนิพพาน บางแห่งกล่าวโดยอุเทศที่ว่าดับทุกข์ บางแห่งกล่าวโดยนิเทศที่ว่า
ดับตัณหาทั้ง ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น แต่โดยใจความแล้ว พระนิพพานทั้ง ๒ นี้ ก็มีนัยอย่าง
เดียวกัน เพราะดับทุกข์ก็คือดับตัณหา หรือถ้าดับตัณหา ก็คือดับทุกข์นั่นเอง และท่านเรียกพระ
นิพพานว่าทุกขนิโรธอริยสัง เพราะโดยใจความว่าเป็นธรรมที่ดับทุกข์ได้จริงอย่างประเสริฐ

๔.) มรรคสัง^{๖๐}

มรรคสัง มีความหมายว่า เป็นหนทาง หรือเป็นเครื่องมือที่จะดำเนินไปให้ถึงนิพพาน
คือธรรมที่ดับทุกข์ได้จริง และมีทางเดียวเท่านั้น ซึ่งได้แก่สติปัญญา ๔ อันจะทำให้สัตว์หมดจด
จากกิเลส และทางนี้มีองค์อวัยวะประกอบ ๘ ประการ คือมรรคมองค์ ๘ นี้ ท่านจึงเรียกว่า
นิโรธคามินีปฏิปทา หมายความว่า เป็นข้อปฏิบัติที่จะทำให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้จริง ซึ่งได้แก่

๑. สัมมาทิฐิ ได้แก่ปัญญาเจตสิก คือความเห็นถูกในเหตุผลของสภาวะธรรมตาม
ความเป็นจริง ที่ได้มาจากการเพ่งหรือการกำหนดอารมณ์ คือ มหาสติปัญญา ๔ สัมมาทิฐินี้
ถ้าเป็นโลกีย์ก็มีขั้น ๕ หรือรูปนามเป็นอารมณ์ ถ้าเป็นโลกุตตระ ก็มีนิพพานเป็นอารมณ์

ปัญญาที่เห็นถูกในที่นี้ ได้แก่ เห็นอริยสังขธรรมทั้ง ๔ มีทุกข์ เป็นต้น

๒. สัมมาสังกัปป ได้แก่เวทิกเจตสิก คือว่าคำริชอบ ที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่ไม่
เนื่องด้วยความยินดีในกามอันเป็นมูลมาจากโลภะ และไม่ตรึกในอารมณ์ที่เกี่ยวข้องแห่งวิหิงสา คือ
ความเบียดเบียน กับไม่ตรึกในอารมณ์ที่เป็นไปด้วยความพยายามคิดปองร้าย ให้เขาได้รับความ
เดือดร้อนพินาศทำลายไป อันเป็นมูลที่เนื่องมาจากโทสะ

^{๕๖} บุ.ป. (ไทย) ๕๑/๔๓๗.

^{๕๗} ที.ป.า. (ไทย) ๑๖/๓๐๘.

^{๕๘} อ.ง.นวก. (ไทย) ๓๖/๕๕๘.

^{๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๕/๓๘๗.

^{๖๐} อาจารย์แนบ มหานิพนธ์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๖๔.

เมื่อประมวลอารมณ์ของวิตกทั้ง ๓ นี้ ก็ได้แก่อภิชฌา คือ ความยินดี ความชอบใจ อันเกิดจากมูล คือ โลภะ กับ โทมนัส คือ ความไม่ยินดีไม่ชอบใจ อันเกิดจากมูล คือ โทสะ ซึ่งมูลทั้ง ๒ นี้ ก็เกิดจากมูลคือ โมหะ หรืออวิชชา

ฉะนั้น ตัววิตกคือ สัมมาสังกัปปไปในองค์มรรค ๘ นี้ จึงได้แก่วิตกเจตสิกซึ่งทำหน้าที่ ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่ปราศจากความยินดียินร้าย ก็คือ ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์สติปัญญา ๔ นั้นเอง เพราะสติปัญญา ๔ เป็นตัวทำลายอภิชฌาและโ ทมนัส และอภิชฌากับโทมนัสทั้ง ๒ นี้ มีมูลจาก โมหะ จึงกล่าวได้ว่า ตัวสติปัญญาเป็นผู้กั้นกระแสของ โมหะ มิให้เกิดขึ้นมาทำการปิดบังความจริงของอารมณ์ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ที่วิตกยกขึ้นสู่ปัญญา เพื่อให้สติปัญญาพิจารณาอยู่ เสมอจนกว่าปัญญาจะรู้แจ้งเห็นจริงในอารมณ์นั้นๆ และหยั่งลงในสังขารทั้ง ๔

สัมมาสังกัปปไปนั้น ท่านสงเคราะห์ไว้ในกองปัญญา^{๖๑} ก็เพราะว่าเป็นตัวอุปการะแก้ ปัญญา ได้พิจารณาเหตุผลตามความเป็นจริงในอารมณ์นั้น

วิตกเจตสิกนี้ มีอารมณ์ได้ทั้งกุศลและอกุศล แต่วิตกอันเป็นสัมมาสังกัปปไปในองค์ มรรคถ้าเป็นโลกีย์ก็ต้องมีสติปัญญา ๔ เป็นอารมณ์ ถ้าเป็นโลกุตระก็ต้องมีนิพพานเป็นอารมณ์ เพราะมรรค ๘ มิได้ทั้งโลกีย์และโลกุตระ ถ้ามรรคใดมีอารมณ์อย่างอื่น มรรคนั้นจะไม่ครบองค์ ๘

๓. สัมมาวาจา ได้แก่ การเว้นจากวจีหุจจริต ๔ มีมุสา เป็นต้น อันเกิดจากอกุศล มูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ

การที่สัมมาวาจาเจตสิก เว้นจากวจีหุจจริตเสียได้นั้น ก็เพราะว่าสัมมาวาจาเจตสิกนี้ เกิดขึ้นสัมปยุตกับวิตกเจตสิกในองค์มรรคที่ ๒ ซึ่งยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่ปราศจากความเบียดเบียน ความพยายา และความใคร่ในกาม เพราะในอารมณ์ ของวิตกเจตสิกคือ สัมมาสังกัปปไปนั้น ไม่สามารถทำให้อารมณ์ของมูลทั้ง ๓ มีโลภะมูล เป็นต้น เกิดขึ้นได้ เมื่ออารมณ์ของมูลทั้ง ๓ เกิดขึ้นไม่ได้แล้ววจีหุจจริต ทั้ง ๔ ก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ในอารมณ์นั้น เมื่อวจีหุจจริตทั้ง ๔ เกิดไม่ได้ในอารมณ์นั้นหรือในขณะนั้น ก็เป็นอันว่ากิจของศีล คือ การละเว้นหรือห้ามปรามการก้าวล่วงละเมิดแห่งวจีหุจจริต ก็เกิดขึ้นและมีอยู่ในอารมณ์นั้นด้วยแล้ว

เพราะฉะนั้น มรรคองค์นี้ ท่านจึงสงเคราะห์ลงในในกองศีล^{๖๒} ซึ่งมีหน้าที่ประหารกิเลสอย่างหยาบที่จะล่วงออกมาทางวาจา เพราะมรรคองค์นี้ที่จะเป็นไปได้โดยสมบูรณ์นั้น ก็ต้องอาศัยสัมมาสังกัปปไป คือ วิตกทั้ง ๓ ถ้าหากวิตกเจตสิกยังเป็นไปอยู่ตราบใด สัมมาวาจา คือ เว้นจาก วจีหุจจริตทั้ง ๔ ก็ยังเป็นไปด้วยอยู่ตราบนั้น

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๘/๑๘/๖๒๖

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๘/๖๒๖.

มรรคองค์นี้ ถ้าเป็นโลกีย์ ก็ต้องอาศัยอารมณ์ของมหาสติปัญญาเป็นไปต่อเมื่อหยั่งลงถึงมรรคสัง คือประหารกิเลสได้แน่นอนเมื่อใด เมื่อนั้นก็เป็นโลกุตระโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์

๔. สัมมากรรมันโต ได้แก่ สัมมากรรมันตะเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เว้นการทุจริต ๓ มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น มรรคองค์นี้ก็ต้องอาศัยสัมมาสังกัปปคือ วิตกเจตสิกทั้ง ๓ เป็นเหตุกับประกอบด้วยสัมมาวาจาในมรรคองค์ที่ ๓ นั้นด้วย

มรรคองค์นี้ ท่านสงเคราะห์ลงในกองศีล และมีอธิบายอย่างเดียวกันกับสัมมาวาจาต่างกันแต่ว่า สัมมาวาจานั้น ชำระกิเลสทางวาจา ส่วนสัมมากรรมันโตมีหน้าที่ชำระกิเลสทางกาย

๕. สัมมาอาชีโว ได้แก่ สัมมาอาชีวะเจตสิก ที่สัมปยุตด้วยสัมมาวาจาและสัมมากรรมันโต มรรคองค์นี้ มีหน้าที่ชำระมิถาชีวะที่เป็นไปด้วยกับวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ และสงเคราะห์อยู่ในกองศีล เพราะเป็นไปกับด้วยกายและวาจา

ส่วนความเป็นประเภทของโลกีย์และโลกุตระนั้น ก็มีอธิบายอย่างเดียวกันกับสัมมาวาจาและสัมมากรรมันโต

๖. สัมมาวาจาโม ได้แก่ วิริยเจตสิก มีหน้าที่ ๔ อย่าง คือทำความเพียรในที่ ๔ สถาน^{๖๖} มีเพียรระวังมิให้อกุศลเกิดขึ้น เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เพียรเจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรเจริญกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดมากขึ้น ถ้าจะสรุปโดยในความแล้วก็ได้แก่ทำความเพียรในการเจริญสติปัญญา ๔ เพราะองค์ธรรมของสติปัญญาน่ากล่าวว่ามี ๓ ประการคือ

๑. อาตาปี ได้แก่ วิริยเจตสิก คือ สัมมาวาจาโม

๒. สัมปชาโน ได้แก่ ปัญญาเจตสิก คือ ปัญญาสัมมาทิฐิ

๓. สติมา ได้แก่ สติเจตสิก ที่ระลึกอยู่ในอารมณ์ของสติปัญญา ๔

เมื่อประกอบด้วยองค์ ๓ ดังกล่าว โดยถูกต้องเสมอภาคกันแล้วอภิขณาและโทมนัสก็จะพินาศไป

ฉะนั้นสัมมาวาจาโม ก็ต้องเกิดสัมปยุตด้วยสัมมาวาจา สัมมากรรมันโต และสัมมาอาชีโวด้วย เพราะกิจของความเพียรนั้น มีการละบาปเป็นต้น ข้อนี้ก็เป็นที่ไปเพื่อประโยชน์แก่ศีล ดังนั้นมรรคข้อนี้ ท่านจึงแสดงไว้ในลำดับที่ ๖ ซึ่งต่อจากศีลคือสัมมาอาชีโว เพราะศีลจะตั้งอยู่ได้ก็ต้องอาศัยความเพียรนี้ และความเพียรนี้มีหน้าที่ที่ละอกุศลทางใจ ซึ่งเป็นกิเลสอย่างกลาง และยังมีหน้าที่เจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นอีกด้วย กุศลในที่นี้ ได้แก่ สมานิและปัญญา หมายความว่า สมานิและปัญญาที่ยังไม่เกิด ก็เพียรทำให้เกิดขึ้น

๗. สัมมาสติ ได้แก่ สติเจตสิก ที่มีระลึกอยู่ในอารมณ์ของสติปัญญา สัมมาสตินี้ ท่านสงเคราะห์เข้าในกองของสมานิ เพราะว่าสัมมาสติเป็นตัวกันกระแสของนิวรณ์ทำให้นิวรณ์

^{๖๖} อจ. จตุกก (ไทย) ๓๒/๒๔.

เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ไม่ได้ และองค์ของสัมมาสตินี้จะเจริญมั่นคงอยู่ได้ก็อาศัยสัมมาวาจาโม คือต้องมีสมาธิเพียรอย่างเด็ดเดี่ยว มิฉะนั้นก็เจริญมั่นคงไม่ได้ โดยเหตุนี้ท่านจึงจัดสัมมาสติไว้รองลำดับจากสัมมาวาจาโมและความเพียรจะจัดขึ้นเป็นสัมมาวาจาโมได้นั้น ก็ต้องอาศัยมาจากสัมมาสติ คือสติที่เป็นไปในสติปัญญา ๔

ส่วนนัยของโลกีย์และโลกุตระนั้น ก็เป็นไปอย่างเดียวกันกับนัยของสัมมาวาจาโม

๘. สัมมาสมาธิ ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ที่มีกำลังตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของสติปัญญา ๔ เอกัคคตาเจตสิกในที่นี้ จัดอยู่ในกองของสมาธิ เพราะเอกัคคตาที่จัดขึ้นเป็นสมาธิได้นั้น ก็ต้องมาจากสัมมาสติและสัมมาวาจาโม ฉะนั้นสัมมาวาจาโมและสัมมาสติกับเอกัคคตาที่สัมปยุตด้วยสัมมาสติทั้ง ๓ องค์นี้ ท่านจึงจัดไว้ในกองของสมาธิ^{๑๖๔} เพราะต้องอาศัยซึ่งกันและกันเป็นไป

สมาธิที่จะเข้าอยู่ในองค์ของมรรค หรือไม้นั้น จะเอาอะไรมาเป็นเครื่องตัดสินก็ต้องเอาอารมณ์มาเป็นเครื่องตัดสิน คือถ้าสมาธินั้นเป็นไปในอารมณ์ของสติปัญญาแล้ว สมาธินั้นก็จัดเป็นสัมมาสมาธิในองค์มรรค

ส่วนความเป็นประเภทของโลกีย์และโลกุตระนั้น ก็มีอรรถาธิบายอย่างเดียวกันกับสัมมาสติ

อนึ่ง ความสำคัญที่ควรเข้าใจต่อไปก็คือ ธรรมที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้หรือริยสังฆธรรมทั้ง ๔ ท่านเรียกว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ โพธิปักขิยธรรมนี้มีมหาสติปัญญาเป็นเบื้องต้น มีมรรคเป็นปริโยสาน คือโพธิปักขิยธรรมก็มาจากสติปัญญาและโพธิปักขิยธรรมจะพร้อมเพียงสมบูรณ์ได้ ต้องมาสมบูรณ์ที่มรรค ๘ เมื่อมรรค ๘ สมบูรณ์ขณะใดขณะนั้นก็เป็นมรรคสังเรียกว่านิโรธคามินีปฏิปทา ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ได้จริง

มรรค ๘ มีทั้งที่เป็นโลกีย์และโลกุตระ ถ้าเป็นโลกีย์ ท่านจัดเอาสัมมาสติเป็นองค์มรรคเบื้องต้น เพราะสติปัญญาเป็นบุพภาคมรรค ส่วนมรรคอีก ๗ องค์ ก็ต้องมีอารมณ์เป็นไปกับสติปัญญา ก็ต้องอาศัยสติปัญญาอุปการะให้เป็นไป^{๑๖๕}

เมื่อบุพภาคมรรคคือสติปัญญาได้อบรมปัญญาโลกีย์ ซึ่งได้แก่วิปัสสนาปัญญาให้แก่กล้า จนสามารถหยั่งลงในอริยมรรคสังฆธรรมทั้ง ๔ โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ขณะใด ขณะนั้นมรรคทั้ง ๘ ก็เป็นมรรคสัง ซึ่งในโลกุตระมรรคไป ฉะนั้น มรรคสังซึ่งเป็น โลกุตระ ท่านจึงจัดปัญญาคือสัมมาทิวฐิขึ้นเป็นประธานเพราะสำเร็จกิจแล้วด้วยปัญญา ซึ่งเป็นปริโยสานของโพธิปักขิยธรรม

^{๑๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑/๖๒๖.

^{๑๖๕} อาจารย์แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท., ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๘.

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้ เมื่อสรุปแล้วก็ได้แก่มรรค ๘ หรือเมื่อย่อมรรค ๘ ลงแล้วก็ได้แก่ศีล สมาธิ ปัญญา

การเจริญมรรค ๘ หรือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั้น มิใช่เจริญกันไปคราวละองค์สององค์ ทางที่ถูกแล้ว ต้องเจริญพร้อมกันไปในครั้งเดียวหรือคราวเดียวกัน จึงจะสำเร็จประโยชน์ได้ และมรรคสังขันธ์ เป็นภวนาธรรม คือเป็นธรรมที่ต้องอบรมต้องเจริญให้เกิดขึ้น

เพราะเหตุใด พระพุทธองค์จึงทรงแสดงทุกขสังขไว้เป็นอันดับแรกใน อริยสัจ ๔ ทั้งนี้ก็เพราะทุกข์เป็นของหายาบ รู้ง่ายกว่าสมุทัย และแท้จริงแล้วก็มีแต่ทุกข์เท่านั้น ที่เคลื่อนกล่น จึงสมควรให้สัตว์ทั้งหลายกำหนดรู้ความจริงของโลกว่าเป็นทุกข์ นี่เป็นอันดับที่ ๑

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นแล้วว่ามิใช่ทุกข์ จึงแสวงหาเหตุว่าอะไรที่ทำให้เกิดทุกข์ ก็จะได้ความจริงว่าเพราะตัณหาอันเป็นตัวสมุทัยโดยเหตุนี้จึงทรงแสดงสมุทัยเป็นอันดับที่ ๒ เพราะสมุทัยเป็นธรรมที่สุขุม ยากที่สัตว์จะรู้ได้ในเมื่อไม่รู้จักตัวทุกข์เสียก่อน

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นโทษของสมุทัยคือตัณหาแล้ว ก็เกิดความเบื่อหน่ายในทุกข์ เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายแล้ว ก็คลายความกำหนัดยินดีในทุกข์ เมื่อตัณหา คือความกำหนัดยินดีคลายออก และสิ้นสุดลงในที่ใด ก็ปรากฏพระนิพพานในที่นั้นโดยเหตุนี้ จึงทรงแสดงนิโรธเป็นอันดับที่ ๓

เมื่อเกิดปัญญาหยั่งลงเห็นธรรมที่ดับทุกข์คือนิโรธแล้ว จึงกลับมารู้เหตุคือข้อปฏิบัติที่ทำให้ดำเนินมาถึงธรรมที่ดับทุกข์ โดยเหตุนี้ จึงแสดงมรรคสังขเป็นอันดับที่ ๔

ดังเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว อริยสัจธรรมจึงต้องมี ๔ จะลดอันใดอันหนึ่งย่อมนำไม่ได้ และเมื่อปัญญาเข้าถึงสัจจะอันใดอันหนึ่ง ก็เป็นอันว่าเข้าถึงธรรมทั้ง ๔ สัจจะ^{๖๖}

ดังที่ท่านอุปมาความเนื่องกันของสัจธรรมทั้ง ๔ ไว้ว่า ทุกขสังขเปรียบได้กับสิ่งที่เป็นภาระอันหนัก สมุทัยสังขเปรียบดังผู้แบกภาระอันหนักนั้น นิโรธสังขเปรียบเหมือนผู้ทิ้งภาระอันหนักนั้นเสีย ส่วนมรรคสังขเปรียบเหมือนอุบายที่จะทิ้งภาระอันหนักนั้น

โดยเหตุนี้ ญาณที่รู้ในเหตุผลของอริยสัจธรรม จึงต้องมีความสัมพันธ์ติดต่อกันไปดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

อนึ่ง ท่านแสดงปัญญาที่หยั่งรู้ในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ไว้ว่า

๑. ญาณที่รู้ทุกข์ ย่อมละวิปัสสนาธรรมทั้งสิ้น เช่นเห็นว่าเที่ยง เป็นต้น
๒. ญาณที่รู้สมุทัย ย่อมละความเข้าใจผิดในเหตุของสภาวะธรรม เช่นเคยเข้าใจว่ามีพระเป็นเจ้าของหรือพระอินทร์ พระพรหม เป็นผู้สร้างหรือเป็นผู้บันดาลให้เกิดขึ้น
๓. ญาณที่รู้นิโรธ ย่อมละความเข้าใจผิดในสิ่งที่ไม่ใช่นิพพาน ว่าเป็นนิพพาน

^{๖๖} ส.ม. (ไทย) ๓๐/๖๗๕.

๔. ญาณที่รู้มรรค ย่อมละความยึดถือในข้อปฏิบัติที่ผิด ซึ่งมีไฉ่ทางที่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ว่าเป็นทางปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อถึงความพ้นทุกข์

หากสรุปจุดประสงค์ในกิจของญาณทั้ง ๔ นี้แล้ว ก็มีอย่างเดียว คือ เพื่อละตัณหา ซึ่งเป็นตัวสมุทัยเท่านั้น เพราะเมื่อตัณหาดับ ก็ชื่อว่าโลกดับหรือทุกข์ดับ

อารมณวิปัสสนาที่เกี่ยวข้องกับปฏิจสุมุบาท ๑๒^{๖๖}

คำว่า ปฏิจสุมุบาท หมายถึงธรรมชาติที่เป็นเหตุเป็นผล อาศัยกันและกันเกิดขึ้นติดต่อเนื่องกัน และทำให้เป็นไปในสังสารวัฏมิให้สิ้นสุดลงได้ หรือว่ากรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุและอาศัยเหตุเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิจสุมุบาท แปลว่า ธรรมที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิด

ส่วนองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยนั้น มี ๒๔ ปัจจัย เช่น เหตุปัจจัย อารมณปัจจัย เป็นต้น และท่านยกเอาองค์ปฏิจสุมุบาทเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้น เป็นโดยปัจจัยอะไรบ้าง ปัจจัย ๒๔ นี้ บางทีก็เรียกว่า มหาปัญญา

เหตุและปัจจัยในที่นี้ อุปมาดังเช่น ต้นมะม่วงเกิดขึ้นเพราะเมล็ดมะม่วงเป็นเหตุ เหตุก็คือเมล็ดมะม่วงเป็นตัวการ ที่ทำให้เกิดผลคือต้นมะม่วง ส่วนปัจจัยเป็นตัวการสนับสนุนเหตุให้สำเร็จผล เช่น การเกิดขึ้นของต้นมะม่วง ก็อาศัยการรดน้ำพรวนดิน เป็นต้น นี่เป็นปัจจัย

การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจสุมุบาทธรรม ก็เพื่อจะให้เป็นที่ตั้งแห่งการพิจารณาให้เป็นความจริงของสภาวะธรรม ที่เกิดขึ้นและเป็นไปเองด้วยเหตุปัจจัย หากได้มีผู้หนึ่งผู้ใด หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ เป็นผู้สร้างหรือเป็นผู้บันดาลให้เกิดขึ้นใหม่ ไม่ใช่พระอินทร์ พระพรหม หรือพระผู้เป็นเจ้าใดๆ เป็นผู้บันดาลหรือเป็นผู้สร้าง ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้เกิดปัญญา ความเห็นถูก อันเป็นเหตุให้ละความเห็นผิดที่เคยเห็นว่าโลกเที่ยง หรือมีอึดตายตัวตน เป็นต้น

ปฏิจสุมุบาทธรรมนี้ เป็นภูมิหรือเป็นอารมณของวิปัสสนาด้วยหมวดหนึ่ง ในจำนวนวิปัสสนาภูมิ ๖ แต่ในที่นี้จะกล่าวโดยสังเขปพอแก่ความต้องการตามสมควรเท่านั้น เพราะปฏิจสุมุบาทเป็นธรรมที่มีความละเอียดลออลึกซึ้งมากแต่ละบทแต่ละตอนขององค์ธรรมนั้น มีเนื้อความกว้างขวางสลับซับซ้อนยิ่งนัก ถ้าหากท่านผู้ใดศึกษาเล่าเรียนมีความรู้ความเข้าใจในมหาปัญญาได้ดีแล้วก็จะย่อมจะเห็นความมหัศจรรย์ในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า ว่าเป็นเลิศได้อย่างดีเยี่ยม และอานิสงส์ของการเข้าใจในมหาปัญญา จะป้องกันมิให้มีจกาทิภูฏิจเกิดขึ้นแก่ท่านผู้นั้นได้

^{๖๖} อภ.วิ. (ไทย) ๕๘/๒๐๖.

ปฏิจสุมุขปบทันนั้น ท่านกล่าวด้วยองค์ ๑๒ คือองค์ธรรมที่จัดขึ้นเป็นปฏิจสุมุขปบทันนั้นมี ๑๒ แต่ในองค์ทั้ง ๑๒ นั้น ถ้านับโดยปัจจัย คือนับในระหว่างองค์ก็ได้ ๑๑ ปัจจัยดังต่อไปนี้

องค์ที่	๑	อวิชา	เป็นปัจจัยแก่	สังขาร
องค์ที่	๒	สังขาร	เป็นปัจจัยแก่	วิญญาณ
องค์ที่	๓	วิญญาณ	เป็นปัจจัยแก่	นามรูป
องค์ที่	๔	นามรูป	เป็นปัจจัยแก่	อายตนะ
องค์ที่	๕	อายตนะ	เป็นปัจจัยแก่	ผัสสะ
องค์ที่	๖	ผัสสะ	เป็นปัจจัยแก่	เวทนา
องค์ที่	๗	เวทนา	เป็นปัจจัยแก่	ตัณหา
องค์ที่	๘	ตัณหา	เป็นปัจจัยแก่	อุปาทาน
องค์ที่	๙	อุปาทาน	เป็นปัจจัยแก่	ภพ
องค์ที่	๑๐	ภพ	เป็นปัจจัยแก่	ชาติ
องค์ที่	๑๑	ชาติ	เป็นปัจจัยแก่	ชรา มรณะ
องค์ที่	๑๒	ชรา มรณะ	เป็นปัจจัยแก่	โสกะ ปริเทวะ ทุกข โทมนัส ^{๑๖๘}

ธรรมที่เป็น โสกะ ปริเทวะ ทุกข โทมนัส ๆ เหล่านี้ ท่านมิได้นับเข้าเป็นองค์ของปฏิจสุมุขปบท แต่ธรรมเหล่านี้ก็เป็นอาณิสสของปฏิจสุมุขปบท จึงยกเอามาแสดงเพื่อให้เห็นว่าปฏิจสุมุขปบทันนั้น เป็นไปเพื่อความทุกข์

การที่ท่านยกเอาอวิชาขึ้นมากล่าวเป็นเบื้องต้น หาใช่ว่า อวิชาเป็นตัวเกิดก่อนไม่เป็นแต่เพียงให้รู้ว่า อวิชาเป็นตัวประธานในปฏิจสุมุขปบทเท่านั้น เพราะเหตุแห่งปฏิจสุมุขปบทเป็นตัววิภูฏะ ติดต่อกันเป็นวงกลม นั้นจึงไม่สามารถจะหาเบื้องต้นและเบื้องปลายได้

โดยเหตุนี้ องค์ธรรมของปฏิจสุมุขปบททั้ง ๑๒ องค์ ท่านจึงเรียกว่าภวจักร คือเป็นตัวจักรที่หมุนไปในสังสารวัฏ มิให้รู้จบรู้สิ้นได้

ในจักรทั้ง ๑๒ ตัวนี้ ท่านถือว่า อวิชาเป็นจักรอันสำคัญ และในองค์ทั้ง ๑๒ ของปฏิจสุมุขปบท ถ้านับโดยปัจจัย คือนับในระหว่างขององค์นั้น ก็ได้ ๑๑ ปัจจัย เพราะนับตั้งแต่อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขารเรื่อยไปจนถึงชรา มรณะ ก็ได้ ๑๑ ปัจจัยดังกล่าวแล้ว

ในภวจักรมีองค์ ๑๒ นี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่สัตว์โลกมี ๔ นัย คือ

^{๑๖๘} อาจารย์แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗๒-๑๗๓.

นัยที่๑ ทรงแสดงตั้งแต่เบื้องต้นถึงเบื้องปลาย คือ อวิชาไปจนถึงชรามณะ แก่สัตว์ที่กำเนิดในชลาพูชะ(ในครรภ์) ในอณทชะ(เกิดในไข่) และในสังเสทชะ(เกิดในถ้ำโคล)เพราะมนุษย์มีเวทนามาก มีทุกข์มาก มีความสงสัยมาก จึงทรงแสดงอย่างนี้

นัยที่๒ ทรงแสดงตั้งแต่เวทนาถึงมณะ คือตั้งแต่ท่ามกลางถึงที่สุดแก่พวกสัตว์ที่ได้กำเนิดเป็นโอปปาติกะ เช่น พวกเทวดาเป็นต้น(คือเกิดผุดขึ้นในทันทีทันใด และเมื่อจุติก็หายวับไป ไม่ทอดทิ้งซากไว้)ทั้งนี้เพราะเทวดามีสุขมากเสวยสุขเวทนามาก จึงทรงแสดงตั้งแต่เวทนาจนถึงมณะ

นัยที่๓ ทรงแสดงตั้งแต่เบื้องปลายไปหาเบื้องต้น คือตั้งแต่มณะถึงอวิชา แก่สัตว์ในจำพวกที่ยึดมั่นอยู่ในสัตสคติภูฏิที่เห็นว่าสัตว์และโลกเที่ยง

นัยที่๔ ทรงแสดงตั้งแต่ค้นหาถึงอวิชา แก่สัตว์ที่ยึดมั่นอยู่ด้วยอุจเฉทภูฏิ ที่เห็นว่าสัตว์และโลก หรือกรรมนั้น ดายแล้วขาดสูญ

องค์ธรรมของปฏิจสมุปบาททั้ง ๑๒ องค์ แต่ละองค์ได้แก่อะไรนั้นดังต่อไปนี้^{๖๕}

องค์ที่ ๑ อวิชาตามนัยพระสูตร ได้แก่ความไม่รู้จักความจริง ๔ อย่าง คือ อริยสัจ ๔ ส่วนตามนัยพระอภิธรรม นั้น ได้แก่ความไม่รู้ ๘ อย่าง คือ ไม่รู้อริยสัจ ๔ ไม่รู้อดีต ๑ ไม่รู้อนาคต ๑ ไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต ๑ ไม่รู้ปฏิจสมุปบาทอีก ๑ รวมเป็น ๘

องค์ที่ ๒ สังขาร ได้แก่อภิสังขาร ๓ คือ ปุณฺณยาภิสังขาร อุปีณฺณยาภิสังขาร อนณฺญาภิสังขาร (คือ กุศล ๘ อกุศล ๑๒ มหัคคตกุศล ๕)

องค์ที่ ๓ วิญญาณ คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ทั้ง ๖ ซึ่งได้แก่โลกียวิบากวิญญาณ ๓๒ มีปฏิสนธิวิญญาณ เป็นต้น

องค์ที่ ๔ นาม รูป นามในที่นี้ได้แก่ เจตสิกขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และรูปในที่นี้ได้แก่ กัมมัชรูป ๒๐

องค์ที่ ๕ आयตนะ ได้แก่ आयตนะ ๖ อันเป็นที่ต่อ หรือที่ประชุมหรือที่เกิดคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

องค์ที่ ๖ ผัสสะ คือการกระทบกับอารมณ์ทั้ง ๖ มีจักขุสัมผัส เป็นต้น ได้แก่ ผัสสะเจตสิกในวิบาก ๓๒ ดวง

องค์ที่ ๗ เวทนา ได้แก่เวทนาเจตสิก คือความเสวยอารมณ์ทั้ง ๖ มีอุเบกขาเวทนา เป็นต้น

องค์ที่ ๘ ตัณหา ได้แก่โลภะเจตสิก คือความยินดีพอใจเพลินอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ ที่ได้ประสพอยู่ หรือคืนรนปรารถนาอยู่ที่ยังไม่ได้ประสพ

^{๖๕} อาจารย์แนบ มหานิราชนนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

องค์ที่ ๕ อุปาทาน ได้แก่ โลภะเจตสิกและทิวฐิเจตสิก คือความติดแน่นหรือยึดแน่น ในอารมณ์ทั้ง ๖ ที่ตนนิยม

องค์ที่ ๑๐ ภพ คือความบังคาลให้เกิดขึ้น หรือความเกิดขึ้นของเบญจขันธ์ ซึ่งได้แก่ เจตนาเจตสิก กับวิบากจิต และกัมมัชรูป

องค์ที่ ๑๑ ชาติ คือความเกิดขึ้น หรือการได้กำเนิด หรือการหยั่งลงในกำเนิด ๔ มี ฆลาปุชะ เป็นต้น

องค์ที่ ๑๒ ชรา มรณะ คือความเสื่อม ความแตกสลาย ความตายหรือความดับ ความทำลายแห่งเบญจขันธ์ ซึ่งได้แก่ความตาย ๔ อย่าง มีการสิ้นอายุ เป็นต้น

ภวจักรหรือองค์ธรรมของปฏิจจสมุปบาท อันมีนัยแห่งการละกิเลส คือ^{๑๑๐}

การพิจารณาฐั่งตามความเป็นจริงแห่งความเป็นไปขององค์ปฏิจจสมุปบาทนั้น ย่อมทำลายกิเลสธรรม มีวิปัสส เป็นต้น ให้ระงับไปตามควรแก่การเห็น เมื่อรู้ว่า

๑. เพราะอวิชชา มี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ย่อมละความเป็นผิดที่เคยเห็นว่า ธรรมทั้งหลายมีผู้สร้าง หรือมีผู้บังคาลให้เกิดขึ้น เช่นพระเจ้า หรือพระอินทร์พระพรหม เป็นต้น ความเห็นผิดดังนี้ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้

๒. เพราะสังขาร มี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ มีปฏิสนธิวิญญาณ เป็นต้น ย่อมละ ความเห็นผิด ที่เคยเห็นว่า มีตัวมีตนในเบญจขันธ์ เป็นต้น

๓. เพราะวิญญาณ มี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ได้แก่เจตสิกและกัมมัชรูป ย่อมละ ความเห็นผิด ที่เคยเห็นว่าสังขารเป็นสิ่งที่ เป็นสาระมั่นคง เป็นต้น

๔. เพราะนามรูป มี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อม ละความเห็นผิด ที่เคยเข้าใจว่า เราเป็นผู้ นั้น เราเป็นผู้ ได้ยิน เป็นต้น

๕. เพราะอายตนะ มี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ได้แก่ผัสสะเจตสิก มีจักขุสัมผัสสสะ เป็นต้น ย่อมละความเห็นผิด ที่เคยเข้าใจว่ามีผู้ถูกต้องเป็นอารมณ์

๖. เพราะผัสสะ มี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ได้แก่เวทนาเจตสิก มีอุเบกขาเวทนา เป็นต้น ย่อมละความเห็นผิด ที่เคยเข้าใจว่ามีตัวมีตนเป็นผู้เสวยความสุขและทุกข์

๗. เพราะเวทนามี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ได้แก่โลภะเจตสิกที่มีความยินดีพอใจ เพลินอยู่ในอารมณ์ ๖ ย่อมละความปรารถนาหรือความยินดีในภพต่างๆ

๘. เพราะตัณหา มี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ได้แก่โลภะเจตสิกและทิวฐิเจตสิกที่มี ความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ ๖ ย่อมละความยึดถือในอารมณ์มีความเห็นผิด เป็นต้น

^{๑๑๐} อาจารย์แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท., ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

๘. เพราะอุปาทานมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ได้แก่เจตนาเจตสิกวิบากจิตกับกัมมัชรูป มีความเกิดขึ้นของเบญจขันธ์ เป็นต้น ย่อมละความเห็นผิดที่เคยเข้าใจว่า เบญจขันธ์นั้นดับแล้วสูญหมด

๑๐. เพราะภพมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ คือความเกิดขึ้นในกำเนิด ๔ ย่อมละความเห็นผิด ที่เคยเข้าใจว่า การเกิดขึ้นของเบญจขันธ์นั้น เป็นความสุข

๑๑. เพราะชาติมี จึงเป็นปัจจัยให้มีรา และมรณะ คือความเสื่อมความแตกทำลายแห่งขันธ์ มรณะนั้น ได้แก่ความตาย ๔ อย่าง ย่อมละความเห็นผิดที่เคยเห็นว่า เบญจขันธ์นี้ เป็นของงามหรือเที่ยง เป็นต้น

องค์ธรรมของปฏิจสมุปาท หรือภวจักร เป็นปัจจัยที่เกี่ยวข้องกันอย่างไร โดยสังเขปคือ^{๑๑๑}

๑. อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร

ก). อวิชชาเป็นปัจจัยแก่ปุณฺณากิสังขาร ก็เพราะไม่รู้ตามความเป็นจริงในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ มีทุกข์ เป็นต้น ซึ่งความเกิดขึ้นของสังขารนั้น เป็นไปเพื่อทุกข์โดยอเนกประการที่แฝงอยู่ในวิบากของผลแห่งบุญ ทั้งนี้ก็เพราะอำนาจของอวิชชาปิดบังไว้ จึงทำให้เห็นไปว่า ถ้าหากเราได้บำเพ็ญกุศลอย่างนั้นๆ แล้วเราจะได้ไปเกิดในภพที่ดีๆ จะทำให้เราได้รับความสุขในมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติหรือพรหมสมบัติ(รูปพรหม)

เมื่ออวิชชาทำให้ไม่รู้ และมีความเข้าใจผิดเช่นนี้แล้ว ตัณหาจึงเกิดขึ้นทำให้มีความยินดีเพลิดเพลิน และปรารถนาในธรรมเหล่านั้น ก็ตั้งใจทำความเพียรกระทำกรรมอันมีทานและศีล และเจริญรูปาวจรกุศล เพื่อที่จะให้ได้รับผลคือวิบากอย่างนั้นๆเช่นนี้เรียกว่า เพราะอวิชชา จึงเป็นปัจจัยให้เกิดปุณฺณากิสังขารได้แก่ กามาวจรกุศล กับรูปาวจรกุศล ซึ่งมี ๒ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย กับอุปนิสสยปัจจัย

ข). อวิชชาเป็นปัจจัยแก่อปุณฺณากิสังขาร ก็เพราะความที่ไม่รู้ในโทษของอกุศลกรรมว่า เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นทุกข์ มีอกุศลวิบาก เป็นต้น ด้วยความมกมายเข้าใจว่า การทำอกุศลนั้น จะนำไปเพื่อความสุข จึงมีความตั้งใจเจตนาที่เป็นเหตุให้ปรากฏขึ้นแห่งอกุศลกรรม มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น ดังนี้เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดอปุณฺณากิสังขาร หรืออกุศลกรรม ซึ่งมีปัจจัยให้เกิด ๑๕ ปัจจัย ได้แก่ อารัมมณปัจจัย อธิปัตติปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย เป็นต้น

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน อาจารย์แนบ มหานิราชนันท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท., ๒๕๓๘), หน้า ๑๗๗.

ค).อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดอเนกขาทิสังขาร ก็เพราะไม่รู้ข้อปฏิบัติคือมรรคมืองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางดำเนินไปเพื่อให้ถึงพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่สุดแห่งทุกข์ จึงมีความยินดีเจตนา ประกอบกรรม คือทำความเพียรให้ข้อปฏิบัติเพื่อให้ได้อรุปรมาณ มีบำเพ็ญตบะ เป็นต้น ก็เพราะเข้าใจว่า อรูปพรหม เป็นความสุขที่มั่นคงแน่นอน เชื่อว่าการที่ไปเกิดเป็นอรูปพรหมนั้นคือ นิพพาน เป็นที่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ไม่มีการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อีกต่อไป ก็เพราะอวิชชาเฝ้าจึง ให้เกิดความเข้าใจผิด เช่นนั้น จึงเป็นปัจจัยให้ทำความเพียรเพื่อได้อรุปรมาณ ซึ่งเรียกว่า อเนกขาทิสังขาร และมีปัจจัยเดียว คืออุปนิสสยปัจจัย

๒.สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ^{๑๒}

ก).ปุญญาภิสังขาร คือเจตนาที่เป็นกามาวจรกุศล ๘ ดวง กับรูปาวจรกุศล ๕ ดวง รวม ๑๓ และเฉพาะกามาวจรกุศล ๘ ดวง เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณ ๑๖ ดวง คือ มหาวิบาก ๘ กับอเหตุกกุศลวิบาก ๘ ดวง

ส่วนรูปาวจรกุศล ๕ ดวง เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณ คือ รูปาวจรวิบาก ๕ ดวง เจตนาที่เป็นบุญ ๑๓ ดวงนี้ เป็นได้ทั้งปฏิสนธิ และปวัตติกาล

ข).อปุญญาภิสังขาร เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณ ๗ ดวง คืออเหตุกกุศลวิบาก ๗ ดวง ในวิบากวิญญาณที่เกิดจากอปุญญาภิสังขาร ๗ ดวงนี้เป็นได้ทั้งปฏิสนธิและปวัตติกาล

ค).อเนกขาทิสังขาร คือ เจตนาที่ประกอบในรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง เป็น ปัจจัยให้เกิดอรุปรวารวิบาก ๔ ดวง ซึ่งเป็นได้ทั้งปฏิสนธิและปวัตติกาลในอรุปรพรหม ๔ ภูมิ

สังขาร ๓ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณมี ๒ ปัจจัย คือ กรรมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

การที่สังขาร ๓ คือกรรม เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณนั้น ก็เพราะว่าสัตว์ทั้งหลาย ได้สั่งสมกรรมที่เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปฏิสนธิวิญญาณอีกด้วยอำนาจแห่งความมีดมนของ อวิชชาเป็นปัจจัยให้ทำกรรม โดยเป็นกุศลบ้างโดยเป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง ครั้นเมื่อถึงเวลาที่ สัตว์จะจุติ คือ ตายไปจากภพที่ตนได้อยู่ นั้น กรรมที่สัตว์ได้สั่งสมไว้แล้วเป็นกรรมภพ คือกรรมที่ จะนำไปสู่ปฏิสนธิในภพอื่นต่อไป พร้อมทั้งอำนาจของคณหานุสัย ซึ่งเปรียบประดุจยางเหนียวอยู่ใน พืช ที่สัตว์ยังละไม่ได้ ก็ตบแต่งอารมณ์ไปบังเกิดขึ้น เพื่อให้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของปฏิสนธิจิต ในเมื่อเวลาสัตว์ใกล้จะตาย

อุปมาดังเชือกที่สำหรับเป็นเครื่องเกาะเครื่องยึดของบุคคล ที่จะจับโหนดข้ามห้วยไป ฉะนั้น เพราะไม่สามารถจะข้ามห้วยน้ำไปได้โดยตัวเปล่า จิตของสัตว์ทั้งหลายก็ต้องอาศัยเป็นไปตามอารมณ์เช่นเดียวกัน เมื่อเหยียบถึงฝั่งโน้น ซึ่งเปรียบด้วยภพใหม่ขณะใด ปฏิสนธิจิตก็ตั้งขึ้นใน ขณะนั้น ก็ชื่อว่าสัตว์ได้ภพใหม่

^{๑๒} อาจารย์เนบ มหานิรันดร์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗๘.

เชือกเปรียบได้เหมือนกับอภรณ์ ผังข้างโน้นเปรียบได้กับภพใหม่กรรมซึ่งมีอวิชา เป็นปัจจัยนั้น เป็นผู้ตบแต่งไว้ให้ ตามแต่จะเลวหรือประณีตการผูกเชือกไว้กับต้นไม้เพื่อโหนดตัว นั้นได้แก่กิเลส ผู้เกาะหรือผู้โหนดเชือกไป ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ ดวง(คือกุศลวิบาก ๘ มหัคคตวิบาก ๕ อเหตุกอุเบกขาสันติธรรม ๒)แล้วแต่จะเป็นดวงใดดวงหนึ่ง

อภรณ์ในที่นี้ ได้แก่ กรรม กรรมนิमित คตินิมิต ที่ปรากฏตามทวารทั้ง ๖ ในเมื่อ สัตว์ใดจะตาย

๓. วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป^{๓๓}

เรื่องนี้แยกได้เป็น ๓ นัย คือวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว ๑ นัย และ วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว ๑ นัย กับวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๑ นัย

นามได้แก่ขันธ์ ๓ นัยคือ เวทนา สัญญา สังขาร ส่วนรูปได้แก่มหาภูตรูปกับ อุปาทายรูป

ก).อรุปรวิบากวิญญาณ ๔ ดวง เป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียวในอรุปรภูมิทั้ง ๔ โดย นามโอปปาติกกำเนิด

ข).ปัญจขณานกุศลที่เกี่ยวกับสัญญาวิราคะ ๑ ดวง เป็นปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว ในอสัญญาตตภาวภูมิ โดยรูปโอปปาติกกำเนิด

ค).ปฏิสนธิวิญญาณที่เหลืออีก ๑๕ เป็นปัจจัยแก่นามรูปใน ๒๖ ภูมิโดยกำเนิด ทั้ง ๔

๔. นามรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ^{๓๔}

ก).นาม (คือ เจตสิก ๕๒ หรือนามขันธ์ ๓ เป็นต้น) เป็นปัจจัยแก่นายตนะ อย่างเดียว คือ เป็นปัจจัยแก่รูปพรหมในปฏิสนธิกาล ๓ ปัจจัยมีสหชาติปัจจัย เป็นต้น ส่วนนาม ที่มีไชวีบาก เป็นปัจจัยแก่รูปพรหม ๖ ปัจจัยโดยไม่มีวิบากปัจจัย ส่วนนามที่เป็นวิบากใน ปัญจโวการภพ เป็นปัจจัยแก่นายตนะทั้งปฏิสนธิและปวัตติกาล มี ๓ ปัจจัย อย่างเดียวกันกับใน อรูปพรหม ส่วนนามที่ไม่มีไชวีบากเป็นปัจจัยแก่นายตนะที่ไม่มีไชวีบาก ๖ ปัจจัย โดยเว้นวิบาก ปัจจัย

อนึ่ง นามที่มีไชวีบาก และที่เป็นวิบาก ย่อมเป็นปัจจัยแก่อายตนะทั้ง ๕ มี จักขวยตนะ เป็นต้น มี ๔ ปัจจัย คือ ปังลาชาติปัจจัย เป็นต้น

ข).รูป(กัมมัชรูป)เป็นปัจจัยแก่อายตนะนั้น เฉพาะ หทัยรูปเป็นปัจจัยแก่นายตนะ ในปฏิสนธิและปวัตติกาล ๖ ปัจจัย มีนิสสยปัจจัย เป็นต้น

^{๓๓} อาจารย์แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๐.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน.

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่มนายตนะ ในปัญญาโวการภูมิทั้งในปฏิสนธิและ
 ปวัตติกาล ๔ ปัจจัย มีสหชาติปัจจัยเป็นต้น

ชีวิตรูป เป็นปัจจัยแก่อายตนะทั้ง ๕ มี ๓ ปัจจัย ได้แก่อตฺถิปัจจัยเป็นต้น ทั้งใน
 ปฏิสนธิและปวัตติกาล

อาหารรูป เป็นปัจจัยเฉพาะในปวัตติกาลแก่สัตว์ที่อาศัยกวางฬิงการาหาร

ปสาทรูป เป็นปัจจัยแก่มนายตนะ เฉพาะทวิปัญญาวิญญาณ มี ๖ ปัจจัย มีสหชาติ
 ปัจจัย เป็นต้น

ค).นามรูป เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๖ คือ นามซึ่งเป็นวิบาก กับหทัยรูปเป็นปัจจัย
 แก่มนายตนะในปัญญาโวการภพ เฉพาะในปฏิสนธิกาล ๗ ปัจจัย มีสหชาติปัจจัย เป็นต้น

อนึ่ง นามซึ่งเป็นวิบาก กับมหาภูตรูป เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ มี ๖ ปัจจัย คือ
 อินทรีย์ปัจจัย เป็นต้น ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

๕.อายตนะ ๖ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ^{๑๕}

คำว่า ผัสสะ หมายถึงเจตสิกกรรม ซึ่งมีหน้าที่ทำให้จิตกระทบกับอารมณ์ทั้ง ๖ ซึ่ง
 เป็นไปตามทวารทั้ง ๖ ซึ่งมีจักขุสัมผัสผัสสะเป็นต้น

เพราะอายตนะ ๖ มี จึงเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น หมายถึงอายตนะภายนอกรวมอยู่ด้วย
 คืออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกันเข้าแล้ว จึงเกิดผัสสะคือความถูกต้อง อารมณ์
 นั้นจึงเกิดขึ้น ฉะนั้น เมื่อผัสสะเกิดขึ้น จึงมีองค์ประชุม ๓ อย่างคือ อารมณ์ ทวาร และวิญญาณ
 องค์กรรมทั้ง ๓ นี้ จะมีพร้อมอยู่ในองค์ของผัสสะ

อายตนะ ๖ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๖ เฉพาะในกามภพที่มีอายตนะ ๖ ทั้งนี้ไม่
 กล่าวโดยพิสดาร ส่วนในรูปภพ ๑๕ ภูมิ ย่อมได้อายตนะ ๓ คือภายใน ๓ ภายนอก ๓ ย่อม
 เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๓ มีจักขุสัมผัสผัสสะเป็นต้น และในอรุภพ ๔ ภูมิ ได้เฉพาะมนายตนะเป็น
 ปัจจัยแก่มนสัมผัสผัสสะอย่างเดียว

อายตนะ ๖ ที่เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ถ้ากล่าวโดยส่วนรวมก็ได้ ๑๒ ปัจจัยมีสหชาติ
 ปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย เป็นต้น ถ้าจำแนกโดยเฉพาะส่วนของแต่ละอายตนะแล้ว อายตนะภายใน
 ๕ มีจักขวายตนะเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ มี ๖ ปัจจัย ได้แก่ นิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย เป็น
 ต้น และเฉพาะมนายตนะ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะคือมนสัมผัสผัสสะ มี ๕ ปัจจัย ได้แก่ สหชาติปัจจัย
 นิสสยปัจจัย เป็นต้น

^{๑๕} อาจารย์เนบ มหานิรันดร์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๑.

ส่วนอายตนะภายนอก คืออภรณ์ทั้ง ๕ มีรูปารมณฺ์ เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่ผัสสะทั้ง ๕ ได้แก่อัจจุสัผัสผัสสะ เป็นต้น มี ๔ ปัจจัย คือ อารมณฺ์ปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย เป็นต้น ส่วนธรรมายตนะเป็นปัจจัยแก่มนโสผัสผัสสะโดยอารมณฺ์ปัจจัยเท่านั้น

๖.ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา^{๑๖}

คำว่า เวทนา หมายถึงสภาวะธรรม ที่เกิดขึ้นเสวยอารมณ์ตามทวารที่ ๖ ตามที่ผัสสะได้กระทำให้กระทบถูกต้องกัน ทั้งนี้ เป็นการกล่าวโดยย่อ

ผัสสะที่เกิดในทวาร ๕ มีจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่เวทนาที่เกิดตามทวารทั้ง ๕ มี ๘ ปัจจัย ได้แก่ สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย เป็นต้น ในปัจจัยทั้ง ๘ นี้ หมายถึงผัสสะที่เกิดแก่ปัญจวิญญาณ และเป็นปัจจัยแก่เวทนาในปัญจวิญญาณนั่นเอง และผัสสะที่เกิดแก่ปัญจวิญญาณนี้ จะเป็นปัจจัยแก่เวทนาในสัมปฏิจฉันนะ หรือสันตிரณะ และตทาลัมภณะ โดยอุปนิสสยปัจจัยเดียวเท่านั้น

ส่วนผัสสะที่เกิดด้วยมโนทวาร ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาในที่นั้นๆ และผัสสะที่เกิดกับวิบากในปฏิสนธิ ภวังค์ จุตติ ในภุมิ ๓ ก็มีปัจจัยเหมือนกันและก็เป็นปัจจัยแก่วิบากที่เป็นตทาลัมภณะโดยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียวกันเท่านั้น

ตั้งแต่วิบากวิญญาณเป็นต้นมา จนถึงเวทนา เป็นธรรมที่นับเนื่องอยู่ในตอนของผลในปัจจุบัน

๗.เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา^{๑๗}

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เวทนาในที่นี้ ท่านหมายถึงเอาสุขเวทนาโดยเฉพาะ ส่วนเวทนานอกนั้น นับเข้าโดยปริยาย เพราะเมื่อกระทบอารมณ์อะไรแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้เกิดสุขเวทนา คือทำให้เกิดความสบายแก่จิตใจ ซึ่งเป็นธรรมชาติของสัตว์ที่มีกิเลสตัณหาก็ย่อมยินดีเพลิดเพลินและปรารถนาอยู่ในอารมณ์นั้น และเวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหาโดยอุปนิสสยปัจจัยเดียวเท่านั้น

ตัณหาในที่นี้ ถ้าจะกล่าวโดยย่อก็มี ๖ ที่เป็นไปตามทวารทั้ง ๖ และอภรณ์ทั้ง ๖ แต่อาการเป็นไปของตัณหาอันมี ๓ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ที่ว่าเวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา นั้น เป็นเฉพาะแก่ผู้มีกิเลส ส่วนผู้ที่สิ้นกิเลสอาสวะแล้ว เวทนาจึงไม่เป็นปัจจัยแก่ตัณหา

๘.ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน^{๑๘}

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒.

^{๑๗} อาจารย์แนบ มหานิราชนนท, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๓.

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน องค์ธรรมของอุปาทาน ได้แก่ โลภะและทิฏฐิ คือเมื่อความปรารถนาอันเกิดจากตัณหานั้นแรงขึ้น จิตใจก็เข้าเกาะติดยึดแน่นในอารมณ์ที่ชอบใจ และด้วยความเห็นผิดนั้นก็เกิดขึ้น เรียกว่าอุปาทาน ฉะนั้นตัณหาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

อารมณ์อันเป็นที่ยึดถือของอุปาทาน มี ๔ ประการคือ

- ก). กามอุปาทาน ได้แก่ยึดมั่นถือมั่นในกามารมณ์
- ข). ทิฏฐอุปาทาน ได้แก่ยึดถือว่ากรรมที่ทำนั้นไม่มีผล หรือชาติหน้าไม่มี สวรรค์ไม่มี
- ค). สัตถพตอุปาทาน ได้แก่ยึดถือข้อปฏิบัติที่ผิดอันมิใช่ทางพระนิพพาน ว่าเป็นทางพระนิพพาน
- ง). อัตตวาทุอุปาทาน ได้แก่ ความยึดถือว่ามีอัตตาตัวตนที่นอกไปจากเบญจขันธ์ หรือว่าเบญจขันธ์เป็นตน เป็นต้น

๕. อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ^{๑๗๕}

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยถึงมีภพ ภพในที่นี้มี ๒ อย่าง คือ ๑. กัมมภพ ๒. อุปปัตติภพ กัมมภพ ได้แก่ เจตนา ๒๕ ที่สัมปยุตกับอกุศล ๑๒ เป็นต้น ส่วนอุปปัตติภพได้แก่ภพทั้ง ๕ มี ปัญจโวการภพ เป็นต้น

คำว่า ภพ หมายความว่า เป็นเหตุก่อให้เกิดขึ้น หรือการเกิดขึ้น ฉะนั้นภพทั้ง ๒ นี้ จึงเกิดขึ้นจากอุปาทาน เพราะเมื่อมีความยึดมั่นอยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีเจตนาพยายามที่จะกระทำสิ่งนั้น เจตนาจึงสำเร็จเป็นกรรมขึ้นแล้วก็เป็นตัวก่อภพขึ้น อุปมาเหมือนกับผู้คิดอยากได้บ้าน ก็เขียนแปลนบ้านนั้นขึ้นตรงตามความต้องการของตน แล้วต่อมาก็สร้างบ้านนั้นตามแปลนที่ตนเขียน คือ เพราะอาศัยอุปาทาน ๔ นั้นเอง เป็นเหตุให้ทำกรรมต่างๆ โดยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เพราะอุปาทานมี จึงเป็นปัจจัยให้มีภพ คือ กัมมภพและอุปปัตติภพ

อุปาทานเป็นปัจจัยแก่เฉพาะกัมมภพมี ๓ ปัจจัย คือ สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย เป็นต้น ส่วนอุปาทานที่เป็นปัจจัยแก่อุปปัตติภพ ในกามภพ รูปภพและอรุภพ มีปัจจัยเดียว คือ อุปนิสสยปัจจัย

๑๐. ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ^{๑๗๖}

^{๑๗๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๗๖} อาจารย์แนบ มหานิราชนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท., ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๔.

^{๑๗๗} เรื่องเดียวกัน.

ภพในที่นี้ หมายถึงเฉพาะแต่กัมมภพเท่านั้น ไม่ใช่อุปปัตติภพ เพราะอุปปัตติภพก็เป็นไปกับชาติอยู่แล้ว และชาติจะมีได้ก็เพราะกัมมภพ ถ้ากัมมภพไม่มีแล้ว ชาติคือกำเนิด ๔ ก็มิได้

ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติมี ๒ ปัจจัย คือ อุปนิสสยปัจจัย กับกัมมปัจจัย

๑๑. ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะ^{๑๑๑}

เมื่อชาติมีขึ้นแล้ว ก็ต้องเป็นปัจจัยให้มีชราและมรณะ คือความแก่และความตายเป็นต้น ซึ่งทั้งนี้ก็เป็นที่ยุติกันอยู่แล้ว

ส่วนโสกะ ปรีทเวะ ทุกะ โทมนัสสะ เป็นต้นนั้น เป็นอนิสงส์หรือเป็นผลที่ได้มาจากชาติ ถ้าชาติความเกิดไม่มีแล้ว ธรรมดังกล่าวก็ไม่มีเช่นกัน เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า ดับชาติความเกิดเสียได้แล้ว ทุกข์ทั้งหลายก็เป็นอันดับหมดสิ้น

ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะ นั้น เป็นโดยอุปนิสสยปัจจัยเดียวเท่านั้น

วิญญะ คือ กิเลสวัฏ กัมมวัฏ และวิปากวัฏ นั้นจะดับลงทันทีก็เพราะความดับแห่งมูลทั้ง ๒ คือ อวิชชาซึ่งเป็นมูลต้น และตัณหาซึ่งเป็นมูลที่รับต่อมา โดยอาศัยตามนัยดังกล่าวแล้ว วิญญะทั้ง ๓ ของไตรภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ อันเป็นธรรมชาติที่ปราศจากเบื้องต้นและที่สุด ซึ่งหมุนเวียนอยู่เสมอทำให้สัตว์ทั้งหลายถูกเบียดเบียนที่ย่อมปรากฏ ความหมุนเวียนเป็นวิญญะดังนี้พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา เอรูปรนามเป็นกรรมฐาน รูรูปรนาม ก็คือรูปฏิจจสมุปบาท จนละมูละ คือ อวิชชาตัดหาได้จริงแล้ว ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้มี ชาติ ชราได้สิ้นแล้ว เหตุที่ความประชุมพร้อมแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง เมื่ออวิชชาดับสังขารก็ดับ เมื่อสังขารดับ วิญญานก็ดับ เมื่อวิญญานดับ นามรูปก็ดับ เมื่อนามรูปดับ อายุตนะก็ดับ เมื่ออายุตนะดับ ผัสสะก็ดับ เมื่อผัสสะดับ เวทนา ก็ดับ เมื่อเวทนาดับ ตัณหากับดับ เมื่อตัณหาดับ อุปาทานก็ดับ เมื่ออุปาทานดับ ภพก็ดับ เมื่อภพดับ ชาติก็ดับ เมื่อชาติดับ ชรามรณะก็ดับ เมื่อชรา มรณะดับแล้ว ไม่เกิดอีก ไม่ต้องเสรำโสกร้องให้ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ เป็นบรมสุขอย่างเยี่ยม

จากการศึกษาพบว่า การกำหนดรูปนามมีความเกี่ยวข้องกับอารมณ์ของวิปัสสนาทั้งในส่วนของขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องรู้จักรูปและนาม โดยอาศัยสติและสัมปชัญญะ พิเคราะห์ไปตามลักษณะและปฏิภริยาที่ปรากฏ รู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง คือรูปและนาม รู้ในขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และรู้ในปฏิจจสมุปบาทจนสามารถเพิกถอนความสำคัญผิดว่า

^{๑๑๑} เรื่องเดียวกัน.

เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาได้ ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมีความแปรปรวน เปลี่ยนแปลง เกิดดับ บังคับไม่ได้อยู่ตลอดเวลา ทุกสิ่งทุกอย่างมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในที่สุดเพิกถอนอวิชชา และตัดขาดตลอดจนบรรลุมรรคผลได้ในที่สุด

๔.๒ สภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

การปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ก็คือการทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในอาการก้าวไปข้างหน้า หรือว่าถอยมาข้างหลังเรารู้ เวลาจะเหลียวไปข้างซ้าย เหลียวไปข้างขวาก็รู้ ในการรู้แขนเข้ามา หรือว่าเหยียดแขนออกไป เรารู้ เวลาห่มจีวร ทรงผ้าสังฆาฏิ อุ้มบาตร เรารู้ และย่อมรู้พร้อมในการกิน ในการดื่ม ในการเคี้ยว ในการแต่ละลิ้น แล้วก็รู้พร้อมทั่วในขณะที่จะถ่ายอุจจาระและถ่ายปัสสาวะ ย่อมรู้ทั่วพร้อมในขณะที่เดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่ หลับอยู่ ตื่นอยู่ พุดอยู่ หรือว่าเป็นผู้นั่งอยู่ก็รู้ ไม่ว่าตนจะอยู่ในอิริยาบถใด ก็ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ

ในนิเทศของรูปนาม ชื่อว่ารูป เพราะเป็นสิ่งที่ประกาศสภาพของตน^{๗๒}, สิ่งที่ต้องเสื่อมไป ทรุคโทรมไป^{๗๓} ชื่อว่านาม เพราะเป็นสภาวะตั้งชื่อ(ของตน), สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ และสภาวะยัง(อารมณ์และธรรมอันไม่มีโทษ)ให้น้อมลงในตน^{๗๔}

สภาวะของรูป นามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ(อิริยบถย่อย) คือการก้าว การถอย , การแล การเหลียว, การเหยียด การรู้, การนุ่ง การห่ม, การฉัน การดื่ม, การถ่ายอุจจาระ การถ่ายปัสสาวะ, และการเดินเป็นต้นนี้ อาการที่ปรากฏทางกายทั้งหมด เช่นอาการก้าว การถอย และการเดินเป็นต้นจัดเป็นรูป สภาวะที่เข้าไปรับรู้อาการก้าว ถอย และเดินเป็นต้นนั้นๆ เรียกว่า นาม เมื่อผู้ปฏิบัติพยายามปฏิบัติอย่างจดจ่อและต่อเนื่องในทุกๆอิริยาบถแล้วก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติได้รู้ สภาวะของรูปและนามได้ตามสภาพความเป็นจริงที่ปรากฏตามลำดับของวิปัสสนาญาณ ทำให้ผู้

^{๗๒} วิเคราะห์ว่า รูปเปติ ปกาเสติ อคฺตโน สภาวนฺติ รูปิ แปลว่าสิ่งที่ประกาศสภาพของตน, ดูรายละเอียดใน พระธรรมกถึกวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต) รวบรวมแปล, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๕๖๒.

^{๗๓} วิเคราะห์ว่า รูปฺปติ วิการมาปชฺชติติ รูปิ แปลว่าสิ่งที่ต้องเสื่อมไป, ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน.

^{๗๔} วิเคราะห์ว่า นามิ กโรตฺติติ นามิ สภาเวตฺถชฺชือ(ของตน), อารมฺมณานิมุขํ นมตฺติติ นามิ สภาเวตฺถชฺชือ, นามนฺตฺติติ นามิ สภาเวตฺถชฺชืออารมฺมณฺและธรรมอันไม่มีโทษให้น้อมลงในตน, ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์ ญาณ พระคันธสารากิจส์ แปลและอธิบาย, อัญญาสาธิต, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๐๕.

ปฏิบัติเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นของรูปนามนั้นล้วนตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และเสื่อมสิ้นไป

๑ ลักษณะที่จิตตะของรูปและนาม

ลักษณะที่จิตตะของรูป^{๑๘๕}

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน ของรูป

๑. รูปปนลกฺขณํ	มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ
๒. วิภินทรสํ	มีการแยกออกจากกันได้เป็นกิจ
๓. อพฺยาคตปจฺจุปปุฏฐาน	มีความเป็นอภัยกตธรรมหรือมีความไม่รู้
อารมณ์เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิต
ทั้งหลาย
๔. วิญฺญาณปทฺถุจฺจํ	มีวิญฺญาณเป็นเหตุไกล้

ลักษณะที่จิตตะของนาม

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน ของนาม

๑. นมลกฺขณํ	มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ
๒. สมฺปโยคฺรสํ	มีการประกอบกับวิญฺญาณ และประกอบ
กันเองโดยอาการที่เป็นเอกุปปาตตาเป็นต้น
เป็นกิจ
๓. อวินิฟูโภคปจฺจุปปุฏฐาน	มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอาการปรากฏใน
ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
๔. วิญฺญาณปทฺถุจฺจํ	มีวิญฺญาณเป็นเหตุไกล้

๒ ลักษณะที่มีอยู่จริงของรูปนาม^{๑๘๖}

^{๑๘๕} พระสังฆมมโชติกะ ชัมมาจาริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปปาตททีปนี และ ปัจจัย ๒๔** โดยย่อ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๕๖.

^{๑๘๖} พระโสภณมหาเถระ รจนา จำรูญ ธรรมดา แปล, **วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา**, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๓.

บุคคลผู้ที่เห็นรูปารมณด้วยตา ย่อมรู้ว่าตนเองได้เห็นรูป และย่อมรู้ว่ารูปที่ตนเห็นนั้น มีอยู่จริง ก็รูปที่รู้ได้เช่นนี้นั้น มิใช่ไม่มีอยู่จริง เหมือนกับของมายากลที่ถูกเสกเป็นเงินเป็นทอง หรือเหมือนกับพยับแดดที่มีลักษณะปรากฏให้เห็นเหมือนน้ำ ซึ่งเป็นสถานะที่ไม่ได้มีอยู่จริง แต่รูป หรือรูปารมณที่บุคคลเห็นได้ด้วยตานี้ เป็นสถานะที่เป็นจริงตามที่บุคคลนั้นรู้นั้นเอง สาเหตุที่เป็น เช่นนั้น เพราะว่าหากไม่มีอามณที่พึงเห็นได้ การเห็นหรือที่พระอภิธรรมเรียกว่า จักขุวิญญาณ ก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้นั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปหรือรูปารมณที่บุคคลเห็นได้ด้วยตานี้ ท่านจึงเรียกว่าภูตัตถะ กล่าวคือสถานะที่ปรากฏจริง หรือสัจจิกัตถะ “สถานะที่มีอยู่จริง”

อนึ่ง สัจจิกัตถะนี้ บ้างครั้งเรียกว่าปรมัตถะ กล่าวคือสถานะที่ประเสริฐคือ มีอยู่โดย ไม่คิดเพี้ยน หลังจากที่บุคคลนั้นเห็นแล้ว ความตรึกนึกคิดวินิจฉัย โดยอาศัยมโนทวาร เพื่อให้เกิด การจินตนาการเห็นเป็นรูปร่างลักษณะต่าง ๆ นานา ก็จะเกิดขึ้นทำให้บุคคลเห็นสิ่งที่มีทรวดทรง ลักษณะยาว ทรวดทรงลักษณะสั้น ทรวดทรงลักษณะกลม แบน สีเหลือง เห็นเป็นหญิง เห็นเป็น ชาย เห็นเป็นใบหน้า เห็นเป็นมือ เท้าเป็นต้น ก็ลักษณะการจินตนาการตรึกนึกคิดเรื่องนี้นั้น เนื่องจากตรึกนึกคิดในอามณที่ตนไม่เคยเห็นมาก่อน หรือไม่เคยได้กำหนดมาก่อน จึงทำให้มีความปรากฏอยู่อย่างเนิ่นช้า ส่วนอามณวัตถุที่ตนเคยเห็นเคยกำหนดมาแล้วนั้นไม่จำเป็นต้องคิด โดยใช้เวลาอันยาวนาน ดังนั้น ลักษณะการคิดในอามณที่เคยประสบมาแล้วจึงไม่ค่อยปรากฏชัด เมื่อไม่ ปรากฏชัด โยคีทั้งหลายจึงคิดว่า เราเห็นแต่เฉพาะทรวดทรงลักษณะนั้น ก็การคิดเช่นนั้น เนื่องจากยังเป็นปุถุชนคนสามัญที่ไม่รู้ความแตกต่างระหว่างจิตข้างหน้าและจิตหลังเท่านั้นเอง นี้ถือว่าเป็นธรรมชาติของปุถุชน ดังนั้นในคัมภีร์มุลฎีกา ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

จักขุวิญญาณสุส หิ รูปเป อภินิปาตมคฺคํ กิจจํ, น อธิปายสทฺทฺทโน จลนวิการสุส คคณํ, จิตตสุส ปน ลหุปริวตฺตาย จักขุวิญญาณวิธิยา อนนฺตรํ มโนวิญญาณณ วิญญาตมปิ จลนํ จกฺขุณา ทิฏฺฐิํ วิย มลฺลนฺตํ อวิเสสวิทฺทโน.^{๑๘๗}

การมุ่งเข้าไปในรูปารมณหรือการแต่สักว่าเห็นรูปารมณนั้น เป็นกิจหรือหน้าที่ของ จักขุวิญญาณ ซึ่งเป็นกิจทำหน้าที่การเห็น การถือเอากล่าวคือการรู้อาการเคลื่อนไหวพิเศษพร้อม กับความประสงค์นั้น มิใช่กิจของจักขุวิญญาณแต่อย่างใด แต่จะอย่างไรก็ตาม ปุถุชนคนสามัญ ทั่วไปผู้ซึ่งไม่รู้ความแตกต่างระหว่างจิตข้างหน้าและจิตข้างหลังย่อมสำคัญผิดคิดถึงอาการที่

^{๑๘๗} มุลฎีกา (บาลี) ๑/๑๒

เคลื่อนไหวซึ่งสามารถรู้ได้แม้ด้วยมโนวิญญาณในระหว่างของวิจิตรที่เป็นจักขุวิญญาณวิถีนั่นว่า เป็นเหมือนกับอารมณ์ที่ตนได้เคยเห็นด้วยตา^{๑๔๔}

ในขณะที่เห็นการเคลื่อนไหวมือเท้าเป็นต้น จิตที่เห็นนั้นจะเห็นเฉพาะรูปารมณ์เท่านั้น ไม่ได้รับรู้ว่า เป็นมือเป็นการเคลื่อนไหวแต่อย่างใด แต่ถึงกระนั้นเนื่องจากว่าสภาวะจิตเป็นธรรมที่มีความเร็วอย่างมาก เพราะฉะนั้น หลังจากที่จิตเห็นกล่าวคือจักขุวิญญาณได้เกิดขึ้นแล้วนั้น บุคคลคนสามัญย่อมไม่สามารถที่จะแยกแยะได้ว่าจิตที่เกิดขึ้นก่อนกับจิตที่เกิดขึ้นหลังเป็นอย่างไร พวกเขาจะคิดว่าสิ่งที่พวกเขาเห็นกล่าวคือการเคลื่อนไหวนั้น ซึ่งการรับรู้ด้วยความคิด เป็นการเห็นด้วยตา เช่นกัน แต่สำหรับผู้ที่ได้ฝึกฝนวิปัสสนาอย่างช้าของย่อมสามารถตัดสินใจด้วยญาณปัญญาของตนเองว่า จิตที่เห็นเป็นอีกสภาวะหนึ่ง จิตที่รู้ว่า “นี่คือมือ” ก็เป็นอีกสภาวะหนึ่ง จิตที่รู้ว่า “นี่คือการเคลื่อนไหว” ก็เป็นอีกสภาวะหนึ่งนั้นเทียว

แต่อย่างก็ไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ เพื่อให้บุคคลธรรมดาทั่วไปพอที่จะจำได้และมีความเชื่อมั่นและเชื่อถือ จึงจะขอยกตัวอย่างมาแสดงพอเป็นแนวทาง ดังนี้ อุปมาเหมือนกับว่า ในยามค่ำคืน บุคคลเอาดวงไฟมาแกว่งเป็นวงกลม คนที่ดูก็จะเห็นท่อนที่มีดวงไฟนั้นว่าเป็นการเห็นไปวงกลม ยิ่งถ้าแสดงด้วยรูปแบบต่าง ๆ เช่น รูปแบบที่ยาว ๆ รูปแบบสามเหลี่ยม คนที่ดูอยู่ก็จะเห็นเป็นดวงไฟยาว หรือดวงไฟสามเหลี่ยม ดังนั้นเป็นต้น แต่ความเป็นจริงแล้ว รูปพื้นฐานของดวงไฟที่เป็นเป็นวงล้อมีสถฐานที่เป็นวงกลมนั้นมิได้มีอยู่ ในขณะที่เดียวกัน บุคคลไม่สามารถที่จะเห็นทรวงทรงสัณฐานเหล่านั้นในขณะที่เดียวกันได้ แต่เนื่องจากว่ารูปสีแดงๆของดวงไฟนั้นมีอยู่กระจายไปทั่วทุกที่ที่แกว่ง เพราะฉะนั้น จำทำให้บุคคลมองเห็นเป็นลำดับไม่ขาดสายตลอดระยะเวลาที่แกว่งนั้น รูปทรงสัณฐานนั้น ๆ ย่อมปรากฏในจิตทั้งหลายที่เกิดขึ้นหลัง ๆ ซึ่งประมวลเอาการเห็นที่หลากหลายนั้นมาตรึงนึกคิดให้เป็นสิ่งเดียวกันนี้เป็นตัวอย่างอุปมาอุปไมย ที่มีมาในคำภีร์โดยตรง

อีกนัยหนึ่ง อุปมาเหมือนคนที่อ่านหนังสือไม่ค่อยจะเป็น เมื่อเห็นตัวหนังสือต่างๆก็จะนำมาตรึงนึกคิด ใช้เวลาพอสมควร จึงจะสามารถอ่านที่ละพยางค์ ทีละบท ทีละตอนได้ ซึ่งกว่าจะอ่านได้ต้องใช้เวลานานมาก บุคคลที่อ่านหนังสือยังไม่คล่องนั้น เนื่องจากต้องใช้เวลาคิดอยู่นาน ความคิดนั้นจึงจะปรากฏชัด แต่สำหรับผู้ที่ย่านหนังสือคล่องแล้ว การหยุดคิดก็จะไม่ค่อย

^{๑๔๔} พระโศภณมหาเถระ รัชกาลที่ ๑๖ จักรพรรดิ ธรรมคาแปล, วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า

ปรากฏ ก็จะเป็นไปอย่างรวดเร็ว แค่เหลือบตาเห็น ก็สามารถอ่านหนังสือได้ แต่ลักษณะความคิดที่เร็วนั้นเป็นสิ่งที่มือนั้นเพียวแต่เนื่องจากเร็วมากจึงไม่สามารถปรากฏ ฉันทใดก็ฉันทนั้น^{๘๘}

ลักษณะการเห็นและการนำมาตรีนึกคิดในวัตถุอารมณ์ที่ตนยังไม่เคยเห็น ก็ย่อมมีการปรากฏที่นานและชัดเจนกว่าอารมณ์ที่ตนเคยเห็นมาก่อน ซึ่งใช้เวลาไม่มากในการตรีนึกคิดแล้วรู้อารมณ์นั้น จึงทำให้การตรีนึกคิดไม่ค่อยปรากฏ ดังนั้น เพียงแต่ได้เห็น เราก็จะสามารถแยกแยะออกได้ว่า นี่คือหญิง นี่คือชาย ก็เนื่องจากว่าเราเคยเห็นอารมณ์เหล่านี้มาก่อนแล้วเราก็จะคิดว่านั้นคือหญิงนั้นคือชายเป็นต้นไป ในขณะที่เดียวกัน ถึงแม้ว่าจะไม่ว่าจะปรากฏ แต่ลักษณะการคิดที่เป็นไปอย่างรวดเร็วหลังจากการเห็นนั้นย่อมมีอยู่แน่นอน ด้วยความคิดหรือการจินตนาการเอานั่นแหละจึงทำให้บุคคลตัดสินใจลงไปว่านี่คือหญิง นี่คือชาย ดังนั้น เป็นต้น ด้วยการที่ไม่สามารถรู้ได้ในขณะที่เห็นอยู่ แต่สามารถรู้เห็นได้หลังจากยึดติดคิดเอาอารมณ์นั้นมาพิจารณาแล้ว สภาวะที่เรียกว่าหญิงชายนั้นจึงเปลี่ยนไป จึงมิใช่ลักษณะ เหมือนดวงไฟที่เป็นวงกลมในขณะที่บุคคลแวงก็เป็นสภาวะที่ไม่ได้มีปรากฏอยู่อย่างแท้จริง ดังนั้น จึงไม่ได้ชื่อว่าภูตตะหรือสัจจิกตะและปรหมัตตะ เป็นแค่เพียงสมมุติบัญญัติเท่านั้น เพราะเป็นเพียงสิ่งที่สามารถสมมุติชื่อไว้โดยประการต่างๆหรือทำเป็นเพียงเครื่องหมายสัญลักษณ์ไว้โดยประการต่างๆได้เท่านั้น

บัญญัติธรรมนี้ไม่มีปรากฏอย่างแท้จริง ซึ่งลักษณะความไม่ปรากฏแห่งบัญญัติดังกล่าว หากพิจารณาแล้ว ก็สามารถจะรู้ได้ ซึ่งลักษณะการพิจารณารู้นั้น ฟังทราบดังนี้ หากเราจะถอนเอาวรรณรูปทุกอย่างที่เราเห็นได้ออกจากทััพพะตัวตนที่เห็นว่าเป็นหญิงเป็นชายนั้น เป็นต้นที่จะสามารถเห็นได้ เพราะฉะนั้น สภาพที่เห็นได้จึงเป็นเพียงแค่วรรณรูปหรือสีสันเท่านั้นไม่ใช่หญิงหรือชายหรืออื่นๆเราจะเห็นได้เฉพาะกลุ่มวรรณรูปเท่านั้น ส่วนหญิงชายเป็นต้นเราไม่สามารถจะเห็นได้ สมมุติบัญญัติคือหญิงชายที่เราได้เห็นมานั้น ฟังทราบว่าไม่มีปรากฏอยู่จริงตามที่ว่าเราคิดว่าเราเห็นหรือ เกี่ยวกับกรณีนี้แม้ว่าจะไม่สามารถเห็นหญิงชายนั้นได้ แต่ก็อาจจะมีการทักท้วงได้ว่าหญิงชายที่เราสามารถเห็นได้ สัมผัสนั้นได้มีอยู่ ก็สภาวะที่เราสามารถกระทบสัมผัสได้นั้นยังไม่ใช่หญิงไม่ใช่ชาย เป็นเพียงโณฐัพพรูปที่กระทบกับสัมผัสได้เหมือนกับวรรณรูปที่สามารถเห็นได้เท่านั้นเอง บุคคลสามารถสัมผัสโณฐัพพรูปนั้นเท่านั้น ไม่สามารถที่จะสัมผัสตัวสตรีบุรุษหรือหญิงชายนั้นได้เลย^{๘๙}

^{๘๘} พระโสภณมหาเถระ รัชกาลที่ ๑๐ จารุญ ธรรมคาแปล, วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๑๓๕.

^{๘๙} พระโสภณมหาเถระ รัชกาลที่ ๑๐ จารุญ ธรรมคาแปล, วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๑๓๖.

สาเหตุที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะว่า หากเราจะนำเอาโศกพิภพรูปทั้งหมดที่สามารถกระทบสัมผัสได้ออกทั้งหมดแล้วก็จะไม่เหลือรูปหญิงหรือชายที่สามารถให้กระทบสัมผัส ได้เลย ดังนั้น หญิงชายเป็นต้นจึงเป็นเพียงบัญญัติ ไม่สามารถมีอยู่จริง ไม่ปรากฏ โดยปรมัตถ์อย่างแท้จริง จึงได้ชื่อว่า อภิปัตถธรรม และอสังกัจจัตถธรรม เท่านั้น หมายความว่า ชายหญิงเป็นต้นเหล่านั้นก็เป็นเพียงสภาวะธรรมที่ยังไม่ใช่ของจริง ยังไม่ใช่ของแท้ตามที่ปุถุชนตรึกนึกคิดเอาเองว่า “เราได้เห็นหญิง เราได้เห็นชาย เราได้กระทบสัมผัสหญิง เราได้กระทบสัมผัสชาย” เมื่อหญิงชายเป็นต้นเหล่านี้เป็น อสังกัจจัตถธรรมจึงมิได้เป็นปรมัตถ์ แต่เป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ เรียกว่า อปรมัตถธรรม หมายความว่า เป็นธรรมที่ไม่ใช่ปรมัตถ์นั่นเอง

แม้แต่ความใสแห่งจักขุที่เรียกว่าจักขุปสาขานี้ ก็เป็นสิ่งที่มิได้อยู่จริงเป็นสภาวะที่มีอยู่จริง เพราะนั้น ในความใสแห่งดวงตาหรือจักขุนั้นจึงก่อให้เกิดการเห็น เนื่องจากมีรูปารมณฺ์ปรากฏในความใสของจักขุนั้นนั่นเอง หากไม่มีจักขุปสาขหรือความใสแห่งจักขุอยู่ รูปสีสันทก็จะไม่สามารถปรากฏได้ การเห็นก็จะไม่เกิดขึ้น อุปมาเหมือนกับว่า บนกระจกที่ใสสะอาดนั้น บุคคลสามารถเห็นรูปหรือเงาที่ปรากฏในกระจกที่ใสสะอาดนั้นได้ แต่ถ้ากระจกไม่ใสสะอาด รูปเงาก็จะไม่สามารถปรากฏที่กระจกนั้นได้ บุคคลก็ไม่สามารถที่จะเห็นรูปเงาบนกระจกนั้น

ดังนั้นจักขุปสาขารูปที่บุคคลนึกคิดว่า เป็นรูปจักขุที่ใสสามารถก่อให้เกิดการเห็นได้นั้นเป็นสิ่งที่มิได้อยู่จริง เรียกว่า เป็นภุตตถธรรม เป็นสังกัจจัตถธรรม และเป็นปรมัตถธรรมโดยแท้ แม้แต่การเห็นก็เป็นสภาวะที่มีอยู่จริง เพราะมีอยู่นั่นเอง จึงทำให้บุคคลสามารถรับรู้สีสันทวรรณต่างๆได้ แต่ถ้าไม่มีอยู่จริงก็ไม่สามารถจะรู้ว่า ได้เห็นอะไร พุคอะไรก็ไม่ได้ ดังนั้น สภาวะที่เห็นที่เรียกว่าจักขุวิญญาณนั้น จึงเป็นภุตตถธรรม สังกัจจัตถธรรมและปรมัตถธรรม แม้ในกรณีศัพท์รูปกล่าวคือเสียงที่บุคคลสามารถได้ยิน และโศตปสาขคือความใสที่โศตอันเป็นเครื่องรับสัททวารมณฺ์ กล่าวถึงการได้ยินกล่าวคือโศตวิญญาณเป็นต้น ก็เป็นสิ่งที่อยู่จริงตามที่เรานึกคิดและรู้ ดังนั้น สภาวะเหล่านี้พึงทราบว่าเป็นภุตตถธรรม สังกัจจัตถธรรมและปรมัตถธรรม

๓ ลักษณะปรากฏของรูปนาม^{๕๑}

รูปและนามทั้งหลายย่อมปรากฏชัดเจนในขณะที่เห็น เช่น รูปตาที่ใสที่เรียกว่า จักขุปสาขารูป วรรณรูปที่บุคคลสามารถเห็นได้ที่เรียกว่ารูปารมณฺ์ จิตที่ทำหน้าที่เห็นที่เรียกว่าจักขุ

^{๕๑} พระโสภณมหาเถระ รัชกาลที่ ๑๖ จักรพรรดิ ธรรมคาแปล, วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า

วิญญานและจิตในวิถีเดียวกันแห่งจักขุวิญญานนั้นทั้งหลาย รวมถึงเจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้งหลายเหล่านั้น ก็จะปรากฏเกิดขึ้นอย่างประจักษ์แจ้งในขณะที่บุคคลเห็นรูปารมณ์ ถึงกระนั้น ในบรรดารูป นามที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่เห็นรูปารมณ์นั้นก็จะปรากฏเฉพาะรูปใดรูปหนึ่งที่มีสภาวะลักษณะเป็นต้นอย่างชัดเจน อนึ่ง การที่กล่าวว่า สิ่งที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันนั้น หมายถึง จิต ๓๘ ดวงเหล่านี้ คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง, สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง, สันติริณจิต ๓ ดวง, ไวกุฐันจิต ๑ ดวง, กามกุศลชวณะ ๘ ดวง, อกุศลชวณะ ๑๒ ดวง, และตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง, ซึ่งจิตเหล่านี้ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุทวาร ซึ่งถ้าเป็นการนับด้วยวิธีแบบอัครกิตติคณนัย กล่าวคือนัยที่ไม่นับเอาสิ่งที่นับไปแล้วคือไม่นับซ้ำ ก็จะได้จิตทั้งหมด ๓๕ ดวงเท่านั้น นี่คือนัยตัวอย่างของการปรากฏรูป นามในขณะที่เห็นอาการเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆ แม้ในขณะที่ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรสเป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ จิตต่างๆที่เกิดขึ้นนั้นสามารถเปรียบเทียบได้ในขณะที่จักขุวิญญานเกิดขึ้นนั่นเอง

ในขณะที่บุคคลได้ยินอยู่นั้น รูปนามทั้งหลาย เช่น โสตปสาทรูป สัททรูป ที่เป็นอารมณ์หรือที่เรียกว่าสัททารมณ์โสตวิญญานกล่าวคือจิตที่ได้ยินและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับโสตวิญญานนั้น ก็จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้ยินเสียง

รูปนามทั้งหลาย เช่น ฆานปสาทรูป คันธารมณ์หรือคันธรูป ฆานวิญญานที่เป็นจิตที่ได้กลิ่น รวมถึงเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกัน ย่อมปรากฏขึ้นในขณะที่บุคคลได้กลิ่นหรือได้ดมกลิ่น

รูปนามทั้งหลาย เช่น ชิวหาปสาทรูป รสอารมณ์ ชิวหาวิญญานที่เป็นจิตที่ลิ้มรส รวมทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับชิวหาวิญญานนั้น ก็จะเกิดปรากฏชัดในขณะที่บุคคลกินหรือลิ้มรสอาหารอยู่

รูปนามทั้งหลาย เช่น กายปสาทรูป โภกฐัพพารมณ์ ซึ่งได้แก่ ปฐวีรูปที่มีทั้งหยาบหรืออ่อนนุ่ม เตโชรูปที่เป็นทั้งอ่อนทั้งนุ่ม วาโยรูปที่เห็นรูปเคลื่อนไหว และกายวิญญานซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่กระทบสัมผัส รวมถึงจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นภายในเดียวกันวิถีเดียวกันกับกายวิญญาน ก็จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้สัมผัสทางกาย^{๑๕๒}

^{๑๕๒} พระโสภณมหาเถระ รจนา จำรูญ ธรรมคา แปล, *วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา*, หน้า

ในขณะที่บุรุษและสตรีทั้งหลายเกิดจิตสำคัญว่าตนเป็นหญิงเป็นชาย อิตถิภาวรูป ซึ่งเป็นรูปที่เป็นเชื้อให้เกิดความเป็นหญิง ปุมภาวรูปซึ่งเป็นรูปที่เป็นเชื้อให้เกิดเป็นชายนั่นเอง ส่วนในขณะที่บุคคลกลืนน้ำลาย กี้ติ หลังน้ำตาหรือน้ำมูกไหลเป็นต้น กี้ติ อาโปธาตุซึ่งทำหน้าที่ไหลเอิบอาบ ก็ปรากฏชัดในขณะนั้นๆ

ในขณะที่ความตริกนึกคิดหรือทำการกำหนดพิจารณาอยู่นั้น จิตที่ทำหน้าที่คิดหรือจิตที่ทำการกำหนดพร้อมทั้งหัวใจหรือหทัยวัตถุอันเป็นที่อาศัยของจิตนั้น ก็ปรากฏชัดเจนในขณะนั้น หนึ่ง คำว่า จิตที่คิดนั้น หมายถึง จิต ๒๐ ดวง ที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันซึ่งประกอบด้วยมโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง, กามกุศลจิต ๘ ดวง, อกุศลจิตรวม ๓๒ ดวง, ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง, รวมทั้งหมด ๓๒ ดวงด้วยกัน ส่วนจิตที่ทำการกำหนดนั้นมี ๒๐ ดวง ซึ่งประกอบด้วยมโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง, มหากุศลชวณจิต ๘ ดวง, ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง, รวมทั้งหมด ๒๐ ดวง

ในเวลาที่ผู้ปฏิบัติธรรมกินดื่มแล้วเกิดผละกำลังขึ้น และในเวลาที่ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ได้กินดื่ม ผละกำลังถดถอยลงนั้น โอรูปซึ่งเรียกว่าอาหารอันมีลักษณะที่เป็นสารของอาหารนั้นก็จะปรากฏชัดเจน ส่วนในเวลาทั้งที่รูปทั้งหลายกล่าวคือปสาทรูป ภาวรูป และหทยรูปปรากฏเกิดขึ้นโดยไม่ขาดสายนั้น ฟังทราบว่า ชีวิตรูปกล่าวคือรูปชีวิตซึ่งเป็นภาวะที่ทำให้รูปทั้งหลายเหล่านั้นไม่มีการหมดผละกำลังหรือไม่เสื่อมโทรม ไม่เหี่ยวช่น ก็จะปรากฏชัดในขณะนั้นเอง หนึ่ง ตามที่แสดงมานี้ชี้ให้เห็นว่า ในบรรดาสภาวะธรรมที่ปรากฏโดยประจักษ์แจ้งในขณะนั้นๆ ฟังทราบว่า สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดเจนที่สุดเท่านั้นจะปรากฏเกิดขึ้นโดยความเป็นประธานหลัก^{๕๓}

๔.๒.๔ การปรากฏของรูปและนาม^{๕๔}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าววว่า

เอวํ สุวิสุทธิรูปปริคคหสฺส ปนสฺส อรูปชมฺมา ตีหิ อากาเรหิ อุปภูจฺหนฺติ
ผลฺสฺสวเสน วา เวทนาวเสน วา วิญญาณวเสน วา.^{๕๕}

“หนึ่ง เมื่อนักปฏิบัตินั้นกำหนดรู้รูปอย่างชัดเจนเช่นนี้ นามธรรมย่อมปรากฏด้วยอาการ ๓ ประการโดยความเป็นผัสสะ เวทนา หรือวิญญาณ”

^{๕๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาต) ปรินายก ธรรมคณาธิบดี, วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติ
วิปัสสนา หน้า ๑๖๑-๑๖๓.

^{๕๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาต) ปรินายก, พระคันถสภาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย
เล่ม ๑, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๑๘.

^{๕๕} อ้างในเรื่องเดียวกัน.

นักปฏิบัติผู้ที่ตามรู้รูปธรรมอย่างชัดเจนจนกระทั่งหยั่งเห็นลักษณะพิเศษของรูปธรรมแล้ว นามธรรมที่เกิดทางจักขุทวารเป็นต้นย่อมปรากฏชัดแก่เขาโดยผัสสะบ้าง เวทนาบ้าง วิญญาณจิตบ้าง เช่น เมื่อนักปฏิบัติได้รับรู้สภาวะแข็งหรืออ่อนของปลิววิธาตุแล้ว ในบางขณะอาจรับรู้ผัสสะคือการกระทบกับความแข็งหรืออ่อน บางขณะอาจรับรู้เวทนาคือความรู้สึกสุขหรือทุกข์ บางขณะอาจรู้วิญญาณจิตที่รับรู้ความแข็งหรืออ่อน อย่างไรก็ตาม เมื่อรับรู้ผัสสะก็นับว่ารับรู้นามธรรมอื่น คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณอีกด้วย เพราะนามธรรมเหล่านี้เกิดพร้อมกันเหมือนมีเชือก ๕ เส้นผูกติดกัน เชือกเส้นหนึ่ง โผล่ขึ้นเหนือน้ำ อีก ๔ เส้นจมอยู่ในน้ำ เมื่อดึงเชือกที่อยู่เหนือน้ำมา เชือกเส้นอื่นก็ตามติดมาด้วย ฉะนั้น ผัสสะเหมือนเชือกที่อยู่เหนือน้ำ เวทนาเป็นต้นเหมือนเชือกที่อยู่ในน้ำ การดึงเชือกที่ปรากฏแล้วมีเชือกที่ไม่ปรากฏติดมาด้วย เหมือนการกำหนดผัสสะที่ปรากฏชัดแล้วนับว่าได้ตามรู้เวทนาเป็นต้นโดยอ้อม ดังสาธกกล่าวว่

เตนสฺส พุสนากาเรน สุปากฎภาเวน อุปฏฺฐานํ ทสฺเสติ. พสฺเส ปน อุปฏฺฐิตะยสฺมี อารมฺมเณ โส พสฺโส, ตสฺส อนุภวนลกฺขณาเวทนา, สลฺขานนล็กฺขณา สลฺลญา, อายุหนลกฺขณา เจตนา, วิชานนล็กฺขณํ วิญญาณนฺติ อิมปิ ปากฎา โหนฺติ.^{๕๖}

“พระอรรถกถาจารย์แสดงความประจักษ์ด้วยความปรากฏชัดโดยอาการกระทบของผัสสะนี้ ด้วยคำที่แสดงว่าผัสสะปรากฏชัด อย่างไรก็ตาม เมื่อผัสสะปรากฏชัด ผัสสะนั้นมิอยู่ในอารมณ์ใด เวทนาที่มีลักษณะเสวยอารมณ์นั้น สัญญาที่มีลักษณะหมายรู้ เจตนาที่มีลักษณะตั้งใจ และวิญญาณจิตที่มีลักษณะรับรู้ นามธรรมเหล่านี้ย่อมปรากฏ”

ยสฺส พสฺโส ปากฎา โหติ, โสปี “น เกวลํ พสฺโสว อุปฺปชฺชติ, เตน สทฺธิตเทวารมฺมณํ อนุภวามา เวทนาปี อุปฺปชฺชติ, สลฺขานนมา สลฺลญาปี เจตยมา เจตนาปี วิชานนมา วิญญาณมปิ อุปฺปชฺชติ”ติ พสฺสปลฺยจเมเกว ปริกคฺคฺหาติ.^{๕๗}

“ผัสสะปรากฏชัดแก่คนใด บุคคลนั้นย่อมกำหนดรู้ธรรมอื่นอันมีผัสสะเป็นลำดับที่ ๕ (เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ และผัสสะ) ว่าแม้เวทนานั้น สัญญาที่หมายรู้ เจตนาที่ตั้งใจ และวิญญาณที่รับรู้ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมผัสสะ”

อิทฺ ปน จกฺขุวิญญาณสมฺปยุตฺตา ตโย ขนฺธา. เต หิ จกฺขุวิญญาณเณ สหวิญญาตพฺพตฺตา จกฺขุวิญญาณวิญญาตพฺพตฺตา วุตฺตา.^{๕๘}

^{๕๖} อ้างในเรื่องเดียวกัน.

^{๕๗} อ้างในเชิงอรรถพระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, พระคัมภีร์สาราถวิงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๑๕.

^{๕๘} อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕-๒๒๐.

“ในพระสูตรนี้หมายถึงอักษร ๓ ที่เกิดร่วมกับจักขุวิญญาณ เพราะอักษรเหล่านี้เรียกว่า ธรรมที่พึงรับรู้ด้วยจักขุวิญญาณ เนื่องจากเป็นธรรมที่รับรู้ได้พร้อมกับจักขุวิญญาณ”

ติสฺโส เวทนาติ ผัสสาหาระ ตีหิ ปริญาหิ ปริญาเต ติสฺโส เวทนา ปริญา ตาว โหนฺติ ตมฺมุลกฺคตา ตํสมฺปยุตฺตคฺคา จ.^{๑๕๕}

พระดำรัสว่า ติสฺโส เวทนา (เวทนา ๓) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลกำหนดรู้ ผัสสาหารด้วยปริญา ๓ ก็เป็นอันกำหนดรู้เวทนา ๓ เพราะเวทนามีผัสสะนั้นเป็นเหตุเกิด และพร้อมเกิดกับผัสสะนั้น”

ปริญา ๓ ที่กล่าวถึงในที่นี้ คือ

๑. ญาตปริญา การหยั่งเห็นด้วยการกำหนดรู้สภาวะเป็นลักษณะพิเศษของรูปนาม หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจฉยปริคคหญาณ
๒. ตีรณปริญา การหยั่งเห็นด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ คือลักษณะทั่วไปที่เป็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หมายถึง สัมมสนญาณและอุทฺทพฺพญาณ
๓. ปหานปริญา การหยั่งเห็นด้วยการละนิจฺจสัญญาเป็นต้น หมายถึง วิปัสสนาญาณ ตั้งแต่กัณฺถญาณเป็นต้นไป

วิญาณสมฺมึ หิ ปริญาเต ตํ ปริญฺจตฺตเมว โหติ ตมฺมุลกฺคตา สหฺปฺปนฺนตฺตคฺคา

จ.^{๒๐๐}

เมื่อบุคคลกำหนดรู้วิญญาณแล้ว รูปนามนั้นก็เป็นอันกำหนดรู้โดยแท้ เพราะรูปนามมีวิญญาณนั้นเป็นมูลเหตุ และเกิดพร้อมกัน

๔.๒.๔ การตามรู้รูปและนามทีละอย่าง^{๒๐๑}

อนึ่ง นักปฏิบัติไม่อาจตามรู้รูปธรรมและนามธรรมพร้อมกันได้เพราะทั้งสองอย่างมีลักษณะต่างกัน กล่าวคือ รูปมีลักษณะไม่รับรู้อารมณ์ ส่วนนามมีลักษณะรับรู้อารมณ์ และจิตก็รับเอาอารมณ์อย่างเดียวในแต่ละขณะ ไม่อาจรับรู้เรื่องสองเรื่องในขณะเดียวกันได้ ดังมีสาธกว่า

รูปารุทฺทมานํ อจฺจนฺตวิทฺฐตาย เอกขมฺ อสมฺมสฺติทฺตพฺพคฺคา ตถา สมฺมสนฺตฺส จ อธิ
อนธิปฺเปตฺตา กาเลน รูปํ สมฺมสฺติทฺตพฺ. กาเลน อรูปฺนฺติ วุตฺตํ.^{๒๐๒}

^{๑๕๕} อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐.

^{๒๐๐} อ้างในเชิงอรรถพระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) วจนา, พระคันถสารากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๒๐.

^{๒๐๑} อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘-๑๖๐.

“พระอรธกถาจารย์กล่าวว่า ควรหยังเห็นรูปบางคราว ควรหยังเห็นนามในบางคราว เพราะไม่อาจหยังเห็นพร้อมกัน เนื่องจากรูปธรรมตรงกันข้ามกับนามธรรมโดยแท้ และไม่ประสงค์การหยังเห็นในเรื่องที่ต่างกัน”

สมถยานิกพึงกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดเมื่อออกจากฌานแล้ว อันได้แก่ นามธรรม คือฌานจิตอุปบาทในปัจจุบันนั้น, หทัยรูปอันเป็นที่ตั้งของจิต หรือรูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดจากจิต ส่วนวิปัสสนายานิกพึงกำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะนั้นๆ เพียงต่างกันที่สมถยานิกเป็นผู้บรรลุฌานแล้ว จึงกำหนดรู้ฌานเป็นต้นได้ แต่วิปัสสนายานิกมิได้บรรลุฌาน จึงกำหนดรูปนามในขณะที่เห็นเป็นต้น

ในขณะที่เห็นเป็นต้นนั้น วิปัสสนายานิกพึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะการเห็นซึ่งเป็นจิตและเจตสิก, รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และสิ่งที่พบเห็น แม้ในขณะที่ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส ก็มีนัยเดียวกันนี้ ส่วนในขณะที่จิตนึกคิด พึงรู้เท่าทันสภาวะจิตและเจตสิก, รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และรูปที่เกิดจากจิตที่คิดฟุ้งซ่าน โดยรับรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควรตั้งข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาว่า

เอกเทศเมวาติ สกอดตภาเว สงฺขारे อนวเสสโต ปริกฺคเหตุญฺจ สมฺมสติญฺจ
อสกฺโกนฺตํ อุตฺตโน อภินิหารสมฺมทาคตญฺจณฺณพฺลานุรูปํ เอกเทศเมว ปริกฺคเหตุวา สมฺมสนฺโต.^{๒๐๐}

คำว่า เอกเทศเมว (เพียงบางส่วน) มีความหมายว่า พระเถระกำหนดหยังเห็นบางส่วน ซึ่งตนไม่อาจกำหนดรู้และหยังเห็นสังขารธรรมในอรรถภาพของตนโดยสิ้นเชิง ตามกำลังและสติปัญญาที่ได้สั่งสมมา”

อสุสาสปสุสาเส ปริกฺคณฺหาติ รูปรฺมุขเน วิปสุสนํ อภินิวิสนฺโต, โย
“อสุสาสปสุสาสกมฺมิโก”ติ วุตฺโต. ฌานญฺกานิ ปริกฺคณฺหาติ อรุปรฺมุขเน วิปสุสนํ อภินิวิสนฺโต.
ฌานญฺกานิ ปริกฺคณฺหาติ อรุปรฺมุขเน วิปสุสนํ อภินิวิสนฺโต.^{๒๐๑}

^{๒๐๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๒๕/๑๑๒.

^{๒๐๓} อ้างในเชิงอรธพระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) วจนา, พระคันถสภารากิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๕๕.

^{๒๐๔} อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐.

“ผู้เจริญวิปัสสนาโดยมีรูปธรรมเป็นหลักซึ่งเรียกว่าผู้เพ่งลมหายใจเข้าออก ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก” ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมีนามธรรมเป็นหลัก ย่อมกำหนดรู้องค์ฌาน”

ความจริงแล้วนักปฏิบัติไม่อาจรับรู้รูปนาม ๒ หรือ ๓ อย่างในขณะเดียวกันได้ เพราะรูปนามแต่ละอย่างมีสภาวะต่างกัน เช่นปฐวีธาตุมีสภาวะแข็ง อ่อน อาโปธาตุสภาวะไหล เกาะกุม ผัสสะมีสภาวะกระทบอารมณ์ เวทนามีสภาวะเสวยอารมณ์ และจิตใจแต่ละขณะก็รับรู้อารมณ์อย่างเดียว แต่เมื่อรับรู้รูปหรือนามอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัด ก็จัดว่าได้รับรู้รูปนามทั้งหมดโดยปริยาย เพราะนับเข้าในสามัญญลักษณะที่เป็นพระไตรลักษณ์เหมือนกัน

๔.๒.๕ การรู้จักขั้น ๕^{๒๐๕}

โยคีผู้กำหนดรู้ว่า เห็นหนอ ในขณะที่กำลังเห็นนั้น เมื่อรู้ปสาทรูปกล่าวคือ ความใส และวัณณรูปหรือรูปารมณฺ์ที่สามารถเห็นได้นั้น เรียกได้ว่าเป็นการรู้รูปขั้น ในขณะที่ยังเห็นแล้วรู้สึกดีไม่ดีหรือไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่างนั้น แต่เป็นลักษณะความเฉยๆ นี้เรียกว่า เป็นการรู้เวทนาขั้น ในเวลาที่โยคีรู้ความจำได้หมายรู้ในรูปารมณฺ์ที่เห็นนั้น เรียกว่า เป็นการรู้สัญญาขั้น ในเวลาที่โยคีรู้การกระทบสัมผัสกับรูปารมณฺ์ รู้การกระตุ้นหรือชักจูงให้เห็นรูปารมณฺ์นั้นซึ่งเรียกว่า เจตนา รู้ความอยากความต้องการในอารมณ์นั้นซึ่งเรียกว่า โลภะ รู้ความเลื่อมใสในอารมณ์นั้นซึ่งเรียกว่าศรัทธา ดังนี้ เป็นต้น ก็การรู้เช่นนี้เรียกว่า เป็นการรู้สังขารขั้น ในเวลาที่โยคีรู้จักซึ่งเป็นตัวเห็นนั้น เรียกได้ว่าเป็นการรู้วิญญาณขั้น ก็การรู้สภาวะว่าเป็นเพียงรูป เป็นเพียงเวทนา เป็นเพียงสัญญา เป็นเพียงสังขาร และเป็นเพียงวิญญาณนั้น มีความคิดสอดคล้องกับพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า อิติ รูปิ อิติ เวทนา อิติ สญฺญา อิติ สงฺขารา อิติ วิญญาณิ.

แม้ในขณะที่ได้ยินเป็นต้น ก็พึงทราบถึงการรู้โดยทำนองนี้แล ในขณะที่โยคีกำลังทำการรู้เข้าสู่ที่กำหนดว่า อยากรู้หนอ รู้หนอ ชื่อว่าเป็นผู้รู้รูปขั้นที่กำลังเคลื่อนไหวโดยทำทางอาการรู้ และชื่อว่าเป็นผู้รู้วิญญาณขั้นกล่าวคือจิตที่อยากรู้ด้วย ชื่อว่าเป็นผู้รู้ผัสสะที่เป็นเหมือนกับการกระทบกับการรู้ และชื่อว่าเป็นผู้รู้เจตนาที่เป็นเหมือนกับการออกคำสั่งให้รู้ ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งเรียกว่าเป็นการรู้สังขารขั้นนั่นเอง

^{๒๐๕} ดูรายละเอียดในพระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) วจนา จำรูญ ธรรมคา แปล, วิปัสสนาขั้นนี้ หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๓๑๗.

สำหรับเวทนาและสัญญาโดยส่วนมากแล้วจะไม่ค่อยปรากฏในขณะที่ดำเนินท่าทางเหล่านี้แต่เมื่อใดที่เวทนาปรากฏและสัญญาเหล่านั้นปรากฏโยคีก็จะสามารถรู้ว่าการสู้นั้นดีหรือไม่ดี ดังนี้เรียกว่าเป็นการรู้เวทนาขั้น และก็จะสามารถรู้การกำหนดจำว่า จะสู้นอ ดังนี้เรียกว่าเป็นการรู้สัญญาขั้น แม้แต่ในการดำเนินอิริยาบถย่อย เช่น ขณะที่กำลังเหยียดออก ขณะที่กำลังไปเป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

เมื่อโยคีรู้เช่นนี้กระทั่งสามารถเข้าถึงฝั่งซึ่งเรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ^{๒๐๖} แล้วก็จะสามารถกำหนดรู้ได้ว่า รูปที่มีสภาวะเสื่อมสลายมีเพียงเท่านี้สภาวะนี้เป็นเพียงเวทนาที่ทำหน้าที่เสวย สภาวะนี้เป็นเพียงสัญญาที่ทำหน้าที่จำได้หมายรู้ สภาวะนี้เป็นเพียงสังขารที่กระทำกิริยาอาการหรือก่อให้เกิดกิริยาอาการ สภาวะนี้เป็นเพียงวิญญานที่รับหน้าที่รู้อารมณ์ ก็การรู้เช่นนี้มีใช่เป็นการรู้แบบแจ่มแจ้งตัวเลขแต่เป็นเพียงการรู้ที่สามารถตัดสินใจได้ตรงกับสภาวะธรรมว่า เราได้กำหนดรู้ขั้นทั้งหมดโดยแจ่มแจ้งนั้นเทียว ไม่มีอะไรที่เราไม่ได้กำหนด ไม่มีรูปใดที่เราไม่ได้เห็นที่เป็นเช่นนี้ เพราะโยคีผู้นี้ได้กำหนดรู้สภาวะธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏขึ้นโดยแตกประเภทเป็น ๕ อย่าง ภายในญาณของโยคีผู้นั้นนั่นเอง ก็การรู้ที่สามารถวิเคราะห์ตัดสินใจได้ดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ย่อมสอดคล้องกับพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า อิติ รูป อิติ เวทนา ดังนี้เป็นต้น ดังที่พระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์อรรถกถาที่ฌนิกายมหาวรรค ดังนี้ว่า

อิติ รูปนฺติ อิทํ รูปํ เอตตํ รูปํ น อิตฺโต ปริํ รูปํ อตฺถิติ สภาวโต รูปํ ปชานาติ
เวทนาทีสุปิ เอเสว นโย.

ในคำว่า อิติ รูปํ นี้พึงทราบว่า โยคีย่อมรู้รูปโดยสภาวะลักษณะดังนี้ว่า นี้คือรูป รูปมีเพียงเท่านี้ ไม่มีมากไปกว่านี้ แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้
แล

๔.๒.๖ การรู้การเกิดดับของรูปนาม^{๒๐๗}

^{๒๐๖} นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณกำหนดรู้รูปนาม เป็นญาณลำดับที่ ๑ ในญาณ ๑๖ อังในพระมหาพุทธโฆสเถระ วจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท ธนาเพลส จำกัด), ๒๕๕๑, หน้า ๕๗๗.

^{๒๐๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) วจนา จารุญ ธรรมดา แปล, วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติ
วิปัสสนา, หน้า ๑๑๘.

ในขณะที่โยคีเห็น กิ๊ต คู้เข้าเป็นต้นกิตี ทุกครั้งที่กำหนดว่า เห็นหนอ คู้เข้าหนอ ก็ จะทราบ ว่า ความใสของจักขุสีที่สามารถเห็นได้และรูปมีการเคลื่อนไหวเป็นต้นนั้น จะเกิดดับอยู่ อย่างต่อเนื่อง ก็ การรู้เช่นนี้ ได้ชื่อว่าเป็นอุทัยพพญาณ คือญาณที่เห็นการเกิดซึ่งเรียกว่าสมุทยะ หรือนิพัตติลักษณะ และเห็นการดับซึ่งเรียกว่า วยะ หรือวิปริณามลักษณะ

อนึ่ง ธรรมดาว่า พาลปุณฺชนทั้งหลาย ย่อมนึกว่า รูปและนามเป็นธรรมชาติที่เป็นสุข ดี งดงาม ไม่ได้นึกว่าเป็นทุกข์ ไม่ดี ไม่งาม ไม่รู้กระทั่งการเกิดและการดับของรูปนามว่าการไม่ เกิดของรูปนามนั้นแหละคือความสุข ความดีก็การไม่รู้เช่นนี้เรียกว่า อวิชชา เมื่อตอนที่คนเราทำ กรรมไว้ในภพก่อน ก็เพราะเนื่องจากว่า ยังมีอวิชชา คือความความไม่รู้ฝังอยู่ในจิตสันดานจึงได้มี ความปรารถนาต้องการในรูปนามนั้นแหละเพื่อให้รูปนามนั้นได้อยู่ดีกินดี จึงได้ทำกรรมต่างๆ ก็ การทำกรรมต่าง ๆ นั้นมี ๒ ฝ่าย คือ ทำกุศลกรรมและอกุศลกรรม แต่ถ้าจะหมายเอาสาเหตุของการ เกิดเป็นมนุษย์ในภพชาตินี้ ก็จะต้องหมายอกุศลเท่านั้น

อาทิกัมมิกบุคคลกล่าวคือผู้ที่เริ่มเจริญวิปัสสนาใหม่นั้นจะต้องมีความเชื่อมั่นและ เข้าใจโดยปริยัติหรือโดยสุตะดังนี้ว่า ในเวลาที่ทำการกำหนดวิปัสสนา โยคีก็จะสามารถเห็นการ เกิดและการดับพร้อมกับสาเหตุแห่งการเกิดดับของรูปนามเหล่านั้นได้อย่างประจักษ์แจ้ง เพราะฉะนั้น แม้จะผสมผสานด้วยทิฏฐะ คือสิ่งที่ได้เห็นมา สุตะคือสิ่งที่ได้ยินมา โยคินั้นก็ สามารถที่จะเกิดความพึงพอใจได้ อนึ่งโยคินั้นสามารถที่จะพิจารณารู้โดยอาการต่างๆโดยนัย ดังนี้ บ้าง

เนื่องจากเรายังมีอวิชชาในภพชาติก่อนๆ รูปนี้จึงเกิดขึ้น หากปราศจากอวิชชาแล้ว รูปนี้ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนี้บ้าง

รู้ว่า เนื่องจากตนเองยังไม่ปราศจากตัณหาแล้วคือความอยากความปรารถนาความ ต้องการ รูปนี้จึงเกิดขึ้น หากปราศจากตัณหาแล้ว รูปนี้ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนี้บ้าง

รู้ว่า เนื่องจากตัวเองยังมีกรรมที่ได้กระทำไว้ในปางก่อน รูปนี้จึงเกิดขึ้นหากไม่ได้ กระทำกรรมไว้แล้วไซ้ รูปนี้ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนี้บ้าง

รู้ว่า แม้ในภพปัจจุบัน เนื่องจากตัวเองได้มีชีวิตอยู่เพราะอาหารที่กลืนกินเข้าไป รูปนี้ จึงเกิดขึ้นได้ หากไม่มีอาหาร รูปนี้ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้

อนึ่ง การรู้เช่นนี้ เรียกว่า อุทฺถัพพญาณ^{๒๐๘} ซึ่งเป็นญาณที่รู้โดยอนุมาน นั่นก็ คือ การคาดคะเนในธรรมที่เป็นเหตุเกิด ซึ่งเรียกว่าสมุทฺพะ ธรรมที่เป็นเหตุดับซึ่งเรียกว่า นิโรธะ ซึ่ง ตรงกับข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่ว่า อวิชชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท อวิชชานิโรธา รูปนิโรโธ. รูปเกิดเพราะอวิชชาเกิดรูปดับเพราะอวิชชาดับ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ได้แสดงการเกิดดับของรูปไว้ดังนี้ว่า อาหารสมุทฺทยา รูปสมุทฺโท อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ. ซึ่งมีลักษณะที่เหมือนกันกับข้อความในปฏิสัมภิทามรรคที่ ได้ยกมาข้างต้นนั่นเอง โดยทำนองเดียวกัน รูปอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย ก็พึงทราบว่า หาก ไม่มีจิตคิดจะคู้ หรือเหยียดแล้ว รูปคู้รูปเคลื่อนไหวต่างๆก็เกิดขึ้นไม่ได้ก็และการรู้เช่นนี้ท่าน เรียกว่าเป็นการรู้ในขั้นของอุทฺถัพพญาณ เช่นกัน เพราะมีอุตฺถกถาวคือ ความเย็น ความร้อน รูปที่ เรียกว่า รูปเย็น รูปร้อน หรือเตโชธาตุ จึงเกิดขึ้น หากไม่มีอุตฺถแล้ว รูปดังกล่าวก็ไม่สามารถ เกิดขึ้นได้ นี่เป็นการรู้การเกิดดับของรูปทั้งสิ้น ก็การรู้การเกิดการดับ เหตุเกิดและเหตุดับทั้งหลาย ของรูปตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น มีความสอดคล้องกับพระบาลีที่ว่า อิติ รูปสฺส สมุทฺโท อิติ รูปสฺส อตฺถจฺจโม.

ทุกๆครั้งที่มีการกำหนดรู้ถึงความรู้สึกหรือเวทนาที่เกิดขึ้นภายในจิตใจและกายไม่ว่า จะเป็นความสุข ความดีใจ ซึ่งเรียกว่า สุขเวทนา หรือความทุกข์ใจความไม่สบายใจ ความเสียใจ ซึ่งเรียกว่า ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกที่เป็นกลางๆหรือเฉยๆซึ่งเรียกว่า อุเบกขาเวทนา โดย กำหนดว่า สุขหนอ ดีหนอ ทุกข์หนอ เฉยหนอ ดังนี้เป็นต้น โยคีก็จะสามารถรู้ถึงความรู้สึก ทั้งหลายเหล่านั้น ประหนึ่งว่า มองเห็น ความรู้สึกเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างต่อเนื่อง ตลอดเวลา ก็การรู้เช่นนี้ท่านเรียกว่าอุทฺถัพพญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ยังรู้ถึงอุทฺถะกล่าวคือการ เกิดขึ้นในบางครั้งซึ่งเรียกว่ามฺุทฺพะ บ้าง นิพพิตติลักษณะ บ้าง และรู้ถึงวยะกล่าวคือการดับซึ่ง เรียกว่านิโรธะบ้าง วิปริณามลักษณะ บ้าง ได้ตามความเป็นจริงอย่างแจ่มแจ้ง

โยคินั้นยังสามารถพิจารณากำหนดรู้อีกหลากหลายนัย เช่น รู้ว่า เนื่องจากใจภพก่อน นั้น ตนเอง ยังไม่ปราศจากอวิชชากล่าวคือความไม่รู้ จึงทำให้เวทนาหรือความรู้สึกหรือการเสวย อารมณ์นี้เกิดขึ้นได้ ก็ถ้าปราศจากอวิชชาแล้ว เวทนาดังกล่าวก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนี้บ้าง

^{๒๐๘} อุทฺถัพพยานุปีสสนาญาณ คือญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ เป็นญาณลำดับที่ ๔ ในญาณ ๑๖, อ้างในพระมหาพุทธโฆสเถระ วจนา, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท ธนาเพลส จำกัด), ๒๕๕๑, หน้า๑๐๗๑.

และยังพิจารณาว่า การที่เวทนานี้เกิดขึ้นก็เพราะว่ายังมีต้นหาความอยากความต้องการอยู่ ถ้าเมื่อใดปราศจากต้นหาแล้วเวทนานี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนี้บ้าง นอกจากนี้ ยังพิจารณา กำหนดรู้ดังนี้ว่า เพราะมีกรรมที่ได้กระทำไว้ เวทนานี้ จึงเกิดหากไม่มีกรรมเวทนานี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เรามีผัสสะที่กระทบสัมผัสกับอารมณ์ในขณะปัจจุบันนี้ จึงทำให้เวทนานี้เกิดขึ้น ถ้าไม่มีผัสสะดังกล่าว เวทนานั้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้

การพิจารณากำหนดรู้ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ก็เป็นอุท্থัพพญาณเช่นกันซึ่งทำหน้าที่อนุมาณหรือรู้โดยอนุมาณในธรรมทั้งหลายที่เรียกว่าสมุททะ กล่าวคือเหตุเกิดและวະณีโรธะ กล่าวคือเหตุดับ ก็การรู้เหตุที่เป็นปัจจุบันนอกจากผัสสะ โดยนัยเป็นต้นว่า เพราะมีรูปเป็นที่อาศัย ความรู้สึกหรือเวทนานี้ จึงเกิดถ้าไม่มีรูปเป็นที่อาศัย เวทนานี้ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะมีอารมณ์ เวทนาจึงเกิด ถ้าไม่มีอารมณ์ เวทนานี้ ก็เกิดไม่ได้ การรู้เช่นนี้เป็นความรู้ที่สอดคล้องกับปาฐะที่มากในพระบาลีดังนี้ว่า ผลิตสมุททา เวทนาสมุทโท ผลิตนิโรธา เวทนานิโรโธ การเกิดเวทนา ย่อมมีได้เพราะการเกิดผัสสะเป็นเหตุ การดับแห่งเวทนา ย่อมมีได้เพราะการดับแห่งผัสสะเป็นเหตุ ก็การรู้อุททะและวະจะกล่าวว่คือการเกิดและการดับของสัญญาและสังขารทั้งหลายที่ยังไม่ได้กล่าวถึง ณ ที่นี้นั้น พึงทราบว่าเป็นเหมือนกับลักษณะการรู้อุททะและวະจะของเวทนานั้นเอง สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า อิติ เวทนาย สมุทโท อิติ เวทนาย อตฺตงฺกโม อิติ สญฺญาย สมุทโท ดังนี้^{๒๐๕}

ในขณะที่เห็นอยู่ กู้เข้าอยู่ ตรึกนึกคิดอยู่ เป็นต้นนั้น โยคีย่อมรู้ซึ่งถึงสภาวะจิตที่เห็นที่ได้ยิน เป็นต้น ในทุกขณะที่ทำการกำหนดโดยนัยว่า เห็นหนอ ได้ยินหนอ กู้เข้าหรือ อยากรเหยียดหนอ ตรึกหนอ คิดหนอ กำหนดหนอ รู้หนอ โยคินั้นจะสามารถเห็นโดยทำนองนี้ว่า สภาวะที่เป็นจิตที่เห็นเป็นต้นเหล่านั้นเกิดขึ้นประเดี๋ยวเดียว แล้วก็ดับไปทันที ก็การรู้เช่นนี้เรียกว่าอุท্থัพพญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รู้การเกิดซึ่งเรียกว่าสมุททะหรือนิพัตติลักษณะ รู้การดับซึ่งเรียกว่า วະหรือวิปริณามลักษณะ และยังพิจารณากำหนดรู้โดยนัยต่าง ๆ นี้ว่า เนื่องจากตนยังไม่ปราศจากอวิชชาดังกล่าวแล้ว จิตหรือวิญญานชั้นนี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้

เนื่องจากตนยังไม่ปราศจากต้นหา ความอยาก ความต้องการ จิตนี้ จึงเกิดขึ้นถ้าปราศจากต้นหาดังกล่าว จิตนี้ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เนื่องจากยังมีกรรมที่ตนกระทำไว้ จิตนี้ จึงเกิดขึ้น ถ้าไม่มีกรรมนั้น จิตนี้ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เนื่องจากมีรูปเป็นที่อาศัยและผัสสะรวมไป

^{๒๐๕} ดูรายละเอียดในพระ โสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา จำรูญ ธรรมดา แปล, วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๓๒๐-๓๒๑.

ถึงนามธรรมเหล่านี้ เช่น เวทนา เป็นต้นอยู่ จิตนี้ จึงเกิดขึ้น หากไม่มีนามธรรมทั้งหลาย เหล่านี้ ไชว์ จิตนี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนี้ เป็นต้น^{๒๐๐}

การพิจารณาเช่นนี้ได้ชื่อว่าเป็นอุทฺทปพพญาณอันเป็นญาณที่อนุমানรัฐธรรมนูญที่เป็นเหตุ เกิดซึ่งเรียกว่า สมุททะ และรัฐธรรมนูญที่เป็นเหตุดับซึ่งเรียกว่า วะยะ หรือนิโรธะ ก็การรู้เช่นนี้ เรียกว่า เป็นการรู้โดยอนุमानเอา อนึ่ง สำหรับการรู้ว่าเพราะมีจิตดวงก่อนๆเกิดขึ้น จิตดวงหลังๆ จึงเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มีจิตดวงก่อนๆเกิดขึ้นมา จิตดวงหลังก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ การรู้เช่นนี้ ท่าน จัดหรือนับเนื่องเข้าในพระบาลีที่ว่า

นามรูปสมุททา วิญญาณสมุทโธ นามรูปนิโรธา วิญญาณนิโรโธ.

การเกิดแห่งวิญญาณย่อมมีได้เพราะการเกิดแห่งนามรูป การดับแห่งนามรูปย่อมทำให้ เกิดการดับแห่งวิญญาณ

และยังตรงกับปาฐาแห่งพระบาลีว่า

อิติ วิญญาณสุส สมุทโธ อิติ วิญญาณสุส อตฺถงฺกโม.

นี่คือการเกิดและเหตุเกิดของวิญญาณ นี่คือการดับและเหตุดับของวิญญาณ

ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น พึงทราบว่าเป็นชั้นๆหนึ่งนั้น ประกอบด้วย ๑.การ รู้สมุททะกล่าวคือการเกิด ๒.การรู้วะยะกล่าวคือการดับ ๓.-๖.การรู้เหตุเกิด ๔ อย่าง ๗.-๑๐.การรู้ เหตุดับ ๔ อย่าง รวมแล้ว ญาณที่ทำหน้าที่รู้มี ๑๐ อย่าง เพราะฉะนั้น ในชั้นทั้งหมด ๕ ชั้น จึงมีญาณที่รู้อยู่ ๕๐ อย่าง

ก็พระอรรถกถาจารย์ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายเกี่ยวกับญาณ ๕๐ นั้นแล้วว่า เป็นอุทฺทปพพญาณที่รู้ลักษณะ ๕๐ ประการ ก็ในบรรดาญาณ ๕๐ ประการเหล่านั้น ญาณที่รู้การเกิดและการดับทั้งหลาย ๑๐ ประการนั้นแล ถือว่า เป็นญาณหลักหรือญาณสำคัญที่ ประสงค์เอา

ในขณะที่เห็นอยู่นั้น ความใสแห่งจักขุ เรียกว่า จักขายตนะ จักขุธาตุ สีที่สามารถ เห็นได้ เรียกว่า รูปายตนะ รูปธาตุ หมู่อจิตที่เรียกว่าการเห็น เรียกว่า มนายตนะ ในมนายตนะนั้น จิตที่สักแต่ว่าเห็น เรียกว่า จักขุวิญญาณธาตุ ส่วนจิตที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากจักขุวิญญาณธาตุนั้น เรียกว่า มโนธาตุ ซึ่งประกอบด้วยอวิชชณะจิตที่ทำหน้าที่ใคร่ครวญว่า อารมณฺ์นั้นคืออะไร และสัมปฏิจจนจิตซึ่งทำหน้าที่รับอารมณฺ์นั้นราวกะว่ายื่นรับเอารูปารมณฺ์กล่าวคือสีที่เห็นได้ต่อจาก

^{๒๐๐} ดูรายละเอียดในพระ โสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รัจนา จำรูญ ธรรมดา แปล, วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๓๒๑.

อวิชชชวิตถันนั้น หลังจากนั้น สันตริณจิตที่เกิดขึ้นเพื่อไต่สวนอารมณ์ที่เห็นไปแล้วนั้นก็เกิดต่อจากนั้น โวภูฐัพพนจิตซึ่งทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ดังกล่าวว่าดี ไม่ดีเป็นต้น จากนั้น ชวนจิตซึ่งเกิดขึ้นเหมือนกับว่าเข้าสู่อารมณ์ที่ได้เห็นนั้นหลังจากที่ชวนจิตเกิด ตทาร์มมณจิตซึ่งรับอารมณ์นั้นต่อจากชวนจิตก็เกิด กลุ่มจิตทั้งหมดที่กล่าวมานี้ได้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ^{๒๐๐}

ส่วนกลุ่มเจตสิกที่ประกอบกับจิตเหล่านั้น เช่น ผัสสะซึ่งทำหน้าที่กระทบรูปารมณ์นั้น เวทนาซึ่งทำหน้าที่เสวยหรือมีความรู้สึกเกี่ยวกับอารมณ์นั้น สัญญาซึ่งทำหน้าที่จำได้หมายรู้อารมณ์นั้น เจตนาซึ่งทำหน้าที่กระตุ้นอารมณ์นั้น โลภะซึ่งทำหน้าที่ขบใจยินดีอารมณ์นั้น โทสะซึ่งทำหน้าที่รังเกียจอารมณ์นั้น สัทธาซึ่งมีความพอใจหรือมีความเลื่อมใสต่ออารมณ์นั้นเป็นต้นก็เกิดร่วมด้วย โดยเรียกกลุ่มเจตสิกดังกล่าวว่า ชัมมายตนะ ชัมมธาตุ ก็กลุ่มเจตสิกเหล่านี้ได้ชื่อว่าเป็นนามเพราะมีหน้าที่โน้มหรือน้อมไปสู่อารมณ์ที่เป็นรูปนั้น ส่วนสีที่เห็นได้และความใสแห่งจักขุ แม้จะไม่สามารถโน้มไปสู่อารมณ์ได้จริงๆแต่เมื่อได้กระทบกับสิ่งที่สามารถกระทบได้ หรือที่เรียกว่าวิโรธิปัจจัยแล้ว ก็จะมีสภาพแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเพราะฉะนั้น ทั้งความใสของจักขุ ปสาทและวิณณะกล่าวคือรูปารมณ์ จึงได้ชื่อว่า รูป ในฐานะเป็นธรรมชาติที่มีการเปลี่ยนแปลง อนึ่ง ทุกๆครั้งที่เห็น โยคีผู้ที่ทำการกำหนดว่า เห็นหนอๆ ได้ชื่อว่ารูปสภาวะธรรมที่ปรากฏในขณะนั้นๆเช่น ฐายตนะ ๔ ธาตุ ๖ นามรูป ๒ ประการ ได้ตามสมควร

ในขณะที่ได้ยิน โสตปสาทกล่าวคือความใสของโสตะ เรียกว่า โสตายตนะ โสตธาตุ จัดเป็นรูปธรรม เสียงที่ได้ยินนั้น เรียกว่า สัททายตนะ สัททธาตุเป็นรูปธรรม การได้ยิน เรียกว่ามนายตนะ โสตวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชัมมายตนะ ชัมมธาตุ เหล่านี้จัดเป็นนามธรรม ในขณะที่ดมกลิ่น ฆานปสาทหรือส่วนที่ใสของฆานะ เรียกว่า ฆานายตนะ ฆานธาตุ จัดเป็นรูปธรรม กลิ่นที่สัมผัสนั้น เรียกว่า คันธายตนะ คันธธาตุ จัดเป็นรูปธรรม การที่ได้กลิ่น เรียกว่า มนายตนะ ฆานวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชัมมายตนะ ชัมมธาตุ ซึ่งจัดเป็นนามธรรม

ในขณะที่กิน ชิวหาปสาทหรือความใสของลิ้น เรียกว่า ชิวหายตนะ ชิวหาธาตุ จัดเป็นรูปธรรม รสที่ได้ลิ้ม เรียกว่า รสายตนะ รสธาตุ จัดเป็นรูปธรรมการรู้รส เรียกว่า มนายตนะ ชิวหาวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชัมมายตนะ ชัมมธาตุ จัดเป็นนามธรรม ในขณะที่กระทบสัมผัส กายปสาทเรียกว่า กายายตนะ กายธาตุ จัดเป็นรูปธรรมโผฏฐัพพารมณ์ที่สัมผัสได้

^{๒๐๐} ดูรายละเอียดในพระ โสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) วจนา จำรูญ ธรรมดา แปล, วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๓๒๒-๓๒๓.

เรียกว่า โภกฐีพพายตนะ โภกฐีพพาธาตุ จัดเป็นรูปธรรม การรู้สึกสัมผัส เรียกว่า มนายตนะ กาย
 วิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ฌมมายตนะ ฌมมธาตุ จัดเป็นนามธรรม ด้วยเหตุนี้ ใน
 กรณีของการได้ยิน เป็นต้น ก็พึงทราบว่า โยคีผู้ที่กำหนดว่า ได้ยินหนอๆ เป็นต้นนั้น ย่อมรู้ซึ่งถึง
 สภาวะธรรมกล่าวคือ อายตนะ ๔ ธาตุ ๖ นามรูป ๒ ที่ปรากฏในขณะนั้นๆ ได้ตามสมควร^{๒๑๒}

ในขณะที่คิดหุมุจิตที่มีสภาวะเพียงแต่ได้รู้อารมณ์นั้นท่านเรียกว่า มนายตนะ มโน
 วิญญาณธาตุซึ่งจัดเป็นนามธรรม ส่วนหุมุเจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้นร่วมกับจิตนั้น เช่น ผัสสะ
 ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์นั้นๆ เวทนา สภาวะที่เสวยอารมณ์ สัญญาความจำได้หมายรู้ในอารมณ์
 เจตนา ความจงใจหรือกระตุ้นให้จิตไปสู่อารมณ์ สมาธิหรือเอกัคคตา ความตั้งมั่นในอารมณ์ วิตก
 ความตรึกในอารมณ์ วิจารณ์ การพิจารณาอารมณ์ อธิโมกษะ การตัดสินอารมณ์ วิริยะ ความเพียร
 พยายามในอารมณ์ ปิติ ความยินดีต่ออารมณ์ ฉันทะ ความประสงค์ต้องการอารมณ์ โลภะ ความ
 ออยาก ความต้องการคลังไคล้ในอารมณ์ โทสะ ความรังเกียจ ความเกลียดอารมณ์ โมหะ ความ
 เข้าใจผิด การไม่รู้จริงในอารมณ์ ทิฏฐิ ความเห็นผิด มานะ ความสำคัญหรือความถือตนใน
 อารมณ์ อิศสา ความริษยา มัจฉริยะ ความตระหนี่ กุกกุงจะ ความเคียดรื้อนใจ ถีนมิตตะ ความ
 เชื่องซึม ความเกียจคร้าน อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน วิจิกิจฉา ความสงสัย อโลภะ ความไม่โลภ
 อโทสะ ความหวังดี ปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข กรุณา ความสงสาร มุทิตา ความยินดีกับสิ่งที่ผู้อื่น
 ได้มา ศรัทธา ความเลื่อมใส ความเชื่อมั่น สติ การกำหนดรู้ การมีสติ หิริ โอตตปปะ ความ
 ละอาย ความรังเกียจต่อสิ่งที่ไม่ดี ปัญญา การรู้สภาวะของธรรมตามความเป็นจริง ปัสสัทธา ความ
 สงบร่มเย็น ลหุตา ความเบา ดังนี้ เป็นต้น ได้ชื่อว่า ฌมมายตนะ ฌมมธาตุ ซึ่งล้วนจัดเป็นนามธรรม
 ส่วนรูปธรรมทั้งหลายซึ่งประกอบด้วยหทยธาตุ รูปคือหัวใจอันเป็นที่อาศัยสำหรับการรู้ของจิต
 นั้น อิตถินทริย รูปที่เป็นพิษะหรือเป็นเหตุให้เกิดอาการที่เป็นอาการเฉพาะของสตรี ปุริสินทริย
 รูปที่เป็นพิษะหรือเป็นเหตุ ให้เกิดอาการของบุรุษรูป เหล่านี้ ล้วนจัดเป็นรูปธรรมเป็นฌมมายตนะ
 และเป็นฌมมธาตุ

ด้วยเหตุนี้ ในเวลาที่โยคีมีการรู้หรือคิดอารมณ์ภายในอยู่นั้น โยคีผู้ที่สามารถกำหนด
 ได้ทัน เช่น อยากคู่หนอ อยากเหยียดหนอ คิดหนอ ตรึกหนอ จินตนาการหนอ พิจารณาหนอ
 ไคร่ครวญหนอ กำหนดหนอ เฟงหนอ ฐุหนอ ดังนี้ เป็นต้น ได้ชื่อว่า เป็นผู้ที่รู้อายตนะ ๒ อย่าง
 ธาตุ ๒ อย่างและนามรูป ๒ อย่างที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะนั้นได้ตามสมควร สำหรับอารมณ์ที่
 ปรากฏในขณะที่เกิดความคิดเช่นนั้นเป็นอารมณ์ประเภทปรหมัตถ์ ก็มี เป็นประเภทบัญญัติ ก็มี ซึ่ง

^{๒๑๒} ดูรายละเอียดในพระ โสภณมหาเถระ (มหาศีลยาโค) วจนา จำรุญ ธรรมคา แปล, วิกิพีเดีย
 หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๓๒๔.

ในกรณีที่เป็นประเภทปรมาณู ผู้ปฏิบัติยังสามารถรู้อายตนะ ธาตุ และนามรูปทั้งหลายที่เป็น อารมณ์นั้นด้วย

๔.๒.๓ การยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่รูป นาม^{๒๑๓}

ในกรณีเช่นนี้ โยคีบางท่านซึ่งเป็นผู้ที่ยังไม่รู้ประจักษ์ถึงความเกิดดับของรูปนามแล้ว ใช้วิธีอนุমানเพียงด้วยสุตมยจินตอย่างเดียว และบริกรรมในใจว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พอ กำหนดได้อย่างนี้ โยคีผู้นั้นอาจเกิดความสำคัญว่าตนได้ทำการกำหนดไตรลักษณ์เรียบร้อยแล้ว แต่แท้จริงแล้ว ความรู้รูปนามอย่างประจักษ์แจ้งในช่วงที่กำหนดเห็นความเกิดดับ(ของรูปนาม เหล่านั้น)อย่างนี้ว่า รูปนามนี้ไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับ รูปนามนี้เป็นทุกข์เพราะถูกความเกิด-ดับเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา รูปนามนี้ไม่ใช่ตัวตนของเราเพราะไม่อยู่ในอำนาจที่จะบังคับได้ นี่เป็น การกำหนดไตรลักษณ์โดยปัจฉักขญาณ(ญาณที่เห็นอย่างประจักษ์)อย่างแท้จริง

อนึ่ง เมื่อโยคีได้กำหนดเห็นไตรลักษณ์อย่างประจักษ์แจ้งแล้วย่อมสามารถอนุমানรูป นามที่จึ้นยังไม่ได้กำหนดว่า รูปนามอื่นๆก็มีสภาพเช่นเดียวกับรูปนามที่เรากำลังกำหนดอยู่นี้เอง นี่เป็นการกำหนดไตรลักษณ์ โดยอนุমানญาณ(ญาณที่รู้ได้ด้วยการคาดคะเน)

ส่วนสาเหตุที่เรียกว่า การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ นั้น เพราะว่าโดยปกติแล้วสามัญญ ลักษณ์ ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตามีปรากฏอยู่ในรูปนามทั้งหมด เพียงแต่เราไม่มี ญาณพอที่จะรู้เท่านั้นจึงไม่เห็น แต่ถ้าเราตั้งใจกำหนดสติในรูปนามเหล่านี้แล้ว พอภาวนาญาณแก่ กแล้วย่อมเห็นลักษณะ ๓ ประการเหล่านั้นโดยประจักษ์แจ้งเลยทีเดียว เพราะฉะนั้นจึงถือได้ว่า โยคีจับเอาลักษณะ ๓ ประการซึ่งตนยังไม่เคยกำหนดเห็นมาก่อนมาตั้งไว้ในรูปนาม ซึ่งเป็น ส่วนที่มีกใช้ในกัมภรปรกรณ์ต่างๆ ส่วนในวิสุทธิธรรมรคมหาฎีกาท่านอธิบายไว้ว่า

รูปขมเม นิรุพหิ ลกขณตตยิ ปุพเพ อตตนา อสลลกุจิติ สลลกุเขตฺวา สมมสนฺโต ตํ ตตฺถ อาโรเปตีติ วุจติ.^{๒๑๔}

โยคีผู้กำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในรูปธรรมซึ่งตนยังไม่เคยกำหนดมา ก่อน พระอรรถกถาจารย์ท่านเรียกว่า ผู้ยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่รูปนั้น

^{๒๑๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) วิชาจารย์ ธรรมคา แปล, **วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติ วิปัสสนา**, หน้า ๔๘๑-๔๘๓.

^{๒๑๔} วิสุทธิฎีกา (บาลี) ๒/๔๕๐.

อนึ่ง โยคีจะกำหนดสภาวะลักษณะในขณะทั้ง ๓ คือ อุปปาทขณะ(เกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ตั้งอยู่ แปรผัน) ภัทขณะ(ดับ) ก็ย่อมจะทำได้ สภาวะลักษณะนั้นก็คือลักษณะโดยธรรมชาติของนามรูป เช่น กักขพะ ลักษณะหยาบแข็ง เวทียนะ ลักษณะการเสวย สัญชานนะ ลักษณะการจดจำ ผุสนะ ลักษณะการสัมผัสระหว่างจิตกับอารมณ์ วิชานนะ ลักษณะการรับรู้อารมณ์

ลักษณะดังกล่าวจะปรากฏเป็นลักษณะเฉพาะของใครของมัน เช่น จิตก็มีลักษณะรับรู้อารมณ์ เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ ดังนี้ เป็นต้น ถึงแม้โยคีจะเพิ่งเริ่มปฏิบัติ แต่ก็สามารถรู้ประจักษ์ถึงสภาวะลักษณะเหล่านี้ได้ แต่ไม่ใช่เป็นการรู้อย่างที่ยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่รูปนาม(การที่จะยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่รูปนามได้นั้นต้องให้ ญาณแก่กล้าเสียก่อน) ดังนั้น ในคัมภีร์ต่างๆ ท่านจึงไม่เรียกว่า เป็นการยกสภาวะลักษณะขึ้นสู่รูปนาม

สามัญญลักษณะ ๓ ประการนี้ เราไม่สามารถที่จะกำหนดเห็นในขณะทั้ง ๓ ได้ไม่สามารถรู้ในช่วงที่เริ่มต้นปฏิบัติใหม่ๆ ได้ แต่โดยที่จริงแล้วทุกรูปทุกนามก็ล้วนมีอนิจลักษณะทุกลักษณะ และอนัตตลักษณะกันทั้งสิ้น เมื่อโยคีปฏิบัติได้ญาณแก่กล้าเต็มที่แล้วย่อมรู้ซึ่งถึงลักษณะที่ดับของรูปนามหรือที่นิยมเรียกว่า อนิจจลักษณะ รู้ซึ่งถึงลักษณะที่เป็นทุกข์เพราะไม่อยู่ในอำนาจของใคร ก็การที่รู้ได้เช่นนี้เป็นเหมือนการรู้โดยสืบเนื่องมาจากสภาวะลักษณะที่คนเคยรู้เห็น เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์ต่างๆ จึงกล่าวว่ายกไตรลักษณ์มากำหนด

หลักฐานต่อไปนี้มาจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ยถา ปถวิฆสสาทีนํ กกุขพมุสนาทิลกุขณานิ ตีสุปี ขณสุ สลลลจิตพพานิ
ปฏินียตฺรุตาย สภาวสิทฺธานเว หุตฺวา คยฺหนฺติ, น เหวํ อนิจฺจตาทิลกุขณานิ. ตานิ ปน
ภงฺกฺขทฺยพฺพปีพาวสวตฺตนาการมุขเน คเหตุพฺพโต สมาริปิตฺรุตฺตานิ วิย คยฺหนฺตฺติ วุตฺตํ
สามณฺณลกฺขณํ อารोเปตฺวาติ.^{๒๐๕}

ลักษณะธรรมชาติมีความแข็งแกร่งกระทบสัมผัสเป็นต้นของรูปนามมีปฏิวิและผัสสะ เป็นต้น เป็นสิ่งที่โยคีพึงกำหนดได้ แม้ในขณะทั้ง ๓ เพราะฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่ปรากฏโดยสภาวะธรรมชาติถูกกำหนดรู้โดยลักษณะเฉพาะของใครของมันนั้นใด ลักษณะความไม่เที่ยง เป็นต้น โยคีจะกำหนดรู้อย่างนั้นไม่ได้ ไตรลักษณ์นั้นเป็นเหมือนกับถูกยกขึ้นสู่สภาวะลักษณะแล้วจึงกำหนดรู้ได้ เพราะว่าเป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้โดยอาการ ๓ อย่าง คือ อาการดับ อาการที่ถูกความ

^{๒๐๕} วิสุทธิ.ฎีกา. (บาลี) ๒/๔๒๗-๒๘.

เกิด-ดับ เบียดเบียนและอาการที่ไม่อยู่ในอำนาจของใครๆ เพราะฉะนั้น อรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า สัมมถลักขณ อโรเปตฺวา แปลว่ายกสามัญญลักษณะมาพิจารณา

ตามคำของฎีกานี้ จะเห็นได้ว่า เมื่อรู้อาการดับ อาการที่ถูกความเกิด-ดับเบียดเบียนหรืออาการที่ไม่เป็นไปตามอำนาจก่อนแล้วจึงจะรู้อนิจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะได้ และการรู้เช่นนั้นเหมือนกับยกสามัญญลักษณะซ้อนบนสภาวะ(อุปาทะ ฐิติ ภังคะ) ส่วนในหัวข้อที่ว่า การกำหนดด้วยการยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่รูปนาม นั้นมิได้หมายความว่า พอปฏิบัติก็นึกสวดพิมพ์เพื่อให้ลักษณะทั้งหลายเหล่านั้นปรากฏ ทั้งๆที่ยังไม่กำหนดเห็นความเกิดดับเลย แต่ที่จริงแล้วต้องจำไว้เลยว่าขณะที่กำลังกำหนดตามสภาพความเป็นจริงของรูปนามอยู่ก็จะรู้ความเกิดดับตามความเป็นจริงและเกิดความรู้ประจักษ์โดยปัจฉกขญาณหรืออนุমানญาณว่า รูปนามไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่เป็นไปตามอำนาจ อย่างแหวะเป็นการกำหนดรู้ไตรลักษณ์อย่างแท้จริง

๔.๒.๘ ความเกิดดับปรากฏ ไตรลักษณ์ก็ปรากฏ^{๒๑๖}

อุทฺทพฺพเย ปน ปฏฺวิทุเช อนิจฺจลฺกขณํ ปากฺกฺหตุวา อุปฺฐฺฐาติ, ตโต ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทณตฺตา”ติ อิตฺรลฺกขณมปี.

อถ วา อุทฺทพฺพคฺคหณฺน หตุวา อภาวากาโร อภินฺนสฺมปฺปฏิปีพฺนากาโร อวสวตฺตนากาโร จ วิภูตฺตโร โหติ.^{๒๑๗}

อนึ่ง เมื่อรู้แจ้งแทงตลอดความเกิดดับแล้ว อนิจจลักษณะก็ปรากฏขึ้นหลังจากนั้น ลักษณะที่เหลือก็ปรากฏโดยทำนองว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา

อีกอย่างหนึ่ง อาการที่เกิดขึ้นแล้วดับไป อาการที่มีลักษณะถูกความเกิดดับเบียดเบียนอยู่เป็นประจำและอาการที่ไม่เป็นไปตามความปรารถนาย่อมปรากฏชัดยิ่งขึ้น ด้วยการกำหนดอาการเกิด-ดับ

เมื่อโยคีกำหนดรูปนามที่เกิดดับได้ดีแล้ว ไตรลักษณ์ปรากฏชัดดีแล้วอุทฺทพฺพญาณก็จะแก้กล้าเต็มที จังหวะที่กำหนดค่อยรวดเร็วและมั่นคงประจักษ์เป็นไปเองโดยอัตโนมัติ และเพราะ

^{๒๑๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) วิชาจารย์ ธรรมคา แปล, **วิปัสสนา** หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๕๓๑

^{๒๑๗} วิสุทธิ.ฎีกา. (บาลี) ๒/๔๘๑.

เหตุที่กำหนดได้อย่างรวดเร็ว ทันควัน จึงเป็นเหตุให้สังขารธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ ปรากฏโดยรวดเร็วตามไปด้วย ถึงตอนนี้โยคีเองจะไม่เอาจิตไปจับอุปาทกขณะและฐิติขณะ(จุดที่เริ่มเกิดขึ้นและตั้งอยู่)และก็จะไม่เอาใจใส่แม้กระทั่งลำดับของรูปนาม ที่เกิดขึ้นโดยต่อเนื่องกันคุดสายน้ำ (หมายความว่าใจจิตของโยคีผู้นี้จะไม่กำหนดว่าเป็นรูปที่ต่อเนื่องกันหรือจิต(นาม)ที่ต่อเนื่องกันโดยเกิดก่อน และเกิดหลังอีกแล้ว และแม้แต่สังขารซึ่งเป็นนิมิตที่มีปรากฏคุดทัพพะซึ่งมีรูปทรงสัญญาณ ตัวอย่างเช่น ในขณะที่ทำการคู้เข้าหรือเหยียดออกจะปรากฏรูปสัญญาณมือเท้าเฉพาะในตอนแรก แต่พอถึงตอนนี้กลับไม่มีปรากฏรูปสัญญาณของมือและเท้าเลย) ในทุกๆครั้งที่กำหนดจะเกิดญาณ ซึ่งทำหน้าที่รู้ว่รูปนามดับแล้ว ซึ่งญาณนี้ท่านเรียกว่า กังคญาณ^{๒๐๔}

พระโยคาวจรกำหนดขั้นที่ ๕ และสามัญญลักษณะทั้ง ๓ เหล่านั้นแม้ทั้งหมดตามความเป็นจริงด้วยญาณที่กำหนดรู้ความเกิด ดับอันได้แก่วิปัสสนาที่ดำเนินไปถูกทางซึ่งพ้นจากอุปกิเลส ก็ครั้งกำหนดเช่นนี้แล้ว ญาณของโยคีผู้พิจารณาไตรตรองแล้วไตรตรองอีกบ่อยๆ ในรูปนามโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั้น ก็จะเป็นไปโดยความแก่กล้า และเมื่อสังขารทั้งหลายเหล่านั้นปรากฏอยู่โดยรวดเร็ว สติย่อมไปไม่ถึง(ไม่ได้กำหนดเอาใจใส่) อุปาทกขณะ ฐิติขณะ รูปนามที่เป็นไปโดยไม่ขาดสายหรือสังขารนิมิตอันปรากฏ คุดว่ามีรูปทรงสัญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง สติที่เป็นตัวกำหนดย่อมตั้งอยู่ในความสิ้นไปเสื่อมไปและแตกสลายไป สำหรับโยคีผู้เห็นว่า สังขารธรรมเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วย่อมดับไปอย่างนี้นั้น วิปัสสนาญาณ อันมีชื่อว่า กังคานุปีสสนา(ของเขา) ย่อมเกิดขึ้นในสถานะเช่นนี้

โยคีผู้ที่ได้กังคญาณแล้วย่อมเห็นรูปนามอันเป็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งกำลังเกิดขึ้นเช่นอาการของรูปที่ฟอง ยุบ อาการของรูปที่นั่ง-ยืน-เดิน ฯลฯ ว่าสิ่งเหล่านี้ได้ดับไปแล้วได้เสื่อมไปแล้ว และเมื่อเห็นเช่นนี้ก็ให้กลับไปพิจารณาที่การเห็นนั้นว่า ได้ดับแล้ว ได้เสื่อมไปแล้ว ญาณที่ทั้ง ๒ ช่วงนี้เป็นวิปัสสนาญาณ ที่ชื่อว่ากังคานุปีสสนา^{๒๐๕}

เมื่อโยคีตามรู้ก่องรูปภายในร่างกายของตนจนกระทั่งโคจรสัมปชัญญะแก่กล้าและเกิดอสมัมโหสัมปชัญญะที่เป็นปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่า รูปนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น

^{๒๐๔} กังคานุปีสสนาญาณ คือญาณอันตามเห็นความสลาย เป็นญาณลำดับที่ ๕ ในญาณ ๑๖, อ้างในพระมหาพุทธโฆสเถระ ญาณ, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิธรรมรค, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท ธนาเพลส จำกัด), ๒๕๕๑, หน้า ๑๐๗๔.

^{๒๐๕} พระโศภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ญาณ จำรูญ ธรรมคาแปล, วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๕๓๓-๕๓๔.

ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน อย่างนี้แล้ว ก็อาจจะโน้มจิตไปเปรียบเทียบอนุমানรู้กองรูป ภายนอกร่างกายกล่าวคือรูปนามของผู้อื่นว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ซึ่งตรงกับพระบาลีว่า พหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสตี วิหฺรติ.(เห็นกายภายนอกกล่าวคือกายของผู้อื่น) ในบางขณะเมื่อ ตามรู้กองรูปภายในว่า อยากเดินหนอ เดินหนอ อาจเกิดความเข้าใจว่าแม้สภาวะเดินของผู้อื่นก็ เหมือนกับสภาวะเดินของตน ในขณะนั้นจัดว่าได้ตามรู้ทั้งกองรูปภายในและกองรูปภายนอก สลับกัน ดังสาธกในหมวดสัมปชัญญะนี้ว่า อหฺมตฺตพหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสตี วิหฺรติ. ภิขุยอมรู้ในกองรูปทั้งภายใน ทั้งภายนอกว่าเป็นกองรูป บ้าง

การที่โยคีสามารถรับรู้ถึงการเกิดขึ้นแล้วดับไปของจิตและรูปที่เคลื่อนไหวได้นั้นได้ ชื่อว่าเป็นญาณที่รู้สมุทัยที่มีความหมายว่าการเกิดและวาระที่มีความหมายว่าการดับ

ส่วนการที่ล่วงรู้ถึงสาเหตุที่ทำให้จิตและรูปดังกล่าวเกิด เช่น ในระหว่างที่ทำการ กำหนดอยู่นั้น โยคียอมพิจารณาเห็นถึงเหตุของการเกิดจิตและรูปเหล่านั้นดังนี้ว่า เนื่องจากมีเหตุ กองรูปเหล่านี้ จึงเกิดขึ้นได้ หรือ เนื่องจากมีจิตคิดรูปการเคลื่อนไหวเป็นต้นจึงมีได้ หรือ เนื่องจากมีกรรมที่เคยสร้างไว้ จิตและรูปดังกล่าว จึงมี ดังนี้เป็นต้น ซึ่งญาณที่รู้เช่นนี้ เรียกว่า เป็นญาณที่รู้สมุทัยที่มีความหมายว่า เหตุแห่งการเกิด และวาระที่มีความหมายว่าเหตุแห่งการดับ

ภิขุณั้นตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นและสภาวะคือเหตุเกิดของกองรูปอยู่บ้างตามรู้ สภาวะคือ ความดับและสภาวะคือเหตุแห่งการดับของกองรูป อยู่บ้าง

คำว่า สภาวะคือความเกิดขึ้น หมายถึง ความเกิดขึ้นของจิตที่ต้องการจะเดินและรูปที่ กำลังเคลื่อนไหว เป็นต้น อนึ่ง คำว่า สภาวะคือความดับ หมายถึงความดับของกองจิตและกองรูป เหล่านั้น

ผู้ที่รู้สภาวะคือความเกิดขึ้นและความดับนั้นอาจเข้าใจเหตุที่ทำให้กองรูปเกิดขึ้นและ ดับไปอีกด้วย กล่าวคือ กองรูปเกิดจากเหตุคือจิตที่ต้องการจะทำอกัปกิริยาต่างๆถ้าไม่มีจิตดังกล่าว รูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ รูปยังเกิดจากสาเหตุอื่นอันได้แก่อวิชชา(ความไม่รู้ที่เกิดใจภพก่อน) ตัณหา(ความเพติดเพลินในกามคุณซึ่งเกิดใจภพก่อน) กรรม(การกระทำในภพก่อน) และอาหาร (สิ่งที่คัมภินในภพนี้)อีกด้วย ถ้าไม่มีสภาวะเหล่านั้น ก็ไม่มีรูปเหล่านี้

๒.๘.๕ การปรากฏขึ้นแห่งสัมมาสติ^{๒๒๐}

การเจริญสติระลึกได้ว่า อยากเดินหนอ เดินหนอ เป็นต้น ย่อมรู้ชัดว่า มีเพียงจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหวและกองรูปที่เคลื่อนไหวอยู่ สิ่งที่ชาวโลกสมมติว่าเป็นบุคคล ตัวตน เรา ของเรานั้นหาไม่มี ไม่มีบุรุษ ไม่มีสตรีใดๆทั้งสิ้น มีแต่เพียงสภาวะจิตที่คิดจะไปและสภาวะรูปที่บังคับเกิดขึ้นโดยลักษณะอากัปกริยามีการไป เป็นต้นเท่านั้น สติของผู้นั้นย่อมข้ามพ้นสัจฐานบัญญัติซึ่งเรียกว่า สังขารณนิมิตอย่างเส้นเชิง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วโยคีอาจรู้สึกรู้ว่า อวัยวะบางส่วนในร่างกาย เช่น มือ เท้า ศีรษะหรือร่างกายทั้งหมดนั้นหายไป การเจริญสติของเธอเป็นไปเพื่อพัฒนาปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรมอย่างแท้จริง ภิกษุผู้นั้นย่อมไม่ถูกตัณหา กล่าวคือความเพติดเพลินในรูปนามที่กำหนดรู้และมิถูกทฤษฎีอิงอาศัยด้วยความเห็นผิดในตัวตนครอบงำ เธอย่อมปราศจากความยึดมั่นในโลกกล่าวคืออุปาทานขันธ ๕ ทุกๆครั้งที่กำหนดคณันแล

จากการศึกษาพบว่า สภาวะรูป นามในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในหมวดสัมปชัญญะบรรพนั้น ทั้งรูปและนามล้วนมีความเกี่ยวเนื่องกัน นามและรูปนี้ นามไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง ไม่กิน ไม่ดื่ม ไม่พูด ไม่สำเร็จอิริยาบถ แม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง เพราะรูปนั้นไม่มีความต้องการที่จะกิน อีกทั้งไม่มีความต้องการที่จะดื่ม ไม่มีความต้องการที่จะพูด ไม่มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปเป็นไปได้อีก เพราะอาศัยนาม และนามเป็นไปได้อีกเพราะอาศัยรูปโดยแท้ แต่เมื่อนามมีความปรารถนาที่จะกิน มีความปรารถนาที่จะดื่ม มีความปรารถนาที่จะพูด มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปจึงกิน จึงดื่ม จึงพูด จึงสำเร็จอิริยาบถ^{๒๒๑} ดังนั้นการมีสติกำหนดรู้และสมอในอิริยาบถย่อยต่างๆทุกๆการเคลื่อนไหว จะทำให้การทำงานของสติในการพิจารณารูปนามปรากฏชัด เห็นความเกิดดับของรูปและนาม รู้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามสภาพความเป็นจริง ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากสมาธิและวิปัสสนาญาณ ตามลำดับญาณทั้ง ๑๖ และสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้ในที่สุด

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ด้วยการกำหนดในอิริยาบถต่างๆตามหลักในหมวดสัมปชัญญะบรรพ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดโดยมีสติจดจ่อและต่อเนื่อง จนเห็นสภาวะเกิดดับของรูปนามตามความเป็นจริง วิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นตามลำดับของญาณ ๑๖ วิปัสสนาญาณ ทำให้

^{๒๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ) รจนา จำรูญ ธรรมดา แปล, วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๒๔๒.

^{๒๒๑} พระมหาพุทธโฆสเถระ รจนา ธนิต อยู่โพธิ์ แปลและเรียบเรียง, วิสุทธิ ญาณ นิเทศ, ๒๕๒๕, หน้า ๔๑.

บรรลุความเป็นอริยบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๑ ก็ได้สำเร็จเป็นโสดาบัน กิเลสยังไม่หมด แต่ว่าตัดออกไปได้บางส่วน แต่ส่วนไหนที่ตัดขาดไปแล้ว จะไม่เกิดขึ้นในจิตใจอีกเลย เช่น ความสงสัยจะไม่เกิดขึ้นอีกเลย ความโลภที่ประกอบไปด้วยความเห็นผิด หมดไปเลยจากจิตใจ จะมีเห็นอย่างถูกต้อง เข้าใจอย่างถูกต้อง แต่ว่าก็ยังมีความโลภบางอย่าง มีโทสะบางอย่าง แต่ที่ไม่รุนแรง ถึงขนาดที่จะกระทำกุศลกรรม ชนิดที่จะนำไปสู่อบาย โสดาบันนี้ คีล ๕ จึงบริสุทธิ์ จะไม่ล่วง คีล ๕ เป็นเด็ดขาด แต่ก็ยังมีความโลภ ยังมีความโกรธ แต่ที่ไม่มีมีความอาฆาตมาดร้าย ไม่มีความตระหนี่ นี่เป็นลักษณะของโสดาบัน ก็เท่ากับทำลายภพชาติ ไปมากมาย การที่จะเวียนว่ายตายเกิด อีกต่อไปก็จะเกิดอย่างมาก ๗ ชาติ ก็จะสำเร็จเป็นอรหันต์ ถึงแม้จะขาดความเพียร เกิดไป ๆ ๗ ชาติยังไงก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วก็ปรินิพพาน ก็พ้นจากการเวียนว่าย ตายเกิด แต่ถ้าหากบุคคล ได้เพียร พยายามต่อไป สามารถที่จะดำเนินผ่านญาณ ๑๖ อีกรอบหนึ่ง ก็ลักษณะ เดียวกัน ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๒ ก็เป็น สกทาคามีบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๓ เป็น อนาคามีบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๔ ก็หมดสิ้นกิเลส เป็นพระอรหันต์ เป็นอเสขบุคคล ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป พันทุกข์โดยสิ้นเชิง

บทที่ ๕

บทสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร” มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา ๒ ประการคือ เพื่อศึกษาสัมปชัญญะบรรพ ในหมวดกายนุปัสสนา สติปัฏฐานสูตร และเพื่อศึกษาลักษณะสภาวะของรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ทำการวิจัยโดยวิธีการเก็บข้อมูลจากชั้นปฐมภูมิ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ข้อมูลชั้นทุติยภูมิจากงานวิจัยวิทยานิพนธ์ และหนังสือตำรางานวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง และนำมาเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนาตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหาจากผู้เชี่ยวชาญและอาจารย์ที่ปรึกษา

จากการศึกษาสรุปเป็นผลการวิจัยได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ตามหลักของสติปัฏฐานสูตร ในกายนุปัสสนาสติปัฏฐานเฉพาะในหมวดสัมปชัญญะบรรพนั้น ก็เพื่อฝึกให้มีสติสัมปชัญญะคอยกำหนดรู้ในการเคลื่อนไหวอริยาบถย่อยต่างๆ เช่นในการก้าว ในการถอย ในการแล ในการเหลียว ในการกิน ในการดื่ม เป็นต้นหรือไม่ว่าตนจะอยู่ในอริยาบถใดๆก็ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดได้ละเอียดสมบูรณ์ การทำงานของสติในการพิจารณา รูป ส่วนที่เป็นการเคลื่อนไหว และนาม คือจิต ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆนั้น จะทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นของรูปและนามตามความเป็นจริง ผู้ปฏิบัติมีปัญญา เห็นประโยชน์เห็นโทษของการเคลื่อนไหวอริยาบถต่างๆ มีปัญญายังเห็นไตรลักษณ์ว่ารูปและนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ละความยึดมั่นในร่างกาย ตัวตน บุคคล เราเขา จิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนาญาณและสามารถจะบรรลุมรรคผล นิพพานได้

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า สัมปชัญญะ ก็คือ ความรู้ทั่วพร้อม รู้รอบคอบ รู้ตัวเสมอ รู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์และหลักในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตรนั้น ก็คือหลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ซึ่งเป็นการฝึกให้มีสติ สัมปชัญญะในการกำหนดรู้ในอริยาบถทุกๆอริยาบถ มีการก้าวไป ถอยกลับ การแล การเหลียว การเหยียด การคู้ การนุ่งห่ม การฉัน การดื่ม การถ่าย

อุจจาระและถ่ายปัสสาวะ การเดินเป็นต้น การกำหนดในอริยาบถเหล่านี้เป็นการฝึกให้เกิดสัมปชัญญะ รู้เท่าทันอริยาบถตามสภาพความเป็นจริง และเมื่อผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดระลึกได้ละเอียดสมบูรณ์ทุกๆการเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆซึ่งประกอบด้วย การก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร การฉัน การคืบ การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่งเป็นต้น การทำงานของสติในการพิจารณารูปและนามก็ปรากฏชัดตามลำดับของวิปัสสนาญาณ ๑๖ สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติมีจิตบริสุทธิ์เป็นขั้นๆไป ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า บรรลุมรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นขั้นที่จิตบริสุทธิ์สิ้นเชิงปราศจากกิเลส คือ โลก โกรธ หลง ทั้งหมด เรียกว่า พระอริยบุคคล คือผู้ประเสริฐ เพราะเป็นผู้มีจิตใจพัฒนาแล้ว เป็นผู้มีจิตใจบริสุทธิ์เหนือปุถุชนคนสามัญ ถือว่าเป็นผู้ประพฤติตามอริยมรรคที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสแสดงไว้ดีแล้ว

สภาวะของรูปในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง สภาวะที่มีความแตกดับไป มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ มีการแยกออกจากกันได้เป็นกิจ มีความเป็นอพยากธรรมหรือมีความไม่รู้อารมณ์เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย และมีวิญญาณเป็นเหตุไกล่ ส่วนสภาวะของนามในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง สภาวะของจิตมีการน้อมเข้าไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเองโดยอาการที่เป็นเอกุปปาตตาเป็นต้นเป็นกิจ มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย และมีวิญญาณเป็นเหตุไกล่ ในขั้นทั้ง ๕ รูปขั้นเป็นรูป เวทนาขั้น สัตถุญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้นเป็นนาม ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ตามหมวดสัมปชัญญะบรรพนั้น อาการที่ปรากฏทางกายทั้งหมด เช่นอาการคู้ เหยียด แล เหลียวเป็นต้นจัดเป็นรูป สภาวะที่เข้าไปรับรู้อาการคู้ เหยียด แล เหลียวนั้นๆ เรียกว่านาม ทั้งรูปและนามนี้ ล้วนตั้งอยู่ในไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

การเห็นสภาวะรูปและนามที่เกิดขึ้นดังที่กล่าวมานี้ เป็นการเห็นที่เกิดในการปฏิบัติวิปัสสนาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ผู้ปฏิบัติจะพิจารณารู้อารมณ์ธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ซึ่งสภาวะธรรมเหล่านี้จะปรากฏเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป และเป็นการกำหนดรู้อารมณ์ธรรมที่เกิดขึ้นจากสมาธิหรือวิปัสสนาญาณตามลำดับขั้นของวิปัสสนาญาณทั้ง ๑๖ ซึ่งจะช่วยให้ผู้ปฏิบัติมีจิตบริสุทธิ์เป็นขั้นๆไปจนถึงการบรรลุมรรค ผล นิพพานในที่สุด

สรุปความได้ว่าการปฏิบัติตามหลักของสติปัฏฐานสูตร โดยเฉพาะปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพแล้ว เราก็จะมีสติเป็นการรู้เท่าทันในการเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆ รู้

สภาวะธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เห็นสภาวะของรูปนาม ซึ่งสภาวะรูปและนามเหล่านี้ จะปรากฏเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ผู้ปฏิบัติสามารถละความยึดมั่นในร่างกาย ตัวตน บุคคล เรา เขา จิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนาญาณและสามารถจะบรรลุมรรคผล นิพพานได้ ทำให้ชีวิตของผู้ปฏิบัติได้รับความร่มเย็นของกระแสแห่งพระธรรม และเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น รวมถึงสังคมโดยรวม การปฏิบัติวิปัสสนามีผลทำให้ศีล สมาธิ ปัญญาเกิดขึ้น เกิดมรรคผล นิพพานได้ เมื่อหลักปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพ สติปัฏฐานสูตรได้รับการเผยแผ่ให้ กว้างขวาง ก็จะช่วยให้บุคคลผู้ที่ศึกษาและนำไปปฏิบัติมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น รู้จักเอาสติมาแก้ไข ปัญหาต่างๆ ของชีวิตได้ ตลอดจนสามารถสืบต่อพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองต่อไป

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๑. ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เป็นการศึกษาสภาวะรูปนามที่ปรากฏในการปฏิบัติหมวด สัมปชัญญะบรรพ สติปัฏฐานสูตร ยังขาดการศึกษาในประเด็นวิธีการกำหนดรูปนามโดยละเอียด ในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ดังนั้นผู้ที่ต้องการศึกษาหลักสัมปชัญญะบรรพ โดยละเอียดจึงควรที่จะ ศึกษาในประเด็นนี้ต่อไป

๒. ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

หากมีการศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ที่จะศึกษาควรศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

ก) ศึกษาวิธีการกำหนดรูปนามในสัมปชัญญะบรรพ ในการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนา

ข) ศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาในหมวดอื่นๆ ในส่วนของกายนุปัสสนา สติปัฏฐานสูตร จนบรรลุธรรมไปตามลำดับขั้น

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเถปิฎก ๒๕๐๐
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ :

(๑) หนังสือ :

มหามกุฏราชวิทยาลัย. ธมฺมปทฎฐกถา (ปรโม ภาค). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระธัมมปทฎฐกถาแปล ภาค๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครคัมภักมัญฐานจริยะ รจนา. วิปัสสนาธุระ. กรุงเทพมหานคร :
C100 DESIGN CO.LTD., ๒๕๓๖

พระญาณวิศิษฐ์ (สิงห์ ขนดยาคโม). วิธีปฏิบัติพระพุทธานุสตามเยี่ยงอย่างพระพุทธรพจน์ใน
มหาปฐฐาน. กรุงเทพ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๘๐.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘). ศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมธีรราชฆาโมณี (โชคก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๘). วิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระธรรมธีรราชฆาโมณี (โชคก ญาณสิทธิ). หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน.
กรุงเทพมหานคร : เรือนแก้ว การพิมพ์, ๒๕๓๘.

พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน ป.ธ.๘). อภิธัมมัตถวิภาวินีแปล, ม.ป.ท., ๒๕๕๐.

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตญาโณ). วิปัสสนาภาวนา. นครปฐม : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๔๔.

พระประสิทธิ์ ถาวโร. เกิดดับ ว่างเปล่า. ชลบุรี : วัดถ้ำยายปรก เกาะสีชัง, ๒๕๕๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ บริษัทเอส.อาร์.พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระมหาพุทธโฆสเถระ ภูริมา, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท ธนาเพลส จำกัด, ๒๕๕๑.

พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง. **คัมภีร์อภิธานวรรณานา**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรพรินติ้ง, ๒๕๔๗.

พระราชวรมณี. พุทธธรรม. พิมพ์ที่ ด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, พ.ศ. ๒๕๒๕.

พระโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ).พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๕ M.A. Ph.D) ตรวจชำระ **มหาสติปัญญาสูตรทางสู่พระนิพพาน**. พระคันถรวิภังค์ (แปล และเรียบเรียง). กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๒๕.

พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ. **ปรหมัตตโชติกะ ปฏิจจสมุปปาตทีปนี และ ปัจจัย ๒๔** โดยย่อ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ. **พระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัญญาสูตร**, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์), ๒๕๕๔

(๒) วิทยานิพนธ์ :

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี. “การศึกษาวิเคราะห์สติปัญญา ๔ และหลักปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ่ม). “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอิริยาปถวิปัสสนา การเข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระราชสิริชัยมณี (ถนอม คุณธโร ป.ธ.๖). “การศึกษาวิเคราะห์นิตินในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

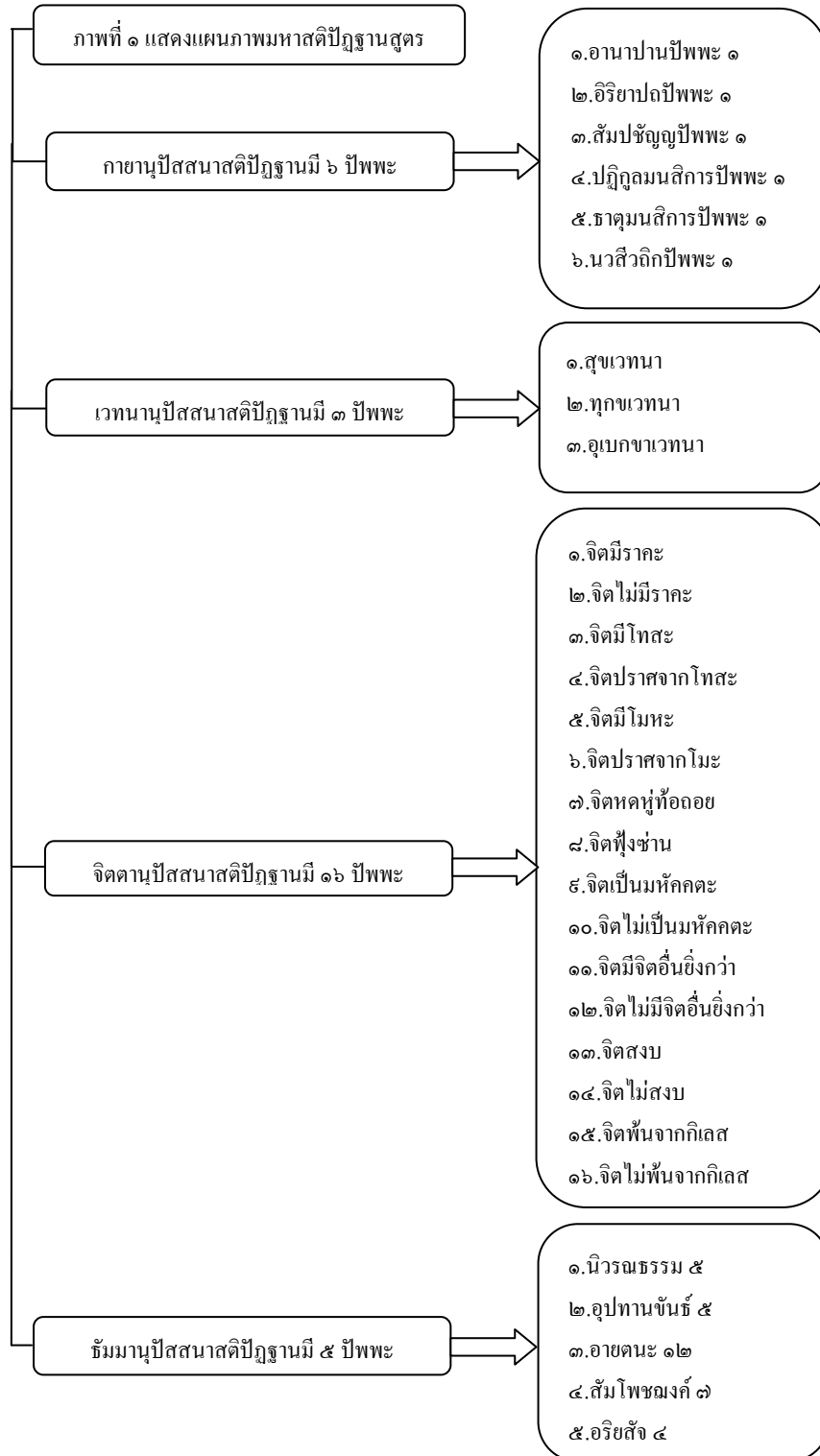
พระสุภีร์ สุดสงวน. “วิเคราะห์วิธีการปรับอินทรีย์ให้สมดุลในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตาม แนวสติปัญญา ๔”. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๑.

แม่ชีระวีวรรณ ชุมมาจริณี (งานวิสุทธิพันธ์). “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติ วิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทอง

รวริหาร”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

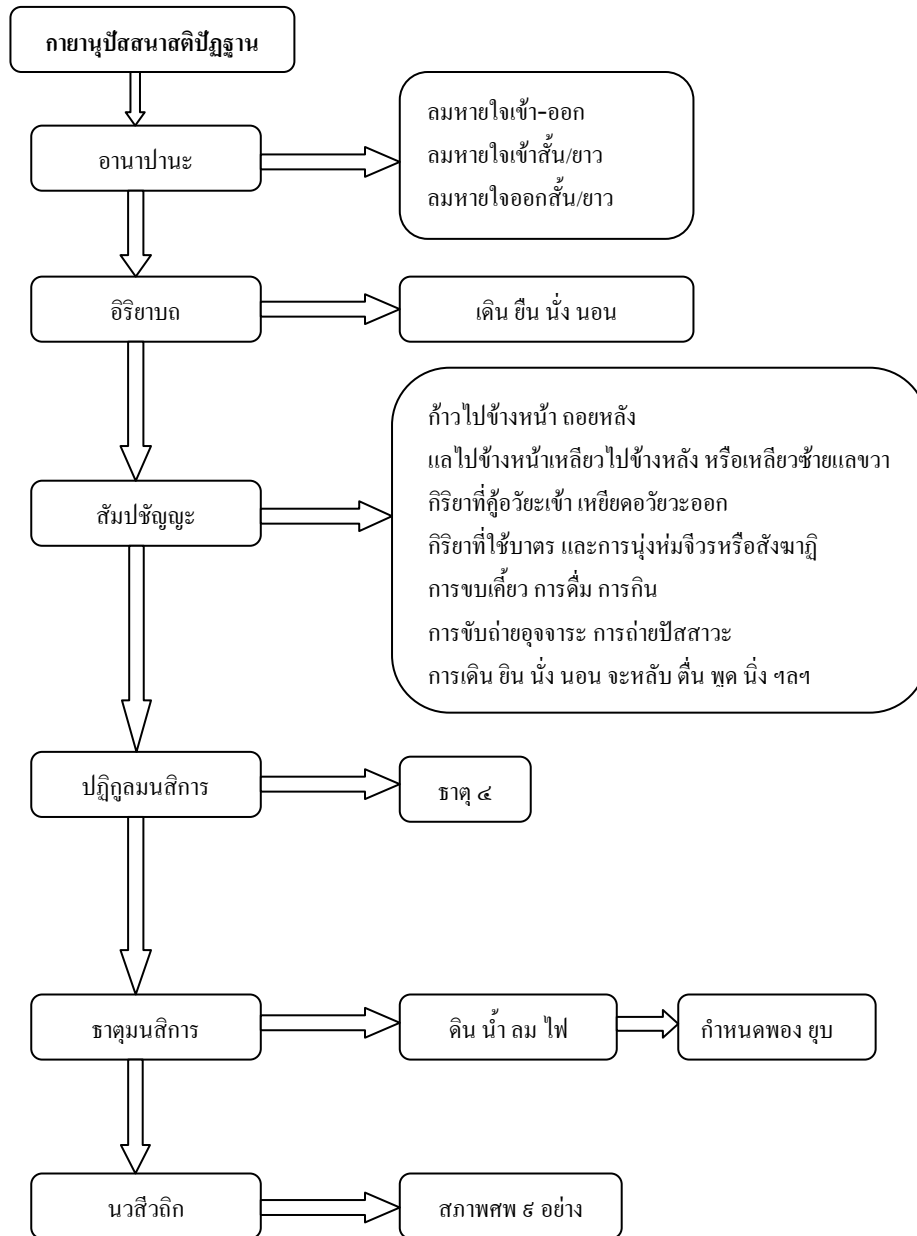
ภาคผนวก ก

ภาพที่ ๒.๑ แสดงแผนภาพสรุปโครงสร้างมหาสติปัฏฐานสูตร

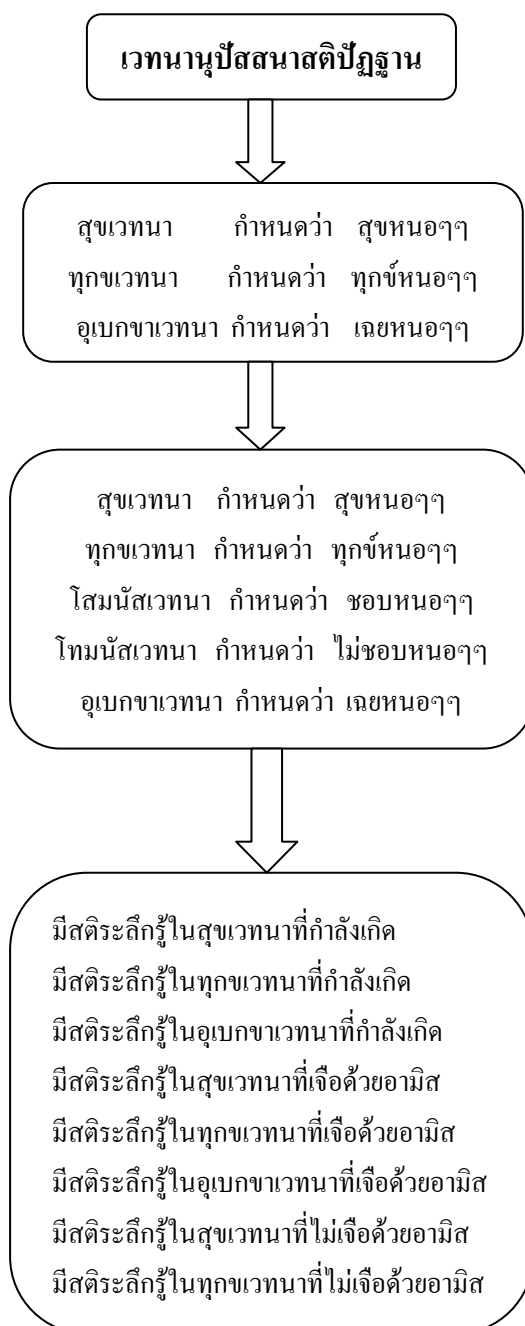
ภาคผนวก ข

ภาพที่ ๒.๒ แสดงแผนภาพการสรุปกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ภาคผนวก ก

ภาพที่ ๒.๓ แสดงแผนภาพการสรุปเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ภาคผนวก ง

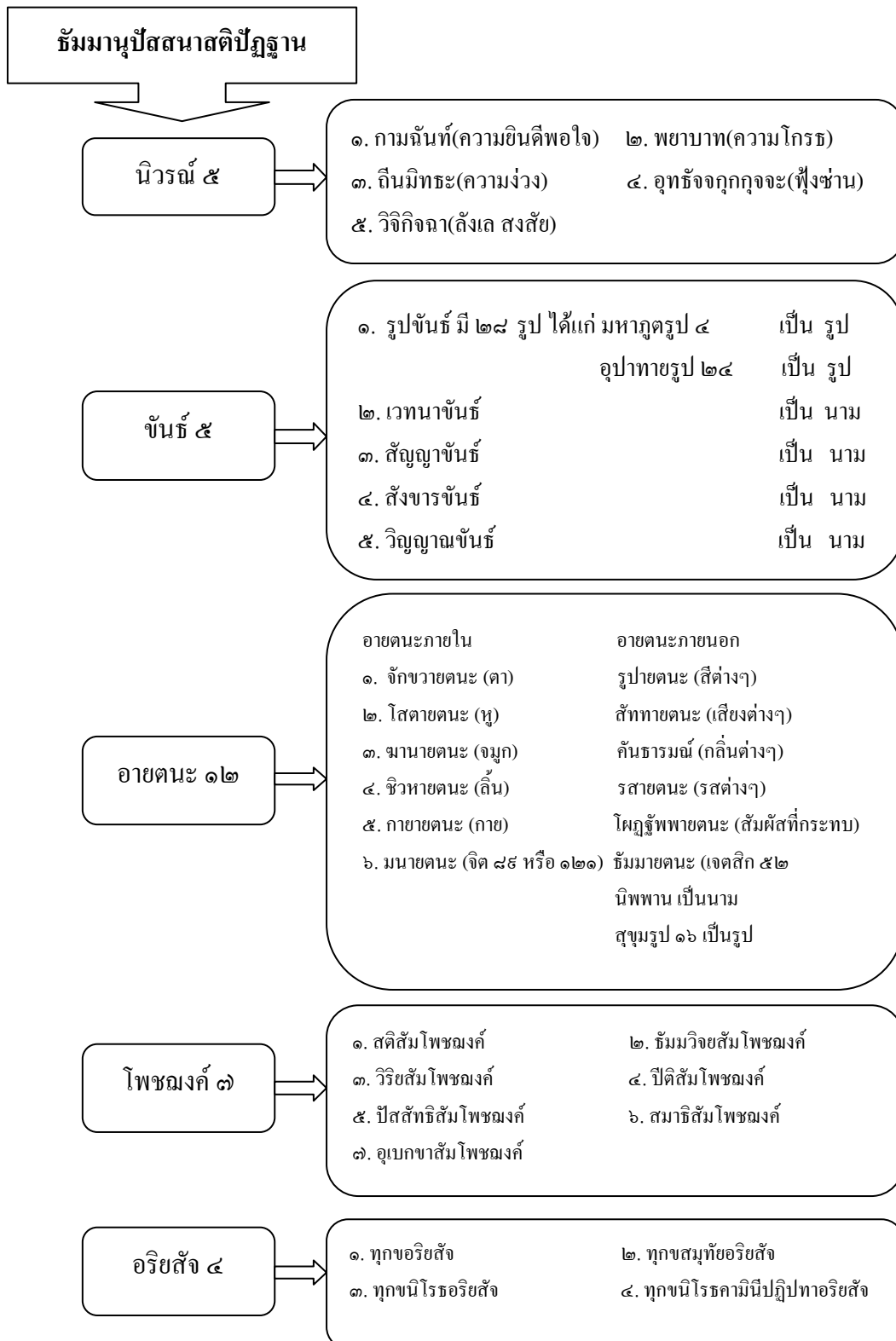
ภาพที่ ๒.๔ แสดงแผนภาพการสรุปจิตตานุปัตสนาสติปัญญา

จิตตานุปัตสนาสติปัญญา

๑. จิตมีราคะ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตมีราคะ
๒. จิตปราศจากราคะ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตปราศจากราคะ
๓. จิตมีโทสะ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตมีโทสะ
๔. จิตปราศจากโทสะ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตปราศจากโทสะ
๕. จิตมีโมหะ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตมีโมหะ
๖. จิตปราศจากโมหะ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตปราศจากโมหะ
๗. จิตหตฺหุและหัตถออย	มีสติระลึกได้ว่า	จิตหตฺหุและหัตถออย
๘. จิตฟุ้งซ่าน	มีสติระลึกได้ว่า	จิตฟุ้งซ่าน
๙. จิตเป็นมหัคคตะ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตเป็นมหัคคตะ
๑๐. จิตไม่เป็นมหัคคตะ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตไม่เป็นมหัคคตะ
๑๑. จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า	มีสติระลึกได้ว่า	จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๒. จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า	มีสติระลึกได้ว่า	จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๓. จิตสงบ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตสงบ
๑๔. จิตไม่สงบ	มีสติระลึกได้ว่า	จิตไม่สงบ
๑๕. จิตพ้นจากกิเลส	มีสติระลึกได้ว่า	จิตพ้นจากกิเลส
๑๖. จิตไม่พ้นจากกิเลส	มีสติระลึกได้ว่า	จิตไม่พ้นจากกิเลส

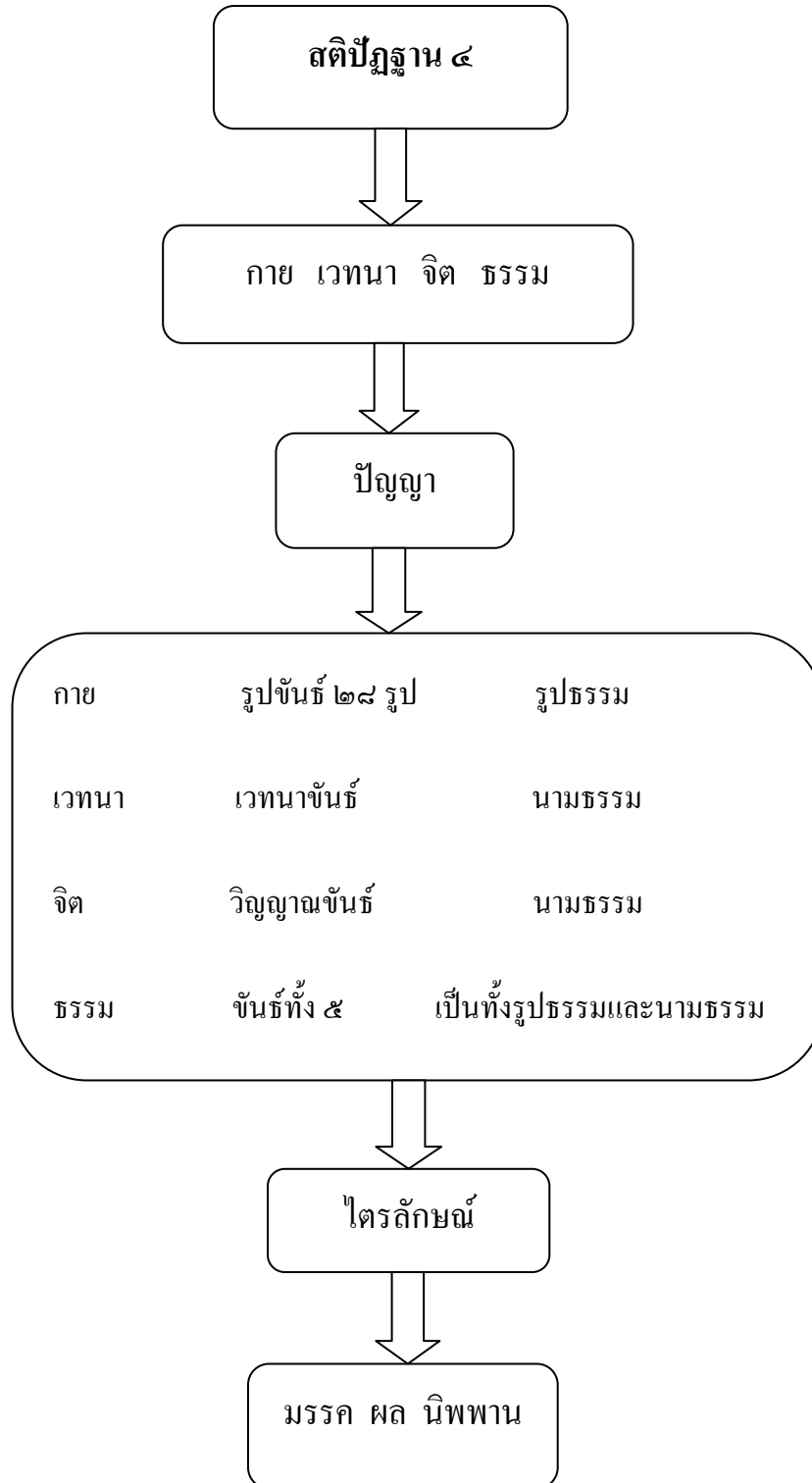
ภาคผนวก จ

ภาพที่ ๒.๕ แสดงแผนภาพการสรุปชั้นมานุสสนาสติปัญญา

ภาคผนวก ฉ

ภาพที่ ๒.๖ แสดงแผนภาพการสงเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ เข้าเป็นรูป นาม

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ** : พระมหาญาณทัสน์ ฉายาณภิกขุ โณ นามสกุลวงศ์คำกู
- เกิด** : ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๗
- สถานที่เกิด** : กรุงเทพมหานคร
- การศึกษา** : ปริญญาตรีวิทยาศาสตร์บัณฑิต สาขาเทคโนโลยีอุตสาหกรรม (เครื่องกล) ม.ราชภัฏพระนคร ปี ๒๕๓๙, พ.ศ.๒๕๕๒ ป.ธ.๗ สำนักเรียนวัดไตรมิตรวิทยาราม, พ.ศ.๒๕๔๕ นักธรรมชั้นเอก วัดเกาะแก้วเวฬุวัน
- ประสบการณ์การทำงาน** : พ.ศ.๒๕๔๒-๒๕๔๓ ทำงานที่บริษัทเอก-ชัย ดิสทริบิวชั่นซิสเต็ม จำกัด ฝ่าย Prevention Before Loss
พ.ศ.๒๕๕๐-๒๕๕๒, พ.ศ.๒๕๕๔-๒๕๕๕ เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ชั้นประโยค ป.ธ ๔ วิชาแปลไทยเป็นมคธ สำนักเรียนวัดไตรมิตรวิทยาราม วรวิหาร กรุงเทพฯ พ.ศ.๒๕๕๐-๒๕๕๔ เป็นรักษาการเจ้าอาวาสวัดเตาอิฐ ตำบลบางคา อำเภอราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา
- อุปสมบท** : เมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๓ ณ วัดเตาอิฐ ตำบลบางคา อำเภอราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา โดยมีพระครูวิสุทธิวัชรธรรมเป็นพระอุปัชฌาย์
- สังกัด** : วัดไตรมิตรวิทยาราม วรวิหาร แขวงตลาดน้อย เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพฯ
- หน้าที่** : เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ชั้นประโยค ป.ธ ๔ วิชาแปลไทยเป็นมคธ สำนักเรียนวัดไตรมิตรวิทยาราม วรวิหาร กรุงเทพฯ
- ปีที่เข้าการศึกษา** : ปี ๒๕๕๑
- ปีที่สำเร็จการศึกษา** : ปี ๒๕๕๕
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : วัดไตรมิตรวิทยาราม วรวิหาร แขวงตลาดน้อย เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพฯ โทร.๐๘๒๔๕๒๖๗๑๐, Email-trimit_04@hotmail.com.